

Bill No. 2/07-08

135

2008-048

Holiday on Earth!

(मनोरमा शब्द संवलित - (पूँद) मनोरमा
of महर्तोजी दीक्षित with the
Commentary 'शब्द रत्न' of हरि दीक्षित
- upto अव्ययीभाव - ~~Bevor~~ eaten
very slightly pin-holes in some leaves
damaging a few letters or words.
Published by - ~~विद्यमोदय~~ विद्यमोदय प्रेस.
loose lvs. litho print edn, Banerjee.
Vik. ~~1930~~ - 1930.

1231

Anara Gupta

submitted a report to the high court holding three police officials responsible for "willfully allowing" the electronic media to interview former Miss Jammu

Prez for CBI

New Delhi: Former Manu Anara Gupta's fast Wednesday alleged that garh forensic laboratory

SANS
491.25
DIX

अनुस्यादादिति॥ अतएव तस्याः श्रवणं न। अभेदविषया पदार्थश्चावच्छेदनिरूपयिष्यते। न च लिङ्गः सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पत्त्यायाविभक्तेर्लुप्तस्वापत्तेः। न च सुसुप्तेति समा
सेन निर्वोहः। इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरातात्पर्यग्राहकत्वेनैवैकाकीभावस्वरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशे गोशब्दनुकरणेन सत्त्वभाष्यो
क्तेन प्रकृतवदनुकरणमित्यादिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाज्यमसि यो देशोऽपि साधनेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि
क्तेन प्रकृतवदनुकरणमित्यादिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाज्यमसि यो देशोऽपि साधनेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि
तिभावः। एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्विपि संबुद्धवान्विनोषीत्यत्र नग्नकृतीति रुल्लेः। त्रानुनासिकदति पूर्वस्यानुनासिके प्रदेतनांश्चिनोषिकमल्ले। अश्विनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वा
गवितिवचनपदम्। अनुकार्यनुकरणयोरेव विवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्। उजः। निपातसंक्रान्तिप्रतिविभाषेयम्। ऊ। अनुनासिकदति। तेनास्मिन् यरे यरे नुना
सिकदतिविकल्पः। यदेतन्ननुदतिपठसि यदेतदनुदतिवातदीर्घमित्यादि। एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथा यरे उजमिन्मेत्येवावश्यम्। यउजोवाचामभः परस्मैति। प
रदिति तु प्राचः प्रमादः। षष्ठीनिर्दिष्टस्याहि आदेशोऽच्यन्नेदतिभाष्यात्। आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या यवन्त्याप्यत्वाच्चा। असिद्धत्वादिति। अतएवेदं षट्त्वं त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृति
भावमात्रबाधनार्थे हि द्विकोपणित्यनन्तरं मयउजोवेत्येवावश्यम्। यणं चान्ववर्तयिष्यत्। इह मयउजदत्तौ परे अष्टविंशतिरूपाणि। तथा हि। उजदति प्रगृह्यते। किमुदति। बलपक्षे
क्विति। ऊ। आदेशो किमूदति। आदेशस्य स्याति बलत्वेन मयउजदति प्रकृतिभाषापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्विति॥ ७७ त। अवश्यदिति। न चैवं न्यासे यथासं
ख्यापत्तिः। तस्या सार्वत्रिकत्वात्। आन्महतद्वत्यादि निर्देशाच्चेति भावः। पूर्वोक्ते कर्मलोपि नोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिकदति॥ विधेयकोटौ यकार
मारभ्य प्रत्याहरेतु विधेयविषयैः सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्येवापत्तिरित्यन्यासमेव साधु॥ इत्येवावश्यदिति। न चान्यापिन्यासे सन्निपातपरिभाषया अनुस्वारप्राप्तिर
तिवाच्यम्॥ त्रिपाद्यानां पादेन सन्निपातपरिभाषाः। नित्यस्य स्यापि ज्ञापनादिनिभावः। अनुनासिके वकारे इति॥ इदं कैयटानुशेषेनामयउजदत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेनानेन
सानुनासिकविधानाभावेन कथमनसः। अन्यथेदमोमस्याः नुनासिकोऽकारः स्यात्। अतएवेदं शेषे विषये गुणानामभेदकत्वं पक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम्॥ *॥ इति खरसम्भिः॥ *

DATA ENTERED
Date 2.5.2020

विनापितद्योगमिति॥ साहित्यं च योगक्रियायाम्। एतदिति। संयोगद्वितर्कः। सत्त्वाभावे निर्विर्देहः। संयोगश्चाख्यवहितयोरेवेति चित्तं कटुतैलमित्यादौ न दोषः। यथा संख्यमिति॥ तथ्यदथा
 नेत्यादेरप्यनादितया तमादाय परस्मैपदानां गलित्यादौ सूत्रान्तरस्य क्रमेणैव यथा संख्यमिति भावः। द्वादिशब्दे श्रानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैव दोषस्थितिरिति तात्पर्यम्। ननु तज्ज्ञानमित्या
 अनुनासिकाननुनासिकयोर्बकारयोर्मयोगादिति हिलस्य मकारस्यानविचेति हिलस्य च बिकल्पेन बलपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वयमिति दशकम्। प्रगृह्य सञ्ज्ञा विरहप
 क्षे मयउप्रदतिवत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीतियणे वा तस्य सिद्धत्वाच्चोनुस्वारे वापदान्तस्येति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशरूप
 म्॥ अनुनासिकस्यादित्वे हलोयमामिति लोपस्य वैकल्पिकत्वात् करणे त्रिवकारं द्वादशरूपम्। परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात् यासिके द्विले द्वे संकलनयान्तुर्द
 शादतिशब्दे कारस्य भोणाप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पादष्टविंशतिरिति॥ इत्यचसन्धिः॥ स्तोश्चुनास्तोरिति समाहारद्वन्द्वः॥ सौत्रं पुंस्त्वम्। श्रुभेति॥ सहयुक्तं निसू
 त्रे विनापितद्योगं तृतीयेत्येति खस्यदे। योगद्वये तदद्वाहारलभ्यम्। अत्र स्थान्यादेशयोर्था संख्यमिति नकार्थिणोस्तु न॥ शादिति ज्ञापकात्। अलयाच्चतरमित्यादौ तु
 सौत्रत्वात् श्रुत्वं नातज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव। स्तोश्चोश्चुरिति सुवचम्। न च तस्मिन्निति निर्दिष्टद्वितीयापरिभाषोपस्थानेन यज्ञः याज्या इत्यादि न सिद्धोत्। शादिति लिङ्गे
 न तस्यादृष्टानुपस्थानाभ्युपगमात्। हुनादृष्टापि कार्थिमित्तयोर्था संख्यं न। तोष्विदति ज्ञापकात्। ऐष्टुरिति सुवचम्। ईदृष्टे इत्यादौ न पदान्तादिति शापकान्दो
 षः। सर्पिष्टमिति॥ इत्स्वातादाविति षत्वम्। प्रत्यये भाषाया मिति। यन्तु प्राचामयटिनित्यमिति पठितम्। यच्च हलन्तप्रकरणे षशां षड्णाम्भित्युदाहृतम्। य
 च यरोनुनासिकद्वितीयानुनासिकद्वितीयत्रयारख्या तंतत्सर्वभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ७ ॥ दोश्चुयोगाभावात्स्यादत आह॥ तज्ज्ञानमिति॥ जजयोरोत्तयोच्चा
 रणमात्रं न खिदं वर्णान्तरमिति भावः॥ अनुपस्थानेति॥ पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः। तेन चित्तमित्यादौ न दोषः॥ षत्वमिति॥ न च षस्य पदान्ते जत्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमि
 ति वाच्यम्। षत्वस्यासिद्धत्वेनास्वजपत्वाभावात्॥ भाष्येति॥ प्रत्यये इत्येव तत्र पाठादिति भावः ॥

रुक्मरमिति॥ चर्त्तनेति भावः। मृच्छस्वस्य वादिगणे पाठे न मानमिति तत्र भगवद्विबले मृच्छानित्येवेति तात्पर्यम्। इति केचित्तत्र मृच्छानिति तु काचित् लोपात् प्रदायिकः पाठः। ननु सव
 र्णपदमधिकं परसवर्णेत्यत्रैकाकीर्णभावापन्नस्यान्यत्र संज्ञाभ्यो वक्तुमशकः। नच पूर्वस्येत्यसंबन्धाकाङ्क्षायां यत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वोपस्थितार्थवाचकपदादौ हेति
 त्यानन्ताभः। उट्टुट्टुत्यादावादेरप्येवमेव संबन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितस्वप्रतिज्ञायैव यथापेक्षेः। नच स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यदेकदेशानुवृत्तिः। तोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्या
 ध्या रितार्थ्यादित्यत आहः। अनुस्वारस्येत्यादि। एकदेशे इति च। पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञेयैव तोलीत्यादावनुवृत्तिरिति चेत्। पुनः सकारांशे तत्र प्रतिज्ञा तावतोप्यंशस्य उत्तरानुवृत्तिरिति भावः॥
 नदतिरभसादिति॥ च योः भावात्। दीर्घादाचार्यणाभिलुत्तरमनुस्वारस्य यथिदापदान्नस्य तोली उट्टुत्या भयो हे। शब्दो दीर्घातिषट् सूत्री पाठो तर्भूलो जशभ्रशि अभ्यासे च खरिवावाप्तस्यो अणो
 यवादिगण इति। यच्चिभंतसौमत्वर्थद्वितिसंहितया पाठे तस्य विवितात्पूर्वदकारं प्रक्षिप्य भलेनाप्येतत्समाधानं शब्दम उट्टुत्या॥ अनुस्वारस्य यथीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिदं
 निष्कृष्य संबध्यते॥ एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥ पूर्वसवर्णः स्यादिति॥ अबोधस्येत्यादि॥ एतेन सस्यतकार इति प्राचांग्रन्थाः प्रत्युक्ताः॥ यदधीह च यो द्वितीयः प्रा
 र्थस्योपन्यसनं तदतिरभसात्। तच्छिव इति। अनुप्राचात् तदशिव इत्यत्र जश्लेखे रुते स्वरिचेत्युक्तम्। तदोदान्तत्वेन जश्लोपन्यासवैयर्थ्यात्। यनुत त्र्यौत्रेणोक्तं तदेव
 मान इति चर्त्तने कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन संबन्धे भक्तानां जशोन्तद्विजश्लेखरिचेति चर्त्तमिति तदतिस्पदीयः। जश्लं प्रति अवसाने चर्त्तस्य अपवादत्वात्॥ ॐ प्रगृह्यसेति पञ्च सूत्र्याः
 पाठे भाष्यसंमते यस्य चर्त्तपित्तस्यासिद्धत्वाच्च शर्प रत्वा भवाच्चेति भावः॥ चर्त्तमिति॥ ततश्चुले शब्दो दीर्घाति प्रक्रियेति भावः॥ चर्त्तापवादत्वादिति॥ एवंच तत्र कृतं जश्ल्वा प्रवृत्तिरिति भावः। नच
 जश्ले कृते चर्त्तस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यम्॥ तत्कालेऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाना प्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतिरसंभवात्। एतदेवाभिप्रत्ययमिदं चोक्त्या
 त्सूत्रे भाष्ये उक्तम्॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति। अन्यथा कौण्डिन्यायतक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात्। तद्दानोत्तरं तत्पूर्वदानदानस्य चारितार्थ्यात्। अतए
 वाजादेर्हितीपस्येति सूत्रे प्रथमद्विर्बचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्बचनस्य नेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्यस्य पिसंभवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्या एवंच दयते हि गीतिसूत्रस्य केयदादिग्न्या अ

केन वार्यतामिति ॥ एवं चेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वात् नान्यथा न भित्तिस्तीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषा लाज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोद्धव्याः अस्तीतिसविसर्गम
 यिसाधेयसत्यभिधाने परिभाषायाभावेऽदर्शनादित्याहुः ॥ प्रमाणाभावादिति ॥ योगविभागस्य भाव्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्याः यथा संख्यस्येत्येन सप्तम्यग्रहणं
 बोद्धव्यापरत्वादिति ॥ तस्मिन्निति सूत्रायेऽस्यातस्मादित्यस्य परत्वादित्यर्थः ॥ उकारात्सकारेऽधुनित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तादुपस्थित उकारस्यागमित्वं तस्मादित्यस्य प्रवृत्तादुपस्थितसस्य
 जश्लेषिबशब्दानपेक्षणाच्च ॥ भाविन्यवसानभङ्गे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेऽप्यप्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसंभवात् ॥ उक्तंच अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतम
 पि शास्त्रनिवर्तयन्तीति च ॥ अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि तदुक्तरीत्या प्रवृत्तौ विसर्गः केनापकार्यताम् ॥ अथ ततोतीति तदिति किंबन्तं ब्रूय एवमपि जश्लेन न दका
 रोस्तु चर्त्तकृत्वेऽश्रुत्वमिति तु न न्याय्यम् ॥ अश्रुत्वेऽप्रतिचर्त्तस्यासिद्धत्वात् ॥ यनुनमुनेदस्य त्रनेति योगविभज्या सिद्धत्वमिह नेत्याहुः ॥ तदपि न ॥ असिद्धत्वेऽपि रूपसि
 द्धौ निर्वाधाय योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥ आर्कस्य तदिति आहुः ॥ उद्गमन इति तद् ॥ सुक्रमोरिति नेट ॥ समसं बन्धी विधिरिति
 समकर्मकविधानमिति तु नोक्तम् ॥ अनुवाद्ययो रपि यथा संख्यस्येष्टत्वात् ॥ समूलाकृतजीवेषु हनृकृजग्रह इत्यत्र यथा ॥ ह्नेः ॥ कुकटुकोः पूर्वोत्तत्वा
 त्स्याङ् ॥ क्सायेत्यत्र सात्यदाद्योरिति पत्वं न ॥ सुगण्सायेत्यत्र न षदान्नादिति पृत्वं न ॥ पुष्करेतीर्थविशेषेऽपीदतीति पुष्करसत् ॥ तस्यापत्यं यौष्मत्सादिरचा
 र्थः ॥ बाह्वादित्वादिज् ॥ अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ॥ उः सिधुट ॥ उभयनिर्देशो यज्वमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह ॥ सत्येति ॥ सीतिसप्तमी
 निर्देशस्तु तावधार्यः ॥ षट्सत्तत्तदिति ॥ धुटः चर्त्तनतकारः ॥ यत्वाहुः ॥ च यौद्धितीयादिति पसेतस्य थद्वतितन्ना ॥ चर्त्तस्यासिद्धत्वात् ॥

तत्त्वमित्यसंभवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः ॥ स्पष्टं चेदंतस्मिन्निति सूत्रे भाव्ये ॥ लाघवार्थ इति ॥ षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥
 चर्त्तस्यासिद्धत्वादिति ॥ अत एव तु डिति नोक्तम् ॥

अतएवाचर्त्तस्यासिद्धत्वादेवाननुधुकुडः सीत्यस्तु सप्रमीचयथाश्रुतैवदुदितिचषष्ठ्यन्तंपरमार्थतोवाकशक्त्यङ्गीकारेणपूर्वोन्नतहेपरादिलेवानशक्तताबच्छेदकभेदोत
 आह॥धुटः परादिलमिति श्रुतोरुपदेशोसादिः॥ श्रुत्वस्यधुटिसिद्धत्वेपितुकासिद्धत्वात्सन्श्रुततीत्यत्रतुमेतिबोद्धव्यम्॥ षष्ठीकल्पयतीति॥ नचशीतिसप्तमीनिर्देशोलाघवार्थः॥
 अतएवधुडभावेषट्सन्तदुत्पत्तयत्रटस्यठेनाटकारनकारविसर्गणाद्विल्विकल्पातयोडशाखयः शरद्वतिसकारद्विल्वेद्वान्निशानचतत्रचर्त्तस्यासिद्धत्वंशङ्क
 म॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विल्वदुत्पत्तेः॥ नचशरोचीतिद्विल्वनिषेधः शङ्काः॥ तस्यसौत्रद्विल्वमात्रविषयत्वात्अतएवशरैः खप्रद्वतिवार्तिकस्यवत्सरः अफ्तराः इत्यु
 दाहरणंभाष्येस्थितम्॥ धुटः परादित्वंनपदान्नादितिष्ठत्वनिषेधार्थम्॥ अतएववक्ष्यमाणस्तुगिहेवनकृतः॥ यत्त्वाहुः॥ एवमपिप्रक्रियात्ताघवार्थतुडेवकर्तुमुचित
 इतितन्नाचयोद्वितीयाद्विपक्षेयकारापत्तेः॥ श्रुत्वंधुटिसिद्धत्वाच्चम॥ अटतीत्यट्श्रुतत्वात्॥ इदधुणनाशितुक्॥ शीतिसप्तमीपूर्वत्रकृतार्थीयानद्विपञ्चम्याः ष
 ष्ठीकल्पयतीत्याह॥ नस्येति॥ ननुप्रकृतोपुडेवास्तुकिंतुका॥ मैवम्॥ शब्दोटीत्यस्यहिपदान्ताज्झयः परस्यशस्यच्छेदल्यर्थआकरेस्थितः॥ एवंचधुटः परादित्वात्स
 न्कृश्रुतिरित्यत्रच्छेदनस्यात्॥ विपूर्वाद्रूपेणोदिकेशप्रत्ययेमध्यश्रोतन्यभितोविरपशमित्यादौयथा॥ अतः पूर्वोन्नस्तुक्कृतः॥ नन्वेवंकुर्वञ्चशेतैदत्यत्रपदान्तस्ये
 तिणत्वनिषेधो नस्यादिति चेन्न॥ कार्यकालपक्षेवहिरङ्गत्वेनतुकोसिद्धत्वात्॥ यथोद्देशपक्षेस्लोश्रुनेतिप्रो गोविभज्यतेनेतिवर्ततेणद्वितिच॥ स्तोश्रुनायोगेणत्वेन
 स्यात् नकारार्थमिदमासकारग्रहणं वगग्रहणंचो नगर्थम्॥ ततश्चरिति पूर्वमनुवर्तते॥ एवंनश्चेति सत्त्वे कुर्वन्तीदतीत्यत्रपदान्तस्येतिणत्वप्रतिषेधो धुटः प
 रादिलेप्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोपि यथोद्देशपक्षेबोद्धः ॥ ७७ ॥ हयोरचरितार्थत्वेनाप्येवनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं नत्वयथेत्याशयात्पुडवास्मिन्निशीतिचषष्ठ्यर्थे इतिभा
 वः॥ विरपशमिति॥ क्वाद्सार्थमपिबहुशः सूत्रकृतोयत्नदर्शनादितिभावः॥ गत्वेनस्यादिति॥ एतदृष्ट्याश्रुत्वस्यासिद्धत्वंतुनवचनसामर्थ्यादितिभावः॥ त्रिपाद्यासर्व
 व्यापपरिभाषाः प्रवृत्तौपक्षद्वयेपीदमेवसमाधानम्॥ यथोद्देशपक्षेइति॥ कार्यकालेनतुअसिद्धत्वान्नदोषः पूर्वोन्नत्वेपीतिभावः ॥

सञ्ज्ञायाम्। ड. मिति प्रत्याहाररूपायाम्। विकल्पद्वयस्य मद्भेद इति॥ विभाषामद्भेदोचये विधयस्ते नित्यादिति यूः। क्ता चेति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मद्भेदोपाठेन नित्यत्व
कल्पने तन्मद्भेदपतितानां न परेन इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः। स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निरुक्तौ कस्य मानायां स्थानन्तर एव तत्कल्पने नोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पनेना
नाभावात्। तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः॥ तन्निषेधादिति॥ तस्य दोष इत्यस्य तु न प्राप्तिः। तत्त्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणा
यनुवदन्ति। दूदं प्रयोजनं बहिरङ्गः परिभाषयागतार्थत्वात्प्रत्युक्तमिति तत्प्राप्तिकम्। त्रिपादिस्ये नरङ्गे बहिरङ्गः परिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुबुपास्य इत्युदाहर
णे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्प्रास्तावत्। सञ्चच्छम्भुरिति। दूदं श्रुत्व तु कोरसिद्धतामाश्रित्य नञ्कुर्वीति रुत्वेन शङ्कुम्। कृत्वस्यासिद्धत्वात्। ड. मोदृत्वात्। ड. म. प्रत्याहा
रः। सञ्ज्ञायांच कर्तृत्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः संबद्धतोतेन यथा संख्येडुः दृष्टुं नुटः प्रवर्तन्ते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्। हेमपरदतिमय उजोवेदतिच विकल्पद्वयस्य
मद्भेदोपाठादेव नित्यत्वलाभात्। सुगुणी शदति। ण्यलोयौ न स्थानिवत्पूर्वत्वा सिद्धे निषेधात्। ड. मुटः परादित्वं कुर्वन् आसे इत्यत्र त्वप्रतिषेधार्थम्। अतस्वड. मोदृत्वा
दचिद्भेद इति नास्तीति। परंणत्वं प्रतिपूर्वस्य द्वित्वस्य सिद्धतया गतात्वा पत्तेरिति प्राञ्जः। यत्वाहुः। बहिरङ्गः परिभाषयागतार्थत्वा तु भयमप्यसङ्गतमिति। तदपि
प्राप्तिकम्। रातृदृत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके न्तरङ्गे परिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचीं ग्रन्थस्य सौष्ठवात् ॥

त। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। परादित्वमिति। ततः परस्याचद्वितिव्याख्यानेनेत्यर्थः। ड. म. इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ड. र. न्तपदावयवस्य द्वस्वात्त्वा
रस्य ड. मोड. मुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वोदित्वमेव कुतो न कृतम्। पदस्येति च मादुपधाया इत्यादा विवावयव षष्ठी। अजादौ पदे इत्युक्ते स्त्री अभ्यासे इत्यतः शतरिम्बानि
त्यादावचनन्यस्यनेति भावः॥ बहिरङ्गः परिभाषयेति॥ नुटो बहिरङ्गः तथाः सिद्धत्वादित्यर्थः॥ ड. मुटः परादित्वं द्वेद्वेदति सूत्रकरणं च। प्राप्ति कम्। कार्यका
लसंबन्धि ॥

दिगिति॥ दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभावएव। किंचयदियदागमादतिन्यायेनागमानागामिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्धव्यतेदृति। तेन नकाराद्यवयवनस्यापि यदा नन्त्याणत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि द्रुस्वात्यरस्यङ् मन्तपदस्याचिपरेडुः मुडित्येवार्थस्तथासतिस्यानप्रागुक्तमिति महदनिष्ठमिति स्पष्टं चेदं सर्वभाष्ये॥ प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति॥ दूदंचप्रकृतसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्तव्यत्वादिति॥ यदि तु सनिषेधोऽपदादिविधाविति पयुदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न

कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक्। न गुप्तरमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुदूस्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अतएव परमवचोपरमगोदुहोपरमलिहावित्यादौ कुलघलदत्वादीनिना। यत्तु प्राचा उच्चिचपदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य जादेः पदस्येत्यव्याख्यानादुडुः मुटनेत्यक्तंतदनेन प्रत्युक्तम्। दूहेवनलोपवारयितुमुक्तरितरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समः सुदि। यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्धयर्थमिदम्। अत्रानुनासिकः। अयमधिकारो विधिर्भेदतिहेतुम्। आद्योऽत्र ग्रहणमनर्थकम्। अधिकारादेव रुप्रकरणत्वाभावात्। तु शब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्थिणो विशेषद्व्योतनार्थः परस्य नित्यरुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति। विधिपक्षे नार्थः ॥

तु मतेति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम्॥ किंचोत्तरपदस्य कार्थित्वे एव तत्प्रवृत्तिरतएव माषकुमभावापेनेत्यादौ पदव्यवायेधीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येत्यव्याख्यानमेव शरणम्। स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उच्चिचपदे इत्यत्र च भाष्ये। तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्ये। अस्त्वैकदेशेन इत्यास्तावता त्रिसकारकत्वेति॥ नच पुनर्द्विलेन तदपि सिद्धम्। लस्ये लक्षणस्येति न्यायात्। अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम्। अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रति सूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धव्यम्।

स्वप्राप्त्यर्थमिति॥ अनेन तु ग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्पररुस्ततः पूर्वस्यानुनासिकद्वयार्थस्य ग्रहणार्थबोधनार्थं वा शब्दवदिति सूचितम्। विधिपक्षेऽत्र ग्रहणं तु एतदुपकरणे इत्यर्थं लाभा
र्थम्॥ बसुनोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम्। मतुवसोऽरुरिति सूत्रेऽकृतयोर्वनउपसंख्यानं विभाषामवदित्यनयो रुदाहरेण भाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव।
अधिकारत्वे तत्रैव प्रवृत्तिः स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम्॥ ल्यबोपे इति॥ दिग्योगलक्षणानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धावनुनासिकात्पर इत्यस्यैव य

वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। न हि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्षदिति संभवति। इदमेव बध्नपितुं शृत्तौ तु वेति शब्देनोक्तौ। अनुनासिकात्
ननुनासिकात्। ल्यबोपेपञ्चमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति। एवं च संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिर्हेतुत्वाद्वत्ता ॥ नीयतामित्यत्रैव संभावितानुनासि
क्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन संसर्गाद्व्यभिप्रेत्याह। रोः पूर्वस्मादिति। अनुस्वारागमद्विप्रयोगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते पूर्वोत्ताभ्या
भैजित्यत्र पूर्वशब्देनैवोपवेति भावः। विसर्जनीयस्याखरीति। एतच्च मण्डुकपुल्याखरवसानयोरीति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्या
देवेत्यत आह। अनुस्वारविसर्गस्यादि। अकारोपरीति। यदि त्विकारोपरि पठ्येन तर्हि पयः सुयशः सुदत्त्यादौ दृणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः। अच्त्वादिति। न चैवं
हरिः कर्त्ता हरिस्मरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः। त्रिपादोऽस्य त्विन विसर्गोऽनामसिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्वित्वद्वितीयापि शब्दाल्पकारस्य ॥ ७ ॥ यथापत्तेरिति भावः॥ परशब्देनैव

ति॥ प्रसिद्धावेव कारः॥ मण्डूकेति॥ एकदेशे स्वरितत्वं प्रतित्तयेत्यपि बोद्धव्यम्। अतएव अवसानेन सः पूर्वोऽणसंनिकर्षरूपासंहितात्ववसानेऽप्यस्येव। अतएव संहिताधिकारोऽवसानकार्य
पाठः संगच्छते॥ षत्वं स्यादिति। अतएव पुंस्वित्यादाबुकारनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमाशङ्क्यनुमस्यानिकानुस्वारेऽस्येव नुम्विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणात्तैति भाष्यसंगच्छते। इका
राद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वोरस्यादिति भावः॥ यणादीति। पूर्वसवर्णो दीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठोऽनित्यः। अट्टकितिसूत्रेऽनुस्वारोऽपलक्षणं नुम्वग्रहणात्। अतएव हरि

भवत्येवेति॥ एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकं न साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्परद्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः॥ वक्ष्यमाणरीत्येति॥ प्रत्यग्रूपो यो विसर्ग इति व्याख्या दा-
 श्रीरीत्येत्यर्थः॥ वस्तुतस्तदसङ्गतमाकृतिभिः कृतमित्यादौ दोषापत्तेः॥ एतच्चाचयेति तितु नास्तु चिबोधकेन सूचितमायदा तु सूतेः सस्य यकारो न्यस्य द्वयोः सुः प्रत्यय इति स्त्रिया मिनि

वचनान्तरेणेति॥ अचोरहाभ्यामिति कृते निमज्जोर्मर्द इति भवत्येवेति भावः॥ पुमः खयीति॥ पुंसः स यो गान्तलोपेकृतैः वशिष्टभागस्येदमनुकरणम्॥ पशुं दासादिति॥
 दृदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्र इति भावः॥ अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयर्थ्याच्चक्षणानां प्राञ्ज्यामतेनेदम्॥ वक्ष्यमाणरीत्या सामान्याधिकरण्येना-
 न्ययेतु षत्वप्राप्ताविति बोद्धव्यम्॥ आदेशो हि उपदेशो खशादिः॥ असिद्धप्रकारेण खाननं खशाजः शस्य षत्वं विकृत्यते तेन सुप्रत्ययेन निर्वृते सौ प्रत्येत-
 त्र भवः सौ प्रत्ययी यः षत्वस्यासिद्धत्वाद्धन्वपोपधादिति बुज्जेत्यादि प्रयोजनान्याकरे स्थितानि॥ एवं च यत्त्वस्यासिद्धत्वाऽऽम्परत्वाभावात् पुमः खयीति सूत्रेनेत्यर्थः॥ पुंख्या-
 नमिति॥ चसिद्धोत्पुटख्याजादेशः नन्वादेशद्वहर्लभः॥ वर्जने प्रतिषेधः॥ असनयोश्चेति वार्तिकानि॥ कादिति चेत्॥ सस्यमाबहुलं न ण्यन्वबधकगत्रविचक्षणजिराद्यर्थमि-
 ति वार्तिके बहूलग्रहणात्समाधेयमात्राया च खशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्॥ सूत्रविधिः पुंख्या नमिति॥ णत्वं पर्याख्या नमिति॥ निष्ठा नत्वमाख्याने इति चाशकारेण
 व्यवधानात् कृत्यच इति णत्वं नात्र या आख्यात इत्यत्र संयोगादेरातदतिनत्वं नायत्त्वस्यासिद्धा यण्वत्ता विरहात्॥ एवं च नद्धा ख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमि-
 ति भावः॥ न च ख्याप्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यमात्रस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् ॥ ७ सूत्रभाष्यकैयटोक्तमुत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मस्येव प्रत्ययस्य

मिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये पि षत्वा प्राप्तिरेवापातेर्दुष्पु ब्रितियुत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक्॥ शकारेणेति॥ यत्वा सिद्धत्वादिति भावः॥ न कर्तव्यमिति
 यत्वा सिद्धाय ण्वत्ता विरहे णनत्वा प्राप्तेरिति भावः ॥

अत्र चेति ॥ ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः ॥ सज्जेतेति ॥ एवं च न तु नरभावप्रत्ययेन सस्यानशब्द उच्यते ॥ तेन स्ववाज्यो जिह्वा मूली यो वार्त्तिके लक्ष्यते ॥ कुलं कस्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः ॥ कुशादीति पाठे प्रयोगे च त्वप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ एवं च माधवो नेष्टापत्तिकर्तुमर्ह इत्यर्थः ॥ अनभिधानस्यैवेत्यर्थः ॥ शोरवेति ॥ खशदित्वे स्त्रीकृत्यानभिधानस्त्रीकारोपेक्षया तदस्त्रीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्त्रीकारे लाघवमिति भावः ॥ रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वा मूली यस्य षत्वस्य च ॥ अत्र वसस्यानत्वेन मः ख्यात्रे इत्युत्तरवार्त्तिकं प्रमाणम् ॥ सस्यानदिति जिह्वा मूली यस्य प्राचा सज्जा ॥ सदहनशर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः ॥ यदि स्वतन्त्रोपि धातुगार्धधातुके दृष्ये तत दाजिह्वा मूली यस्य दुर्वारतये दवार्त्तिकमसंज्ञं तस्यात् ॥ यत्तु हरदत्तमाधवादिति रुक्तं ख्याधातुरपि खशदित्येव विधिरप्युभयसाधारणद्विति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ भाष्ये च सिद्धिः ॥ एवोपक्रमत्सार्वधातुके पि खशदिप्रयोगापत्तेः ॥ न चैषा पत्तिः ॥ माधवेनार्धधातुके धेवाय खशदिरित्युक्तत्वात् ॥ सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत् ॥ स्यादेतत् ॥ बहवः पुमांसो स्थिनकुले बहु पुमख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात् ॥ उरः प्रभृतिषु पुमशब्दस्यैव कवचनान्तस्यैव पाठान्नैह कप ॥ सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्वाध एवेति चेत् ॥ दृष्टापत्तेः ॥ संहिताया अविवक्षायां रुत्वं नेति स्पष्टमेव ॥ यत्तु प्राचा ख्याधातौ नेति केचिदित्युक्तं तत्र यद्विख्यात्रादेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम् ॥ सन्नन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषये पि निषेधः स्यात् ॥ न चैषा पत्तिः ॥ निर्मूलत्वात् ॥ चक्री स्त्राय स्येति ॥ यत्तु प्राचा नाहीत्युक्तं तत्र परस्मैपदममुक्तम् ॥ त्रायतेर्दि ॥ त्वात् ॥ त्रायत इति त्राः सदवाचरीत्यर्थे कर्त्तरि क्तिवन्तादाचारक्तिपिवा बोद्धव्यमिति ॥ प्रपूर्वीच्छाम्यतेः क्तिप् ॥ नमः ख्यातिनिः ख्यातीत्यादौ ॥ त्रायतेर्दि ॥ त्वादि ॥ अत्र च यत्ते इत्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्यस्या सिद्धिः ॥ सूचिना ॥ आचारक्तिपि वेति ॥ नाम धातौ मूलधात्वोर्दि ॥ त्वाद्याप्रित्यानुदात्तदि ॥ तद्वत्पादेः प्रवृत्तिर्नित्यभिमानः ॥ अत एव त्राहिमां पुण्डरीकोक्षेति संगच्छेते इति भावः ॥ आर्षे तत्र तदित्यन्ये ॥ शाम्यतेरिति ॥ न तु शानतेनेन इत्यतः तस्य पदानेन लोपेन नान्तत्वा संगवादिति भावः ॥ न चाप्रश्रुतिनिमित्तपुद्गलासेनानग्रहणे सिद्धेन इति व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ अस्य लक्षणवशं संपन्नानान्तत्वेन पर्युदासेनापिलक्षणवशं संपन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ॥

ननु कुबोरित्यत्र जिह्वा मूली यस्य खल्वीदृशसर्गस्य सत्त्वापवादः। एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः। स वि-
र्गपाठे व्याहृताः वा शरीरानि॥ स च सत्त्वापवादः। खपरिदति च त्रैकालिकमिति भावः॥ उच्चारणार्थाविति॥ तयो रूच्चारणस्य तौ विनाः संभवेन मन्सारीयकतयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम्।
किंतु नन्मात्रे तयो रूच्चारणव्याख्यानादिति भावः॥ चाद्विकल्प इति॥ निपातानामनेकार्थत्वाच्च शब्दो वि कल्यार्थ इति तदाशयः॥ सत्त्वप्रसङ्गादिति॥ चानुक्त एविसर्गस्तु सत्त्वापवा-
अनुनासिकस्य कीनिदीर्घः। मोनोधातोरिति नः। तेषां सिद्धत्वा नलोपो न। नृन्ये। प्रकारोपर्यकार उच्चारणार्थः। तेन नृः पुनतीत्यादिसिद्धम्। उभयपथस्थित्यतः उभय
थेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह। रुः स्याद्वै। कुधोः। सूत्रे खपरिदति सर्गः। जिह्वा मूली यस्य खल्वीत। खपरि शरीरतिविसर्गस्य लोपः। जिह्वा मूली यस्य श-
लोत। वा शरीरतिविसर्ग एव वा। आदेशयोः कपाबुच्चारणार्थो। चाद्विसर्ग इति। यनु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं न। कः पाभ्यामुक्ते विसर्गस्य सत्त्वप्रसङ्गात्। कानां भेदि-
ते। कान्ता नीतिवाच्ये आभेदि तग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तेनैव यथा स्यादिह माभूत्। कान् कान् पश्यसि। अत्रैकः किं शब्दः प्रश्ने द्वितीयः सेपो कान् कुस्मिता न् पश्यसीत्य-
र्थः। कस्तादिषु च। अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य कः। पौनेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः। कः पयो रस्वरितत्वात्। नञश्चाप्रकृतत्वात्। किं त्वार्थिकार्थक्यं न तदिति ध्वनयन्नाह। ५
कः पयो रिति। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थः। व्ययात्यपि प्राप्ते गणपाठ सामर्थ्यादण। सर्पि कुण्डिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रै-
व वक्ष्यते। सेनासुरेति। यदि हि कस्य तु कस्या तर्हि कस्य च त्वेति सति च द्वयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया च त्वौ प्रवृत्तौ तु कः कारः श्रूयेतेति भावः॥ इति हलसन्धिः॥
द इति नास्माकं दोष इति भावः॥ गणपाठ सामर्थ्यादिति॥ एतेन पञ्चम्यन्तात्त्वार्थे तसि त्विधा नेनाज्जयादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथ-
मणिस्तथास्तम्। अव्ययानामिति दिलोपः। संनिपातेति॥ असिद्धविषयेपि सा प्रवर्तते। यद्वा पूर्ववत्तर्कयोः सिद्धत्वेपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वे न सन्निपा-
तपरिभाषा प्रवृत्तिप्रतिबन्धः। शङ्क इति भावः। वै कल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम्॥ इति हलसन्धिः॥

[illegible]

न प्रवर्तत इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्यश्रुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोपेन संयोगादितोपलक्षणत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति न स्य दोष इत्याद्यपि न तावन्निकृ
मिति भावः ॥ मातुः कार्यमिति ॥ सिद्धान्तव्याख्यानेष्वत्र दोषः । तथा हि । सकारसन्निधावकारो नैव प्रस्ययः समुदायनिवेदितास्तत्प्रत्ययत्वस्यैतितदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभा
वेन विसर्गस्य तत्तंबन्धित्वाभावात् । यस्तूलेकृतैव शिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः समुप एवा न चान्तादिचैत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्थान्तादिभ्यावर्णाभ्या एथ ग
वस्थिताभ्यां येक्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतयानंदोष इति वा
च्यम् । त्रिषण्णाअसिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्थस्यानिर्वाहः । प्रत्ययसंबन्धित्वं तत्र न स्थानिवत्त्वत्तलभ्यमप्यंश

स्त्रीयत्वात् । सर्वसर्वपदादेशादित्यायेन सातृअसिद्धस्यस्थानि त्वे प्यसित्यस्यस्थानि स्वाःलाभेनोर्सित्यस्यप्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिधेयप्रकृतसूत्रे
उरणरपरदतिसूत्रेचभाष्येउक्तमिहकस्मान्नभेदमिति । अप्रत्ययस्येतिषत्वंप्राप्नोतिअप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्यप्रत्ययंलुप्यतेतत्र
त्ययविसर्जनीयौगत्तस्येति । तुप्यहेत्रेत्यादेर्यमर्थः । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयस्तवाभिमतःसलुप्यतेनदृश्यतेस्थानिनःप्रत्ययस्यैवलोपादितिबाह्याम् । ज्ञापनादिति । त्रिपा
द्यामप्यन्यवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेतिभावः । अतएवामीक्षीरपेणेत्यादौमीलणत्वेसिद्धातः । अत्रैकारस्यादसंबन्धित्वंपेइत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वंचान्नवद्वावाधीनमितिबोद्धव्यम् ॥

व्यधिकरणमेवेति॥ प्रत्ययस्य संबन्धी यो विसर्गस्तस्यैतद्व्यर्थ इति तद्भावः॥ अगत्या च वाक्यभेदात् स मर्त्यसमासे वैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमितितदभिमानः॥ नानातीवैति॥ वैयधि
 कारण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्यैते वलक्षणया साभानाधिकारण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः॥ व्याख्यादेशोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशानोपि
 तद्दृग्भावात्तीव्यसंगतमेव स्यादिति॥ अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम्॥ परस्परयेति॥ एकादेशशास्त्रसंपत्तरे फस्यानिकलेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्त
 कत्वमिति भावः॥ प्रचुरः पाठ इति॥ ओषधीस्तृतीयादौ शसैकादेशकः कारत्वरतिकृधीति षत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तमा मूले तु तस्य फलस्य खान्दसत्वाच्छन्दसि वा प्रेत्य तद्गुणः षद्वत्स्यनि
 वृत्त्याः दोषाच्च षष्ठ्यन्तमेव पठितमिति दिक्॥ प्रामादिकमिति॥ पदादित्वेन सोपदादावित्यस्या प्राप्तिरिति भावः॥ साहचर्यमिति॥ न च रागमलस्य णावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्य भा
 एवं चाप्रत्ययस्यैतत्तदपि व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नासीत्वादत्तव्यम्॥ मातुरिति॥ अत्र हि क्रतु उदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गप्रतिपरम्पराया प्रयोजकम्॥ आ
 करेत्वेकादेशशास्त्रनिमित्तमिति प्रचुरः पाठः॥ तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं च स्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः॥ मुहुः कामेति॥ इह कुक्षोः ५ कः ५ पाविति प्रवर्तते॥ रुनौ मु
 हुस्का मेति सकारः क्वचित् पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति॥ इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्योत्तचतुःशब्दोपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते॥ कृत्यो
 र्थग्रहणं ज्ञापकम्॥ साहचर्येण सर्वत्र व्यबस्थापकमिति ॥ ७ धानिया मकत्वं दृष्टम्॥ न चैषां क्वापि साहचर्यसंबन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम्॥ पञ्चभ्य
 पाठः परिभिरित्यनेन लक्षणादिष्वेतकपरियोगे पञ्चमीशङ्कायां यद्यप्ययं परिहृष्टापचारे वर्जने चावर्जने चावर्जने चावर्जनाद्यर्थः दृष्टापचारे वर्जनाद्यर्थः एव कर्म प्रवचनीय
 स्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनाधीनात्॥ यथा स्य गौः सहायेनार्थदत्तिगौरेया नीयते नाश्वो न गर्दभ इति कर्म प्रवचनीय युक्त इति सूत्रस्य भाष्येण सदृशानामेव
 प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादने नाश्वेतः॥ परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य भावः साहचर्यम्॥ सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन ज्ञा
 दृश्यमुच्यते॥ सदृशयोरेव सहविवक्षानयोरेव च सह प्रयोगः॥ रागमलस्य णावित्यादावपि सादृश्यमेव निर्यामकमिति दिक् ॥

अर्थवत्तयेति॥ प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोद्धव्यम्॥ नित्यं षडिति॥ भाष्ये त्रयासाधनेनात्राकृत्यतिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्॥ अतएव
चतुष्पाद्गोठुत्रित्यादि निर्देशसंगतिः॥ इत्यर्थेद्विति॥ अत्रत्यन्तत्वं पूर्वस्त्वचि तम्॥ तद्भाष्येति॥ अनुत्तरपदस्य स्येति किं परमसार्थिः कुण्डिकेति नित्यं समासेदिति सूत्रस्य भाष्ये इत्य
र्थः॥ आवन्तप्रयोगसूचितमर्थस्फुटप्रतिप्रत्नये आह॥ नत्वयस इत्यादि॥ इति विसर्गसन्धिः॥ तस्य प्रत्ययविधीति॥ अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने प्रति
तेन दीधीवेदीतामित्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येदो ग्रहणम्॥ उभयत्र विभाषा चेत्यमचतुरित्यस्येदुपपद्येति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्तेन च तयोरपि दुसोः साम
र्थ्यद्वयत्वेन सिद्धिः शङ्क्यम्॥ इमः प्रत्ययस्य अर्थवत्तत्त्वं न तत्र ग्रहणम्॥ चतुष्कपालद्विति॥ इदुपपद्येति नित्यं षः॥ व्यपेक्षाविरहेपीति॥ तिष्ठतु सार्पि कुण्डिकामानयेत्या
दावित्यर्थः॥ व्यपेक्षायामिति॥ इदं सार्पि कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः॥ यत्तु प्रागयणिका आहुः॥ कस्मादिषु सार्पि कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्य त्वेपि यत्तार्थे इति तद्भाष्य
विरुद्धादुपेक्ष्यम्॥ अयः सहितेति नत्वयसो विकारः जानप्रवेति डोषप्रसङ्गात्॥ अपस्कर्णो यस्याः॥ नासिकोदरोष्ठेत्यादिना डोषा अधः शिरसी ॥
एतयोरिति॥ सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धव्या॥ अथ स्यदमिति॥ मयूर्यं सकाद्वित्वात्समासः॥ शिरस्यदमिति॥ षष्ठी समासः॥ इति विसर्गसन्धिः॥ ससजुषोरुः॥ पदस्ये
त्यनुवृत्तससजूर्भ्यो विशिष्टेऽप्येति विशेषेण न तदन्तविधिः॥ न च सजुः शब्दोऽग्रे ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शङ्क्यः॥ तस्य प्रत्ययविधि विषयत्वात्॥
सातं सजूर्ग्रहणं च यत्परं सखरुः स्यात्सचा लौक्यस्य॥ एवं स्थिते फलितमाह॥ प्रवृत्तस्येति॥ सजूर्ग्रहणस्य पदस्येत्यर्थः॥
सांक्षेपेन ह्यसाधनप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसाधनमस्वसेत्तु दाहने च संगच्छते॥ अस्य समासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च॥ यत्वं
स्यज्ञापनं सपूर्वचेति सूत्रम्॥ अत्र यथापूर्वादिनिमित्तं तदन्तविधिर्नैव सिद्धे किं तेन तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्॥ अतएव तदन्तविधि
सूत्रभाष्ये समासेत्यादि निषेधवत्प्रत्ययन कथनमिति बोद्धव्यम् ॥

प्रत्याख्यातत्वादिति ॥ फलाभावात्सूत्रान्तादुदृत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्यनव्यपदेशिवद्वाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेकगोपूर्वादित्यस्यैकैवल्यैकशब्दगोशब्दयो
 रप्रवृत्त्यर्थमावश्यकीसूत्रान्तादित्यर्थेचातन्त्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्तेप्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्वापदेशिवद्वाप्रवृत्ति
 र्वक्तुं शक्या ॥ न च भयाद्व्याप्त्यविवक्षात्सूत्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे न सिद्धे न्तग्रहणसामर्थ्यसूत्रपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः ॥ समासप्रत्ययविधानित्या
 दीयानां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ न चास्यामानाभावः ॥ पूर्वोक्तपूर्वादिति निरित्येकयोगवक्तव्ये प्रथम्योगकरणस्य मान
 तात् ॥ न चेशदिभ्यदृत्यत्रानुवृत्त्यर्थतथापाठः ॥ अतएवातिशयादिसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ ज्ञापकपरभाष्यप्रमाणेन निश्चितादिप्रयोगणमनिष्टत्वात् ॥ एकयोगोपितत्रैव स्व
 तेन सजुषदृत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ न च सजृरित्यत्राख्याप्तिः ॥ व्यपदेशिवद्वावोप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यम् ॥ येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे
 स्य प्रत्याख्यातत्वात् ॥ व्यपदेशिवद्वावोप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाह्वयमपि प्रत्ययविधिषयकमिति दिवउदिति सूत्रे कैयटहर
 दत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च ॥ एवं च परमसजृभ्यमित्याद्यपि निर्वर्धम् ॥ एवं स्थिते इह सजृषशब्देन तदन्विधिर्भेति प्राचा मुक्तिरप्रातत इत्यवधेयम् ॥ ओ
 भगो ॥ असंधिः सौत्रद्विति ॥ भगो अद्योशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्व रूपं सौत्रत्वाच्चेत्यर्थः ॥

रितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवर्त्तौ बाधकाभावाच्च ॥ व्यपदेशिवद्वावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव नान्तादसंख्यादेरिति चरितार्थम् ॥ अन्यथा पञ्चमदृत्यादाव
 प्यव्यपदेशिवद्वावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यस्मष्टमे वेत्यस्यैव गृह ॥ व्यपदेशिवद्वावदृत्यादि ॥ दिवउत्सूत्रे इति दिवउत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः
 एवं च दिवउदिति सूत्रे हरदत्तेनेन्द्रेवेति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपानान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिर्वि
 धयतोक्ता ॥ असमासे निष्कादिभ्यदृतिसूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिषयतोक्तेति दिक् ॥ इत्याद्यपीति ॥ आदिना सजृभ्यमिति ॥

ननु शान्तामुक्त्वा विभाषा भवदिति वार्तिकनिष्यन्तानां ग्रहणं न स्यादत आह ॥ रान्तं वेति ॥ कृतं रूत्वानुकरणमित्यर्थः ॥ अलो न्यस्येति ॥ न च भोगराजसे इत्यादौ रोरीति लोपे कृतं
एकदेशविभक्तन्यायेन भोः शब्दत्वादस्य स्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति व्याख्यानेनादोषे बोद्धव्यः ॥ अत्र पक्षे ऽद्योशब्दान्तद्वन्द्वेषु श्रुत्याः सौत्रो
नुक्तबोद्धव्यः ॥ अवधेयमिति ॥ यदि ग्रहो लिङीति सूत्रे दृढः स्थानित्वेन निर्दृशद्वितितन्नाप्रयणं प्रकृते तु विभक्तौ ऽप्यनल्विधावित्यस्य स्थान्यत्ववृत्तिधर्मा अप्र

[illegible]

धर्माग्रेचेनेत्यस्तत्रस्थान्यनुरेफवृत्तिरुत्वंस्थानिवत्वेनदुर्लभमलविधित्वात्पृष्टं चेदं प्रकृतसन्नेभाष्येइत्युच्यतेतदापयःस्वित्यत्रमत्ववारणायाशीतितत्रहिराःसुपीतिविसर्गः
नियमणास्त्राणांचविधिमुखेनैवप्रवृत्तिरिति नत्ररुर्विशिष्टःस्थानीतितद्वत्तिरुत्वंस्यस्थानिधत्वेनलाभःसुकरः।यदितुरोःसुपीत्यत्रापिरइत्यनुवर्त्यगोरेफस्येवतेनविसर्गस्त
दाशग्रहणमुत्तरार्थसत्प्रत्यर्थमिहैवकृतमित्यवधेयम्॥तत्रेति॥चादिष्वित्यर्थः॥

तार्त्तिकं नाश्रयणीयमिति ॥ भो इत्यादि प्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धे निपातानामपि संबोधनान्न भवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनासंज्ञितत्वमस्ति भवदादीत्यत्र भोः शब्द
 स्यात्पादिनाग्रहणान्नत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥ अन्यथा ॥ साधारणानामभावे ॥ भो विद्वद्वन्देति ॥ न पुंसु के सोऽनुकालुप्तत्वेन वार्त्तिकप्रवृत्तेरिति भावः ॥ भोगद्वन्द्वेति ॥ विभक्तौ लिङ्गवि
 शिष्टाग्रहणान्दीपाय्यवधानादुच्यते ॥ संबुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः ॥ स्युः प्याडित्यस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादि ॥ ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हो भो इत्यस्य नासंगतिरत
 तद्याच विभाषा भवद्गवदिति वार्त्तिकं नाश्रयणीयम् ॥ अन्यथा पुल्लिङ्गे कवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरि हरे भो विद्वद्वन्द्वे भोगद्वन्द्वे ॥ आदिनसिद्धोदि
 ति भावः ॥ एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम् ॥ भाष्यस्वरसरीत्यागु ॥ विभाषेत्यादिवार्त्तिकमारब्धम्यमेव ॥ किं नु निपातोऽपि भो शब्दोऽस्ति तेन द्विवचनदौ स्त्रीनपुं
 सकयोश्च न दोषः ॥ युक्ततरं चैतत् ॥ हे भवन्ति वत हे भो इति प्रयोगस्यापि एत्वात् ॥ तस्य च वार्त्तिकारम्भ एव सिद्धेः ॥ स्युः प्याडपाडुङ्ग ॥ हे हे भोरित्यमरे क्तानां संबो
 धनार्थानां निपातानां सह प्रयोगो गयोगात् ॥ किंचान्न भवान् हरिस्तत्र भवान् ततो भवान् इति वत तत्र भो इत्याद्यापि वार्त्तिके सत्येव सिद्धाति ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
 इति सर्वविभक्त्यन्तान्न तसोर्भवदादि योग एवेष्टत्वात् ॥ किंचामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिष्पातः ॥ आमन्त्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवद्भावः ॥ आम एका
 न्तरमिति विधिः ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्विर्भावः ॥ सुवामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादिसर्वसिद्धातिनत्वमर्थोतिदिक् ॥

एव भाष्यकैयटयोर्वीर्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमयमित्युक्तं विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतौर्थत इत्यन्यत्र स्पष्टम् ॥ किंच यत्ति तु नीत इत्यादि वदेन योरपि सह प्रयो
 गसंभव इत्यरुचे राह ॥ किंचेति ॥ पदात्परस्येति ॥ दृढं च न भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् ॥ किंतु तिष्ठसि भगो तिष्ठसि
 अपो इत्यादौ भगवन् अपवन्ति तिष्ठसीत्यर्थके आमन्त्रितस्येति निष्पातसिद्धिः ॥ निपातयोस्तु तयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभा
 वात् ॥ भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वमङ्गं भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरतामगो आगच्छेत्यादौ हिर्भावः ॥ धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः ॥

यदि प्राप्ताणि काविति ॥ यदीत्यनेनेदं सूचिर्न तौ न प्राप्ताणि कौ ॥ अतएव भाष्ये विभाषा भवदिति व्याख्या यभो ब्राह्मणात्पस्ये वा सिद्धिमाशङ्क्य यमेष भोः शब्दो विभक्ति प्र
तिरूप कत्वादित्येवोक्तम् ॥ एवं च भगो हरिहरावित्याद्यसाध्वेव ॥ तदतिरभसादिति ॥ भोगो मतुवसोरिति सूत्रयोरस्य भाष्येऽस्य हत्वादिति भावः ॥ उभयग्रहणादि
ति ॥ वार्त्तिक बोधितसाधुत्वानामपि कुलरायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्ररुतानुवादस्य कारणादिति भावः ॥ हरदत्तेति ॥ एवं चानित्यत्वानन्दप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धि

भगो अद्योदिति निपातावपि यदि प्राप्ताणि कौ तर्हि स्तानामागमन्वितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकार्थस्यैवेति सुधीभि राकलनीयम् ॥ यन्नुवदन्ति सकारान्ता नैवेताननि
पातानास्था यरुत्तौ त्वे भाष्ये प्रत्याख्योतेदिति ॥ तदतिरभसात् ॥ स्यादेतत् ॥ निपातानामभ्युपगमे यत्नविधौ तएव गृह्ये रनप्रतिपदोक्तत्वात् न तु संबुद्धान्ताः लासृणि
कत्वात् ॥ इति चेन्नैवम् ॥ स्वरितेनाधिकारद्वयन्नाधिकः कारोधिकारद्वितिव्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुशोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् ॥ भुवश्चमहाव्याहृतैरिति
सूत्रे महान्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिप्रदोक्त परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेऽश्र ॥ नैवैवमपि प्रभोरित्यादावति व्याप्तिः ॥ परस्परसाहचर्येणानि
पातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणोप्यन्येषामग्रहणात् ॥ व्योर्लघु ॥ लघुप्रयत्नतरः स चान्तरतम्याहूयस्य वो यस्य यद्व्याह ॥ वयाविति ॥

रिति भावः ॥ विभाषा भवदिति वार्त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणीत्यसिद्ध्या शङ्कायामव्ययमेष भोः शब्द इति सिद्धान्ते नोभयोरत्र ग्रहणलाभादिर्निबोद्धम् ॥ परस्पर
साहचर्येणेति ॥ तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः ॥ अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोद्धम् ॥ अन्येषाम् ॥ अनर्थकानां सान्तरान्तां न्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धा भो इत्यादि
पूर्वकरेफान्तानामेवार्थचतौ ग्रहणस्य न्याय्यतया भो इत्याप्रोकारान्तानुकरणपक्षे पि वार्त्तिकनिष्कर्षनिपातानां चैकदेशभूतभो शब्दो दीनो मेव ग्रहणमिति भावः ॥ अ
त्रैदन्तत्वे रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभाष्येति भाष्यस्वरसः ॥ लघूच्चारणतरे लघुतरे च्चारणः ॥

द्रष्टव्यमिति॥ अथिगेरयाभावे चेष्टापत्तिरिति भावः॥ उभयोरिति॥ तद्वत्त्वमभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः॥ तदा हे वामन इति॥ अत्राहकारलोपार्थमिति
भाष्यविशेषः॥ अनिदितोदं हे स्तुदहितमित्येवेत्यत इति कैयटविरोधश्चेति॥ किंच प्रसादोक्तरीत्या दं हेरपि इडभाकृत्वयोः सिद्धाविष्निवेधप्रकरणे दृढ इति निपातनस्य
अर्थत्वमित्यलम्॥ अभावादुत्तरस्येति॥ आहार्यभावागैपादित्यर्थः॥ लिङ्गमिति॥ विहितविशेषणते हेर्यं स्पष्टमेवेति भावः॥ सास्त्राअरमिति॥ सोऽस्याअरमिति समावपि पा

यत्तु प्राचाव्याख्या तं हेरेवेदं निपातनं दहहृद्वाधितितु प्रकृत्यन्तरमातस्य निशया मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादु हेत्यत्र वेति योगविभागात् पक्षे चत्वाभावे हलो वे
च प्रत्युदाहरणमिदं दृष्टव्यमिति॥ तन्ना॥ उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्॥ तदा हवामनः॥ अथ दहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यायेतन्निपातनं न लोपवर्जमिति॥ युक्तं चैतत्॥ अ
न्यथा हि अस्मात्पोरप्यनस्यात्प्यदु च स्यात्॥ उल्लभेवेति॥ सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधपरसित्यस्या प्रवृत्तौ निष्प्रतिपसत्वादुल्लभेवतीत्यर्थः॥ तदुक्तम्॥ पूर्वज्ञसि
द्धेनास्ति विप्रतिषेधो भावादुत्तरस्येति॥ एतेन विभक्ति कार्यप्राक्पञ्चादुल्लभे इत्यादि व्याख्यातम्॥ सूत्रे सुदतिष्ठक पदं तु प्रपञ्चीकमित्याह॥ एतत्तदोक्तं॥ सुरिति॥ एतत्तदर्थगत
संख्याभिधायीयः सुस्तस्येत्यर्थः॥ एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमसददति परमैषददातीत्यादौ न स्यात्॥ अर्थद्वारकसंख्याश्रयणेलिङ्गत्व नञ्समासद्विबोद्धम्॥ अकोः
किमिति॥ साकक्षयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः॥ एषक इति॥ अकोरिति प्रतिषेध एव तच्च द्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषा तापयतीति भावः॥ बहुल
ग्रहणेति॥ अतएव लोपविनापादपूरणेपि क्वचिद्रवति॥ सास्त्रम्॥ अणसः अस्मै इति च्छेदः॥ * इति स्वादिसन्धिः॥ * श्रीसंकटाभैरवाभ्यां नमः॥ श्रीगुरुचरणभ्यां नमः॥

तदूर्त्तः॥ न च प्रकृत्यान्तः पादमिति पूर्व रूपस्याभावेन न पादपूर्तिः सोयमागादित्यादाविव अत्रापि प्रातिशब्देन सिद्धेः॥ एवञ्चावधारणपरनयानव्याख्येयम्॥ सोहमाजन्मेसोदो बहुल
ग्रहणेन केचिदप्रवृत्त्यापि सिद्धेरिति तात्पर्यम्॥ ॥ इति दीक्षितभट्टोक्तिपौत्रदीक्षितहरिकृते मनोरमाव्याख्यानैलपुशब्दरेपञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥ नमो ब्रह्मणे॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्थस्यादिति ॥ न चास्यापत्यमिरित्यार्थम् ॥ अजसिद्वयवस्कायां प्रवृत्तसंज्ञायाः स कदेशवि
कृतन्यायेन सुलभत्वात् ॥ एकार्थीभावेनेति ॥ न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः ॥ इकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविकीर्षिता त
न्माश्रयतिरेव ग्राह्यः ॥ तेन पञ्चनावप्रियइतिसमासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् ॥ प्रियशब्दान्तएव तत्रैकार्थी

श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्थवदधातुः ॥ प्रत्यये प्रत्ययान्तं चेति ॥ सूत्रे तन्मादिना उभयं विवक्षितमिति भावः ॥ तथा हि ॥ प्रत्ययस्यैव
पर्युदासे कृतद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् ॥ न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् ॥ अर्थवदित्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यात्तदन्तग्रहणात् ॥ प्रशंसायां हि मतुप् ॥ एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसासूलम् ॥ न च अर्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरिता
र्थता ॥ धातुप्रत्ययपर्युदासे नैव तल्लाभात् ॥ तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वेत्युचितमेव ॥ यदि तु प्रत्ययोनपर्युदस्येव तर्हि सात्यदाद्ये इति
सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् ॥ अर्थवदिति किमधनं वनमित्यादौ प्रनिवर्णं संज्ञामाभूत् ॥ तस्यांचसत्यां स्वादयः स्युः ॥ ननु संख्याकर्मा
देरभावाद् न भविष्यतीति चेन्न ॥ एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् ॥

भावौ न तु तन्मात्रद्वयदोषात् ॥ न च क्विवन्ते दोषः ॥ तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्वितीयाभावेन एष गर्थो नामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभा
वाभावादिति वाच्यम् ॥ अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषान् ॥ व्यर्थं स्यादिति ॥ अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् ॥ सातेः प्रातिपदिकत्वे
हिततत्तौत्सर्गिकैकवचनेन तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमिति भावः ॥

सोर्दुर्वीरत्वादिति॥ तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वात्तु कसमुदायसंज्ञाचान्तरङ्गत्वादेव वैभ्यः प्रातिपदिकत्वात्सुपि चुसति प्रवर्तते इति तस्य
तदवयवत्वमस्ति चेति ध्वनतीत्यादौ नावयकानां साधातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्निषेधात् तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्ति
सायाद्या॥ धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिरस्य तु वनाद्युदाहरणं बोध्यम्॥ ध्वनितं चेदं भाष्यकैरयैः॥ इदमवयवेभ्य इव तेभ्योपि सु
परकवचनाभ्युपगमेन॥ अदितु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके॥ यथावयवेभ्य उत्यत्तावव्यथादासुपेति गमकम्॥ नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणत प्रकृतैर्नुन
तथा गमकम् तएव ज्याविति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावेति डन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य कत्वादीनामुक्तत्वान्नैतिसमाहितं भाष्ये तु द्वीत्यौ त्वगिङ्गु मेकव

हुं फडादिभ्य इव सोर्दुर्वीरत्वात्॥ न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेन स्यादिति वाच्यम्॥ तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्॥ अथातुरि
त्यादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थतदित्युक्तम्॥ एतच्च सुनिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥

चनं दुर्वीरमेव॥ अतएवाग्नेभाष्येऽर्थवत्त्वदस्य दशदाडिमानोत्पादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपोधात्वित्यस्य प्राप्तिरि
तितदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम्॥ पचतः कल्पमित्यादौ तत्सर्वतोरूपसूत्रस्त्वं भाष्यगमकम्॥ समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्त्वसमुदायविषयक इति भाष्ये
स्वष्टमिति न तेनास्य व्यावर्त्तरिति दिक्॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति॥ व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः॥ उक्तमिति॥ एतेनैदमुक्तमेव पुनर्दोषो
योच्यत इति सूचितम्॥ भाष्ये इति॥ एवं हितत्र भाष्यं॥ अर्थवदिति वर्त्तते कृतद्वितीयां न्तं चैवार्थवत्त्वं न होवलाः कृतस्तद्धिताः चेति कृतद्वितीये तसूत्रे न ग्रह
णं नकार्यमिति॥ अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ इति कैयटः॥

समुदायार्थोपादिति॥ तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः॥ तत् क्रियावाचकत्वमुक्तत्तदर्थविभागश्चेति॥ तस्य तस्येति कृतद्विवचनेन ष
ष्ठीसमासे ससोर्थविभागाद्वैकर्मधारयेवाविवक्षितं॥ किं इदं साधु॥ एतेनान्याम्य प्रादुर्भवादिति अपादाने तु ज्ञेयमिति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगोपि व्याख्यातः॥ सुबन्तत्वमपि
हिः प्रयोगपक्षद्वयस्यानेद्विवचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्या न्यस्य शब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम्॥ सर्वद्विति॥ धातूपसर्गविभागो रचित्तपेक्षाधीभावश्चैव भवेति भा

यत्वाहुः॥ प्रयुतासौ नार्थवत्त्वंगमयति॥ अनर्थक्यो रपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्॥ अधीते यावक इति॥ अधिपूर्वस्यैवेडः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान् न तु
केवलमद्वयं अध्ययन इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु च वयं वेदसमुदायार्थोपात्ता एव कर्तृप्रत्ययार्थकः॥ यावदशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः॥ ओषधेऽश्वविभक्तावप्रथमामाम कर्त
रित्वकारक इति विभक्तिकारकग्रहणार्थं नञि च युक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति॥ अत्रैवं कर्तृत्वमाध्यातुरनर्थक इति तावद्वाहृतम्॥ क्रियावाचकत्वे वि
ना धातुत्वायोगात्॥ आगेयित्वेति चेत् सत्यम्॥ तावदेवैव एतद्वेदसिद्धेः॥ प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एवापरमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्॥ उक्तं च हरिणा॥ उपायाः शिस्तमाणां बालानामुपलानाः॥ असत्यैव त्वनिस्थित्वा ततः सत्यं समीह त इति॥ कथमन्यथा इदं॥ द्विवचनमडादयश्च स्युः॥ तथा
च प्रत्याहारह्रिके अर्थवत्त्वो वर्णादिति प्रघट्टके अध्येति॥ अधीत इत्यत्रैकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्॥ एवं कथं प्रत्ययोप्यर्थवानेवास्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवाभ्यस्तान्

व॥ स्फोट एवेति॥ पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः॥ लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः॥ अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्॥ शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तु
दनेन विशिष्टपदस्येव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टपदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते॥ उपलालना इत्यस्य भवतीति शेषः॥ न तु वास्तवाद् इति भावस्तदाह असत्ये इति॥ आगे
यित्वे इत्यर्थः॥ लोकानां तत्तच्छब्दजन्य बोधानुपयोगित्वात् तत्त्वमासत्यम्॥ विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः॥ स्फुरिति॥ अधिजगोऽध्यगीहेत्येति॥ अर्थवत्त्वादिति॥ आगेयित्वेव त्वादिति

शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्। तद्वितविषये इति शेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह॥ दृश्यत्वेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेन तद-
 नावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति। न नूत्तरत्र चरितार्थस्य कथंज्ञापकत्वमत आह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इकोचीति सूत्रे च ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्ताभाष्ये उक्तमिह किंचिन्न प्रो-
 द्धति। न लुप्तमतेति निषेधानित्यत्वात्। न नूत्तरत्र चरितार्थस्य कथंज्ञापकत्वमत आह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इत्यस्येति॥ लघुना नेनेवानित्यल्लक्षणमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसं-
 भव इति भावः॥ न लोप इति॥ सुबुद्धयस्तन्निष्ठा भूवादय इत्यस्य लब्धिर्भाष्येति शेषः। चोपस्थिते निर्वकाशतयाऽपवादोऽस्ति वादिभिर्बोधात्॥ कार्यकालपक्षे इति॥

कल्पनाग्रात्रमिति चेन्न। उत्तोरत्वात्। नैषाकल्पनाशास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाणि इति सूत्रे पूर्णात्वार्यऽनप्र-
त्ययस्य पूर्णार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्ययइति महासंज्ञां कुर्वतः सन्नकृतोपि संमतमेवेदम्। यदपि ओषधेऽत्रेत्यादि। तदपि न। अनित्यत्वे यौत्स-
र्गिकप्रवृत्त्यादृष्टसिद्धेः। दृष्टस्य लेप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वे अर्थवद्गूढगणस्य वज्ञापकत्वसंभवा-
च्च। उत्तरार्णस्यापि दृष्टकिंचिन्नोपे इति न्यायेन दृढकरणस्य सफलत्वोचित्यात्। औषधेऽत्रेत्यादौ विभक्ति कारकग्रहणयोरेवेत्यंसति प्रत्याख्यान-
संभवाच्चेति दिक्। अथादुरिति किम्। अहन्। नलोपोमाभूत्। नचकार्येकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् ॥

नचयशोद्देशेपिप्रत्ययात्तत्त्वस्यभावित्वेनाकृतक्यूहपरिभाषयाअप्रवृत्तिरितिवाच्यमा^०अकृतक्यूहपरिभाषयाअनित्यत्वाद्सत्त्वाच्च।भविष्यतिकिंचित्फलमित्यभिप्रेत्यमात्रेणतत्रपक्षेसंशयाःप्रवृत्तैःप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वाच्च।यद्योदेशपक्षेणपर्युदासेलक्ष्यसिद्धेःशङ्कासमाधानेननिर्दिष्टेनै॥नहिज्यवस्थितयोःपक्षयोरन्यतरेणलक्ष्येसिद्धेपक्षान्तरेणशङ्काप्युचितेत्यर्थेऽप्यप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्येनानित्यत्वादितिकश्चित् ॥

कथमन्यथेति। नचराजेत्यादौ कदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययद्वयसंबन्धात्। अतएव दाक्षीदिदं सुहृत्स्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक्। नच सुहो
पविषयमेव शापकम्। असति बाधकं प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातद्वयार्थस्यापि ज्ञापनादन्यथा सूत्रोपस्थितदिः संबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राज्ञपु
रुषासिद्धिः। स्पष्टाचेयं रीतिः सार्वभातुकमपि दित्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम्॥ अत्र सुप्सि योरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौ तत्स
मिर्गिकैकवचने तच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गप्रतिस्वरूपा योग्यत्वेन न पुंसकत्वाश्रयो विभक्तिर्लुक्। तत्सत्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्ति

प्रत्ययत्वक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्न दिः संबुद्धोरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ न लो
पः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्सि योर्मभूत्। अप्रयान्तः किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्म
भूत्। नचान्तवद्भावेन काण्डे कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव। तथा च द्वस्वो न पुंसकद्विति द्वस्वत्वं सोऽरुत्सतिश्च
स्यादिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः। यथोद्देशेपि विभक्त्येकादेशोनान्तवत्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादि निर्देशात् ॥

होषद्विभावः। तत्रैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपोधात्विति तु गणपतिश्च पचेरन्मित्यादौ न लोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति। पूर्वविभक्त्युत्प
त्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः। यथोद्देशेपीति। अपि नाकार्यकालपक्षेपि। न हितं पक्षे उपदेशे नैवेकवाक्यतानातिदेशेनेत्यत्र मान
मस्तीत्यतिदेशेन वाक्यतयेव नृस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् ॥

प्रातिपादैकग्रहणं वेति। न पुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वानपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तैर्धै। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्त्वाव्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः। मूलोक्तार्थे शापिते चारितार्थं दुर्निरूप्यं च संस्थाकर्माद्ययोगात्त्वाव्युत्पत्तिरपि न औत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वीनपुंसकवृत्तिसूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तैर्धै सामान्यापेक्षं तापकमस्तु। यत्तु वदन्ति। प्रत्ययपर्युदासोनकर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासे नैव गतार्थत्वात्। अपदे शिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति। तन्ना। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितः तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्य च अतथात्वात्। अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङो रपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात्। तथा च हरिषु क रो बि इत्यादौ षत्वेन स्यात् ॥

मपि न गमकं विना तदनुत्पत्तेः। सुपो धात्विति लुगपि न, भातुं साहचर्येण सुप्तिङि। तरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासोनकर्तव्यवृत्तिसूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम्। पचेरन्तर्वस्मिन्नित्यादौ न कारोच्चारणसामर्थ्यमननलोपस्तथाप्येतावत्किं ह कल्यनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः। अतथात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्यांशस्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावान्न भ्यत्वादिति भावः ॥

निषेधादिता यद्यपि व्यपदेशिवद्भावैर्नैकाज्ञादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशे नलाभसंभवो तएवभवतीत्यादौ भवतेः शब्द निरूपिताद्गत्वसिद्धिर्व्यतिसेद्वत्यादौ
 सेद्वत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च इदरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्विदितान्तत्वनिबन्धे प्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च युवापत्ये तदेङ्जलत्वनिबन्धनफक्सिद्धिश्च। तथाप्यसहाय
 एव व्यपदेशिवद्भावौ न तु ससहायेतेनैतरेवयवे तदप्रवृत्तिः। स्पष्टाचेयं रीतिरुद्देश्यत्रकैयटे। अतएव सभासंनयेन व्यपदेशिवद्भावैर्नाकारस्वना
 दिलं दरिद्राधाताविकारस्य नान्तत्वं तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तश्च द्ववर्णान्तत्वप्रयुक्तोऽत्ययश्च स्यात्। ततो वनकिंचिद्वैषम्यम्। लोकेपि बहुषु असत्वेनैकस्मि
 न ज्येष्ठकनिष्ठादित्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्त्वेनैकस्मिन्नपि तथाप्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अतएव हरिषित्यादौ सोः पदत्वं न। निजो

सास्यदाद्योरिति निषेधात्। अथा तु प्रत्ययविवेकसिद्धे नञ्प्रत्ययविहितसिद्धे नञ्प्रत्ययपादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं प्रत्ययानुरोधात्। तथा चाश्ववर्णे पठ्यते। कोधा
 तुः किंप्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। इत्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्। अब्युत्तिपद्यस्य चेतमेव ज्ञापकमिति प्राञ्जः। यतु व्युत्पत्तिप
 क्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात् ॥

चत्वार एकाचद्वितीयाः त्रैकस्मिन्नित्यस्याप्यर्था लोचनैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु पशुदासेनैवार्थवत्त्वे तद्व्ये अर्थवद्गुहणादत्र सू
 त्रेपि विनोदितगानपेक्षया र्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिमेदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दृष्टअसद्द
 त्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वास्ततिः। तदाप्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेति केवलप्रत्ययप्रयुदासोऽव्यर्थः। ध्वनिर्तथैव प्रत्ययपशुदासानुक्त्याभाष्ये॥ सुषिडः न्तभि
 तिसूत्रस्य भाष्यकैयटयोः ॥ त्रैवतात्पर्यमिति बोध्यम् ॥

इत्याद्यर्थमिति॥ अन्यथाविभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात्। प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वविभक्तिलुकिटकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसिटकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः।
कृदन्तत्वेनेति। न च समासविकल्पविधानस्यैव यर्थ्यम्। समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्। द
धिउपदंशमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च। तस्मात्समासार्थमिति। अन्यथा संज्ञाविधिबाधस्य ता न प्रत्ययमात्रेणेति॥ प्रकृतेरपेक्षणादिति भा

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपठवद्व्याद्यर्थसूत्रम्। न चैवं बहुच पूर्वद्वये वस्तुतामिति वाच्यम्। मूलकैर्नोपदंश इत्यादौ कृदन्तत्वेनाति
प्रसङ्गात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्त्वज्ञानं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक्। कृतद्धितसमासाश्च। अ
र्थवदित्यनुवर्तते। तस्मात्समासार्थोत्तदन्तविधिः। न हि जहत्सार्थायां वृत्तौ कृतान्तद्धितानां च अर्थोस्ति। भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्त्वा
र्थीयामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्ययसानमित्यभिप्रेत्याह। कृतद्धितान्ताविति। सिट् धुकृद्व्यादौ अधातुरितिकर्तव्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे
प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम्। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्कः। मावाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्सविहितस्तदादौरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादि नियमो निषिद्धः एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवम् ॥

वः। अधातुरितीति। कर्तरूरूपार्थस्याधिकस्य भागेऽपि क्रियावाचकत्वात् सत्याधातुत्वात् सतेरिति भावः। स्त्रीप्रत्यये इति। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इत्यर्थः। तस्य येन केनापिरूपेण
ग्रहणेन निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः। राजकुमारीति। न न्यत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषेयवत्त्वात्। यस्मिन्नेति चेन्न। प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्मोणां लि
ङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानान्तद्विषिण्येन यातिदेशे न तस्यात्राप्रवृत्तेः न हि ङीब्ररहिते राजकुमारीत्यादौ तदस्ति, इत्याब्रग्रहणं न्यार्थमिति वक्ष्यते। शङ्कितुः। त्रभिमानानुसारेणैवोक्तस्यति।

अन्तरङ्गस्यापीति। सुलभत्वादिति। यद्योद्देशे इदं। यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषा शेषत्वमेवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्यया प्रत्ययग्रहण इति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथा यं निषेधोऽपि स्त्री प्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्री प्रत्यया स्त्री प्रत्ययग्रहणे इत्युक्तं। तदान दोषः। समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावा दिति दिक्। असमर्थसमासे इति। असूर्यपद्या इत्यादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मस्तद्धर्मी असमर्थसमासः ग्राहकं मानं स्वश्रविधायकम्। अन्यथा परस्परमसंबन्धेनैकार्थी भावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति। तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारता उपपदमिति महासंज्ञाकारणा

अन्तरङ्गस्यापि हलङ्गादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्याश्रयमाणस्य सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्या येन विभक्ति लुक् अपि सुलभत्वात्। अतएव गोमस्त्विति चेन्ना। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्भिग्राहकमानादेवेति गृहाणा अस र्गलत्वाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उपपदे स्वश्रविधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदमापदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघाते इत्यादि पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययोनेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्यवानित्यादौ संज्ञानस्यानद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् ॥

चातदेतदाहापदं वेत्यादि। शशशृङ्गादिपदानां च बौद्धेतस्मिन् शक्तिरिति न तदर्थं मपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्र संघाते इतीति। अर्थवतीति शेषः। सजातीयापे सृणियमस्यौचित्यादि। निबोध्यमाप्रत्ययोनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययोनेत्यर्थः। तेन राजा इत्यादिना दोषः। नैकवानित्यादाविति। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भाषः। ननु तद्धितग्रहणार्थमर्थ्यं तत्राह। तद्धितेति। तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः ॥

नन्वत्रपक्षे गवित्यर्थमाहेत्यादौ दोषः। गोद्वय्यादीनां सुवन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात्। रुषण्व सुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भवेन तत्ताजात्येन पूर्वो
भागः पदमित्यर्थे लाभो संभवश्चेत्यत आह। यद्वेति। प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणानियमार्थमित्युक्तम्। अत्र तन्नेण षष्ठी तत्पुरु
षः कर्मधारयश्च तत्रार्थं षष्ठी समासे अर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगादीर्थावदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानिति परस्यापि प्रयोगसत्त्वेन
तत्त्वमस्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु नन्मावृतिः प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगादीर्थावत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वो भागः पदमित्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन बहुपदवदत्यत्र प्रथमजसौ लुकि बहु
पदुशब्दस्य चित्त्वेरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्धति। यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावा नापन्नसंघातविषयको नियमोऽस्ति। न
चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति
न तूत्तरपदार्थमात्रे। येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वा
क्यस्य संज्ञादुर्वीरा। कद्रूहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् इति चेन्नैवम् ॥

इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्। पुरुषावित्यादेरिति तत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वात्। परस्य तत्प्रकृति कप्रत्ययत्वाभावादिति भा
वः। अर्थवत्त्वेनैवेति। उत्तरपदस्य कार्थित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेऽप्येति बोध्यम्। वाक्यस्येति। कदं चत्वादिति। धर्तेदाह। कदिति। न चास्य भुजौ करणत्वेनोप
दंशं प्रतिनकारकत्वं। मूलं कस्योपदंशे कर्मत्वेनान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधे करणत्वकृतादुतीयेनैव निमित्तं प्रत्ययपिकारकत्वमित्याशयात् ॥

परत्वाद्वाधादिति। नियमं स्यादर्थतो निषेधे पितात्यर्थेणार्थवत्त्वापवादस्यास्य परत्वेन कदं वत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्योदिति भावः। निषेधानां बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। निष्फलत्वादिति। स्पष्टं चेदं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यकैः यदयोः। न च समासे इति। नापि वाक्ये इति बोध्यम्। एकार्थभावेति। एकोपस्थितिः नियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः। एवं समासे वृत्तिः सिद्धा। वाक्येऽपि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्त्वाभावादावुक्तत्वात्। तल्लक्षणे

समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानोपपत्तिश्च तदस्य निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। यत्रुवदन्ति। समासग्रहणं न नियमार्थं किं तु विद्वदर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम्। वृत्तिश्च द्विधा। शक्तिर्लक्षणा च। न च समासेऽस्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धयन्ते तावदेकार्थभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेऽपि लक्षणास्येव। यदुक्तं। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैय्यायिकरीत्योच्चेता तदपि न। बहुपदवद्व्याख्यसिद्धेः। तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किंचैव कृद्ग्रहणपरिभाषयामूलकं नोपदेशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वैवेत्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्येति गतार्थम्। ये वां दोषोऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् ॥

ति॥ वृत्तौ वाक्ये चेति भौवः। असिद्धेरिति। समासद्वयतद्धितेऽपि शक्तिलक्षणा योरभावादिति भावः। पचतकीत्यादाविति। न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्। विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात्। किंच बहुपदवत्त्वस्तिष्ठनीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। एवम्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे। न चान्नार्थवत्त्वाभावाद्वाहणं, न्यायनये उत्तरसूत्रे तदसंबन्धात्। तृतीयाप्रभृतीनीति तु स्वरे विशेषार्थम् ॥

अभेदविवक्षायागिति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तथोपस्थितस्य शाब्देन्ययप्रतियोगिलंब्युत्पत्तिवै
चित्र्यात्। एवं च वृत्त्यर्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभाव इति भावः। अतएव भूतत्तायामित्यादि निर्देशः सङ्गच्छन्ते तदाहाभूदिति। अपदेन प्रयुज्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठि
तमित्यर्थः। अस्य चास्मै देवलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्। भेदविवक्षायामिति॥ अर्थवच्छब्दोपिवृत्तिविषये एवैतत्संज्ञेति भावः। अयंपक्षो मतौ कः सूक्तेति सूत्रे भा
व्ये। अनयोश्च लक्ष्यानुरोधाद्वावस्थेति दिक्। विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति। प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्माणालिङ्गप्रत्ययविशिष्टेति देशादिति भावः। स्पष्टं चेदंबहुव्रीहे
रूपसद्व्यवभाष्ये। इयंच प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तत्स्वनयन्नाह। अयस्कुम्भीति। किंचेत्यादि च। उत्तरपदेशिति। भत्रच ह्यन्तमुत्तरपदमिति भा

अवद्यति। अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहा भेदविषया भावेद विवक्षायां भूतसत्तायामिति यथा। भेदविषयायां तु संज्ञा स्यादे
वा। भूवो वुगिति यथा। लिङ्-विशिष्टस्येति। लिङ्-बोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनन्तु। अयस्कुम्भी। अतः रुक्मो तिसृत्वम्। त
द्धि कंसादिभूतरपदैषु विधीयते। किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं याभि नयंत्यहानि इत्यत्र आचारे क्विवपि फलम् ॥

वः। टिलोपइति। इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्य णिच्च्वा सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यभाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टमालादृष्टा गौरीति स
मुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्यर्थतदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयानुनात्रसिद्धिः ङ्याब्ग्रहितस्य दृष्टमाला
इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरेवं चाम् दृष्टमालादेव दत्तेत्यादौ वेकपदान्तरित्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम्। एतद्राष्यप्राभाष्ये
न प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्गाबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात्। प्रत्येकमपि पदत्वं। त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसंज्ञः याः पूर्वसंज्ञः बाध
ह्या

कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां कुत्सिततद्गतिस्तत्र स्थभाष्योक्तरीत्या द्वाबन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह । तथा हीत्यादिना । स्वार्थिकत्वेनात्यन्तस्वार्थिकत्वे
नापरश्चेत्यभ्युच्चयः । एवं च लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति न वक्तव्यमिति भावः । विकल्पः सिद्धतीति । अन्यथाऽर्थशब्देन निःसमुदायोत्तरापरैवल्लिङ्गसंबन्धबोधन
सम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापिकनः पूर्वेटावभावे आतःस्थानिकत्वाभावाद्विकल्पसिद्धिरिति भावः । डीप्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति
ति भावः । अकृत एवेति । इदं गोस्त्रियोरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समासान्तादत्यत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति हि तत्र भाष्यम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्तत इत्यनेना

द्वाबभ्यां प्रागिति । तेन लोहिनि का आर्थका च सिद्धाति । तथा हि । स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च लोहिता न्मणाविति कन्डीपं बाधेता । ततः लोहिनि
केत्येव स्यादित्यनेन तूभयम् । डीबग्रहणसामर्थ्यानुङ्गन्तात्कनिरूपद्वयं सिद्धम् । वर्णादनुदात्तादित्यस्यैकलिपिकत्वात् । आर्यशब्दानुनसामिव
चन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आबग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वनप्रवर्तते न उदीचामातः स्थानेयकपूर्वायादिति इति वक्तव्यः सि
द्धाति । स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्धेति । बहुगोमच्छब्दात्कपः प्रागुगिह्नस्य णडीप्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । अकृत एव समासेऽलौकि
कप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके ॥

न्ययः । कप्रवर्तते तत्राह । उत्तरपदस्येति । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयववत्त्वे प्रमाणमाह । समा
सान्त इति । तच्छब्दार्थस्यत्वादिति भावः । समासस्येवायमन्तावयव इत्यन्त इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्राह चिबीजन्तु समासार्थवाक्यस्यान्त इति गो
स्त्रियोरिति सूत्रस्य भाष्यस्य वाच्यार्थविरोधः । न हि सुब्रह्मिन्तं समासार्थं किं नुत द्विशिष्टमेवा किं च ततः पूर्वकपिततः समाससंज्ञायां सुब्रह्मिन्तं टापि बहुवचि
त्यादावापः सुपः परं वादित्योनापतिः । तत्र विभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वात् । तत्र विभक्त्यन्तेन सत्त्वात्सुबुक्कः पूर्वकबन्तादृाविति वक्तुमशक्यमिति ॥

परस्तादिति पक्षेति । न च विधि एव संवत्तत्वाभावेन संबन्तात्तद्विषयसिद्धान्तविरोधः । तेषां गतिरित्यर्थो भावेन परिपूर्णमदमितिन्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समाप्तान्तविषयः । भावात् । एवं च समाप्तान्तेषु ङ्याप्यातिपदिकादित्यसंबन्धश्च । तस्याभावस्यांवाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः । तद्वि-
तान्तत्वादिति । प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । पुनः सुपि चार्कते इति । प्रत्ययलक्षणेन संबन्तत्वात्समासः । कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्रूपेण न तद-
न्तस्य ग्रहणम् । सुपि च कते इति क्वाचित्कः पाठः । प्रामादिकः । यद्यपि तन्न पाठः । लौकिकविग्रहवाक्येऽपि अन्यपदार्थान्तर्भावोऽप्येव । भावोऽप्येव ।
स्त्रीत्वसत्वेन पूर्वपठिततः सुपि आपः सुपः परत्वाभावाद्बहुचर्म्मिकेत्यत्रेव सिद्धिरिति तयापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात् । न

परस्तादिति पक्षे तु तद्विधान्तत्वासुबुद्धिः पुनः सुपि चार्कते समासद्वतिसिद्धान्तः । तस्मादन्तरङ्गादपि तद्वि-
त्याङ्ङ्यापोः प्रवृत्त्यर्थं ङ्याब्रह्मणमिति स्थितम् । यत्वाहुः । आब्रह्मणं स्पष्टार्थमिति । तदनेन प्रत्युक्तम् । व-
स्तुतस्तु ङ्यापोऽर्थग्रहणं मास्तु संबन्तात्तद्विधौ त्वत्तिरिति निष्कर्षः सुपः प्रागेव च ङ्यापोऽर्थग्रहणं ते ॥

च संबन्तत्वाभावः । अनेन सुपासमुदायस्य संबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्वाभावात् । पूर्वपदस्य संबन्तत्वाभावात् । प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात् । एवं च पूर्वं
तत्कारणे फलाभावः । बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्याभावस्यांवाक्यस्य तदनमिष्यत्वात् । प्रवृत्तेऽप्येव । वस्तुतस्तु तद्विधान्तत्वं निमित्तप्रातिपदिकसं-
ज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोद्धव्यम् । यौगपद्यासंभव एव शास्त्राणां कस्मिन्सङ्गीकागदिति दिक् । यत्वाहुः । इति ।
हणं नुलोहिनि केत्यर्थमिति तद्भावः । अनेनेति आर्म्भिकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

सुबन्तान्दितोत्यतौ प्रागेवङ्गायोः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थादिति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंज्ञाकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वजात्यादिज्ञानं। ततो धर्मिलेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभि रप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाग्रज्ञानं। ततः स्वार्थद्रव्यत्वात्सिद्धस्यज्ञानं। ततो विजातीयक्रियाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंज्ञायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं। ततः कोरकरूपविभक्त्यर्थोकाङ्क्षतानि वृत्तैर्हि बहिर्भूतकुत्सादियोगद्वलिकुत्सित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमाख्यं च ज्ञान क्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथापि शुल्कप्रक्रियायां शा

स्वार्थोदिप्रयुक्तकार्यणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् । सुडः स्योरिति सौरुकारोऽवर्षणस्त्वसावित्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथाच वाजमर्वत्सु पथ उत्सिया सुइति नि सिद्धे त् । डः सेरि कारो गुष्पदस्माद्वा । डः सोशित्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति । यदि तु एकवचनस्य चेत्यत्र पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य डः सोत्रग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते । तर्हि दाडः सिडः सामित्येतदर्थः । जश्श सोर्नकारशकारौ जसः शीतस्माच्छसो न इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न जसो जकाराभावे औ इत्यस्यावस्थात्वात् ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येता ।

स्वरुक्त्वित्येतोयंक्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गदोषो बादि विधानादितो द्वयम्। अतएव घकालतनेषिति चरितार्थ
मा। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैः पठयोः। एवं चैतन्मयायसिद्धार्थानुवादएवङ्गाबग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्यतस्य निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावा
च्च समासान्तेषु न दोषः। अतन्तस्वार्थिकैकन्यार्थिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति। लोहिनिकेत्येतस्मिद्द्वार्थंचलोहिताह्लेद्वन्नाधनं वेति कार्यमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषेभा
ष्येदृत्यन्यत्र विसरः। पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति। तृतीया व्यावृत्तये इति भावः। टाडः सीति। तत्रेकारानुच्चारणेदृष्टस्य यथा सङ्गः स्यानापत्तिरिति भावः ॥

डित्वमिति। ततश्च टिलोपः स्यादिति भावः। विशेषणार्थ इति। तत्फलत्वं सुपां सुलुगिति सूत्रेण कारादेशे इनादेशाभावः। घेडिः तीति। न च घेः सुपि गुण इत्येवास्तु

एवं शसः शङ्का राभावे औटो डित्वं समाख्येत। अतो असन्देहार्थं तत्कारणौ चित्यात्। औट इकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तु टा
डः सीति विशेषणार्थः। डेः प्रभृतीनां डः कारो घेडिः तीति विशेषणार्थः। पकारस्तु प्रत्याहारार्थः। एवं च सर्वेषां फलत्वेऽपि संज्ञार्थ इति प्रा
चोग्रन्थोऽसङ्गः। त एवाऽसम्यग्ज्ञानं संज्ञा तदर्थीः विशेषणार्थ इति यावत्। इति भङ्गा व्याख्यानेऽपि क्लृप्तमेवेत्युपेक्षितम्। सुपः। तिङ्स्त्री
णित्रीणि इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणि इति पदं तान्येकवचनेत्यादिसूत्रं च संपूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे। सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना। एकशद
ति। एकैकमित्यर्थः। सङ्ख्यैः कवचनाच्चेति वीष्मायां प्रथमान्तात् शस्यत्तु प्राचा एकैकशदित्युक्तं तदयुक्तम्। शंसेव वीष्माया उक्तत्वे
न द्विर्वचनायोगात्। येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः। शस इति सिद्धान्तात्। यत्वाहुः। सर्वस्य द्वे इत्यत्र एकैकशो दत्ता
तीति भाष्यप्रयोगात्। तान्येकैकसूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशश्चोभयं साध्विति। तन्ना उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्र तद्वि
तेनानुक्ता वीष्मा भवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्य हि। तद्यथा। एकैकशो दत्तातीति भाष्ये उदाहृतम् ॥

जसि चेति नियमानुनाडिः। तिप्रचत्तिरिति वाच्यम्। पतयदत्यर्थं जसि चेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति शब्देन वृत्ततानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्त
प्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ॥

उत्तरसूत्रस्थस्येति वृद्धोऽमृतेतीत्यर्थः। अनुकर्षणादिति। अनुपश्चात्कर्षणात् आकर्षणदित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्येति पाठः। नैकशेषद्वितीया माहावपीत्यर्थः। भ्यामिस्त्रीपुंसयोः साभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात्। एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेषद्वयपास्तम्। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोऽपि नात्रायेकविभक्तौ सारूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः। अतएव प्रातिपदिकैकशेषेमाह मात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिककृतोक्तम्। ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेषद्वययुक्तम्। विभक्त्यन्तानामेकशेषपि जननीमातृधान्यमात्रार्थके मातृभ्यां देहिमातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः। न च तत्पक्षे दृष्टापत्तिः। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषद्वितिन्युनयस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि होतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सारूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति। अथ मते तद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमे

सारूपाण्येवेति। एतच्चोत्तरसूत्रस्थस्यैव कारस्येहा नुकर्षो लभ्यते। तेन मातृशब्दयोजने न नीवाचिपरिच्छेदवाचिनो नैकशेषः। मातृभ्यामित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् ॥

चित्यात्। अतएवाथमतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न। ईदृशविरुद्धमभ्युपेयववार्तिके तदुक्तेः। अतएव तदुत्तरमेव चकृत्वा चोद्यते इत्युक्तं भाष्ये। अस्य प्रातिपदिकानामेकशेषद्वयादौति शेषः। अनेन चोत्तरपूर्वेष्ववार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम्। अयंच पूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति पदाभावे एवोपपत्तिमत्त्वाकतः। तदेवावहिषानि सारूपाणि तेषामेकशेषएवेत्यर्थ एव प्राप्नोति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणशब्दादौ तद्विपूर्वेष्वप्येणासंभवात् प्रयोगसामानाधिकरण्ये नैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात् प्राप्स्यसन्निधेधः। अतएवाग्रे विभक्तौः सारूप्येऽलक्षणत्वमाश्रित्य तत्संस्थापनेन तत्तत्पण्डनं कृतमिति वकारापकर्षो

तं विना तावन्मात्रेण तत्त्वण्डनायोगात् एतेनैकविभक्तावित्यावर्थेकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितार्थपेक्षशेषद्वयार्थे यस्याविभक्तावेकशेषस्तस्या
 विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्यालाभेन भ्यामादावेकशेषेनौजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति धार्यते किं व्यर्थमिति धार्यते किं व्यर्थमिति धार्यते किं व्यर्थमिति धार्यते
 प्रत्याचेति दिक् एतच्चेति एकशेषविधायकं चेत्यर्थः ध्वनितं चेदंष्टयस्सर्वेषां विभक्तिपराणां मेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानां मेकशेष इति पक्षे च द्वन्द्वप्रतिषेधो ब
 क्तव्य इत्याशङ्क्य नवकाश एकशेषो द्वन्द्वबाधिष्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये इतरेतरेति एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषय पदानां समाहारे वृत्तिनोधना

एक एवेति एतच्च सह विवक्षायां मेव प्रवर्तते इतरेतरयोगाद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथ्यभूतोस्य
 विषयः इदं च इदितो नुमन्धातोरिति लिङ्गसम्भवे न्यायाच्चातशाहियः शिष्यते सलुप्यमानार्थभिधायेति स्थिते श्रूयमाणे कशब्दोपस्थितं सर्वमवि
 शेषादैकरूपेणैवान्वेतुमर्हति यद्वा पूर्वसूत्रादुद्बुद्धत्वं प्रसक्तं सतीति व्याख्येयम् स्यादेतत्तद्वन्द्वेकते सतीत्यर्थोस्तु मैवम् अन्य
 नौ पन्थानद्वयादौ समासान्तापत्तेः कौरेक इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः सर्वेषां मिलित्यदौ द्वन्द्वे च विभाजसीत्यनयोरापत्तेः श्रेयति दिक् ॥ यच्च प्रा
 ग्गामराम औदिति स्थिते इत्युक्तं एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परतद्विचानत्रेण्यमुक्ति संभवः । रामराम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिक
 संज्ञास्ति मिलितेनैव चत्वात् ॥

७ इति भावः इतरान्वय इति एक रूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थः इदित इति अत्र ह्यनेनेन परस्य रान्वयाद्देदघटितस्य हि
 यानिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः एक रूपेणैवेति पुण्यवन्तपदद्वेति भावः द्वन्द्वे प्रसक्ते इति विभक्त्युत्तौ सत्यान्तस्य सक्तिर्विद्या एकवद्भावापत्तेरिति एवं चेत्तरेतरार्थ
 विषयाभावेनैकशेषानाप्रतिरिति भावः इत्यनयोरिति जसः शीत्यत्र वेति वक्तव्ये विभाजनीतितूटतावयवभेदविषया बहुवचने एकशेष द्वन्द्वयो रभावत्तत्र विकल्पवार

सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन सजात्येऽपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्षत्वात् न ह्येतात्। अनुग्रहसंभवादिति। अतएव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः। बाधादिति। अन्यथा ह्येतादौ न लोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परतएकशेषद्वितीयशेषः। मानाभावादिति। भाष्येऽनुक्तत्वादिति भावः। किं त्वेव तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थः। प्रत्याभ्यामादावेकशेषापत्तिः। प्रातिपदिके

न चार्थवत्त्वेऽपि समासग्रहणस्य निश्चयमर्थत्वान्नैव मिति वाच्यम्। यत्र समासमुदाये पूर्वो भागः परन्तद्विषयको नियमं दत्तुं कृत्वा तत्। बहुपटव इत्याद्यनुगोचरे न नियमस्य समासजातीयविषयताया ओचित्यत्वाच्च। तथा चैकाजद्विर्वचनन्यायेन समासमुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः ताव ताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णवित्यादिषु द्वन्द्वविनैव समासमुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवम्। ह्यन्वविधाने कं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकजद्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिं संभवेऽस्यपि समासमुदायादेकविभक्तौ परतद्वितीयपक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्। षृणु। अस्मिन्पक्षे समासमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्य एव कारं चानुवृत्त्येकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति आख्येयमिति चेन्न। आवृतौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलभावाच्च। न च पयः पयोजयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलं सह विवक्षायामि तस्य आवश्यकत्वात्। अन्यथा पयः पयोनयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥ ५७ ॥ कशेषेऽमातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिके न भ्यामादावपि तद

भावस्यैव हेतुत्वानुमानात्। फलमिति। समासमुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुप्तत्वाच्चेति भावः। सह विवक्षायामिति। सा चर्गसुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेष एव भवतीति भावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समासमुदायादेकविभक्तौः कर्तृशक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्तयितुमवेन सह विवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः।

नन्वत्रापि लुकि विभक्ति परत्वाभाव इत्यरुचेरहादेव देव इति । असह विवक्षा यामये कशेषे तत्पुरुषादिविषयेऽपि न दापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकविभक्तैः
सत्वात् (नन्वनेकवोधकैकमिहाशब्दादणिभैस्सिद्धिरस्तीत्यत आह । तथा हीत्यादि । एकशेषारम्भे एकशेषं विनातीदृशस्य ज्ञानासंभव इति भावः + विभक्ति परत्वा
भावादिति । परत्वात्रित्यन्ताच्चादि वृद्धौ सारूप्याभावाच्चैत्यपि बोद्धव्यम् । अविरविकन्यायेन रामाधानं तु लक्षणे कचक्षुषेर्दुर्ज्ञेयस्मन्च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठित प्रा
तिप्रदिकात्तदित्यन्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्वित्वाच्यम् । प्रातिपदिकाधिका रक्ति तत्समर्थकतवर्णानुपूर्वीकामिति भाष्याद्यातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्रा
अथ तत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात् । अतएवाश्रिमानिति सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृत्यशेषो दीर्घप्रवर्णं स्यात् । उभयत इति । विभक्तौ परतो

देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आकृत्या उभयविशेषणत्वेभिष्ठाणां समूहो भैः समिति न सिद्धेता । तथा हि । भिष्ठा ३ आम्रम् अ इति स्थिते तत्तद्ग
नृविधीन बहिरङ्गोपीति लुकि कृते विभक्ति परत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । लुकसुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । किंच । रामावित्यादौ परत्वा नित्यत्वाच्च
वद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्ति परत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणे ऽन्तादिबद्धाभावादिति दिक् ॥ ७ यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकः

शेष इत्यर्थो तदाश्रयणमिति भावः । अचः परस्मिन्निति स्थानि वस्वतुना लोकासिद्धतन्नानुवादकत्वात् । स्वशस्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव ह्न्निवर्तकस्य शस्त्रीयवि
धित्वाभावात् । अनर्थयिरीत्यान्तवत्वाप्रवृत्तिरित्यन्यत् । यदिलेकदेशविकृतन्यायेन प्रादिव्यतो गिति सूत्रस्य भाष्यप्राभाष्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि
ग्रहणमशास्त्रीयस्यैवैतन्तीति देशस्तदागन्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वकृतिनया औदत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः । अतएव तस्य पदत्वसिद्धिः । अतएव आयासावित्यर्थे बुधे
शे कृते नुममाशङ्क्य विः परस्मिन्निति स्थानि वस्वेन परिहृतं भाष्ये द्रुस्यन्तेतर्हि वैरूप्यादेकः शेषो न स्यात् । हि रूपाणामित्यनेन तत्काधने तु न देश इत्यलम् ॥

दुरुपपादावेति। नचद्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमुक्त्यादिवचनादिसिद्ध्यातदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा
 भावात्। समुच्चयानाचययोः समासस्य सामर्थ्येनेववारयिष्यमाणतयानतदापत्तिरेतदुपपादिका। नचाव्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपि एकशेषेकस्यशेषद्वयत्रवि
 निगमकाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथासत्येकशेषस्यैवैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतान्तेच्छक्तिज्ञानं नतुततः प्रागपीति न दोषः।
 आकृत्यविनाभूतेति॥ नियमेनाकृतिसंबन्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः। नहितत्रैकशेषः॥ तावदुब्राह्मणशब्दज्ञानसंभवात्तस्मात्तत्रज्ञापिपक्षेण तन्त्रेणैवायथानिर्वाहस्तथा

तथाचभाष्यम्। सेयंयुगपदधिकरणवचनतादुःखाच्चदुरुपपादावेति। यदपि व्याचरत्युः। व्यक्तिपक्षेयावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयो
 गोयथास्यादिति सूत्रम्। आकृतिपक्षे तु एकै नैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिताभादनर्थकमिति। तन्नाव्यक्तिपक्षेपिन ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्देने
 वैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा ज्ञापि पक्षेपि वासेन सम्यक्क्षम्योश्च तस्मिन् इत्यादि नानार्थानुरोधेन सूत्रं विना निर्वाहता। तस्मा
 ज्ञातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगनिर्वाहेऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्साक्षिको ह्यन्धः सूत्रं विना दुर्वारः ॥

न्यत्रापि भावः। नब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्थम्। तन्त्रेण सुवचत्वादिति॥ अयं भावः। भाष्येऽर्थवर्थौ प्रतियदर्शनार्थौ न्यतिचयत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवं चे
 केनानेकार्थबोधनं। अपि प्रत्यर्थमेवेति एकै नैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र। अन्यथा विद्यमानायाः शुक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्य
 तथा बोधाजुपपत्तिरेवेत्यौत्। तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम्। एकत्रैव शब्देनेकार्थानां सत्त्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्ति सहतयार्थतन्त्रमेवेतत्। अस्मादित्यादौ। त
 दसहतया शब्दतन्त्रमेवा। अन्यथा। तन्त्रानङ्गीकारे। क्षमाशब्दः शान्तिभूम्योर्वाचकः। नानार्थानुरोधेन। तिसूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः ॥

न्यायप्राप्तत्वादिति अनभिधानमाश्रित्यनुभाष्येपक्षद्वयेपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकषटादिपक्षानां चार्थवृत्तिरेव नानभिधानादिति ह्यन्दाप्राप्तिरेवेति
तदाशयः। आवश्यकमिद्वि। अनभिधानाज्ञानेनैकशेषो विधीयते इति। किंतु न्यायसिद्धएवानुवृत्ते इति एतच्छेषस्तद्वन्त्ये। प्रयुक्तानामिति। अर्थः द्विः।
रुद्धादिप्रवृत्तावेकौ षष्ठाख्याप्रवृत्त्यानित्यविद्युद्देश्यतावच्छेदकानाकान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्या नमिति न तत्प्र

घटोप्यंघटोयमितिना नाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वहुटघटावितिद्वन्द्वपतिः।विरूपाणामपि स
मानार्थीनामितिवार्तिकात्।रूप्यतेबोद्धतद्वित्युत्पत्त्या रूपशब्दस्यअर्थपरत्वमाश्रित्यवार्तिकार्थस्यापिसूत्रेणैवक्रोडीकाराच्च।तस्माद्वुटघटौघ
टकलशवित्यादिपाक्षिकानिहवारणायपक्षद्वयेपिसूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्।एवंस्थितेसूत्रेवैयर्थ्यमेवहृदिनिधाययदिहव्याचख्युः।नानेनैक
शेषोविधीयतेइत्यादियच्चसमुदायोदेकास्याविभक्तावितिपक्षप्रत्याख्यायपुनराहुः।रामरामऔद्वित्यितेइति।अलोकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्य
तेनतुलौकिकम्।अलौकिकेचविभक्त्येकादेशादिकार्यनप्रवर्तते।प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि।तत्सर्वसन्दर्भविरुद्धंवाप्रयुक्तानेवह्यन्वा
ख्यातुंमलौकिकंमुत्प्रेक्षते।शास्त्रीयकार्येचसर्वमलौकिकेक्षेवप्रवर्ततेननुपरिनिष्ठितो।प्रथमयोःपूर्वसवर्णइत्यादीनांप्रवृत्तिंविनापरिनिष्ठितरूपात्ताभावापरि
निष्ठितेतत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तान्तावत् ।

अमियोजिति। अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृक्षेण खेतिवत्सप्रतीतदाह। अमोऽवयवेचीति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वात् जेवगह्यते इति बोद्धव्यमिति
 विवादत्वादिति। उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्सर्थः। स्पष्टं चेदमौ तोमर्शौ। त्र्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये। अवयवष
 णीति। अवयवावयविभावसंबन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थः। निर्देशश्चेति। नुमग्रहणाच्चेत्यपि बोद्धव्यमिति। स च साजात्यादाक्षरसमाख्यायिकविषयकोऽतो नृणामित्या
 अमिपूर्वः। अम्यचीति। अमियो च तस्मिन् अमोऽवयवेचीतियावतातेन मकारसहितस्य पूर्व रूपं नाएवं अक्षादूहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां प्रोचतस्मिन्नित्यादिबो
 द्यमादूकोऽप्यणचैत्यजग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदासैरिबाह्येत्यादि निर्देशश्चेदलिङ्गं। तस्माच्छसः। ततश्शब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णो दीर्घः परामृश्यते।
 शसइत्यवयवषष्ठी। सचावयवः परत्वेन विशेष्यते। पूर्वसवर्णो दीर्घात्परस्य शसो अवयवस्येति। तदेतदाह। परोयः शसः सकारइति। परोयः शसइति तु नोक्तम्। अ
 संभवात् न हि कृते पूर्वसवर्णो दीर्घततः परः शस संभवति। अट्कुपवाङ्। राभाभ्यामिति पञ्चमिनिर्देशाद्वावहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। तत्र सवैव्यवायोऽसंभ
 वी। एकैकमात्रव्यवायइत्यपि नार्थः। सुभादिषु सुभशब्दपाठसामर्थ्यात्स रूपाणामित्यादि निर्देशश्चेत्यभिप्रेत्याह। व्यसैर्यथा संभवमिति तैश्चेति नन्वेवं आदर्शेने
 त्यादौ अतिप्रसङ्गः। न च अडादिभिरेव व्यवाधाने इति नियमः। अप्राप्ते विधिरित्यमित्युक्तत्वात्। सत्यम्योगविभागोत्रबोद्धव्यः। व्यवायेपीत्येकोयोगो विद्वयर्थः। अट्कुपवा
 ङ्-नुमइत्यन्योनियमार्थः। छान्दसोभिसोलुक्। निबन्धं बाधितुमिति। तेन पर्यणद्धमित्यत्र उपसर्गोऽसमासे पीतिणत्वं सिद्धतीति भावः ॥

दावुतराभागेन व्यवाधानेऽपिणत्वसिद्ध्या क्रवर्णान्नस्येति वचनं नकार्यमिति भावः। इदं प्रत्याहारान्दिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। यद्यपि राभाभ्यामिति पञ्चम्योपस्थितनिर्दि
 ष्टपदस्य व्यवाये इत्यनेन विरोधाया डाद्यतिरिक्ता व्यवहित परतयाऽऽदर्शनात्। त्यादौणत्वं सुशकवारणम्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्तिककृता तथापि तत्र नृणा
 मर्थवचनारम्भे गौरवमिति दमेवाहं तं मूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति। तद्विन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तं हूइत्यादेरपि नकारजावनुस्वारोऽप्युद्धोक्तेर्न स्थानिकत्वादतएव तं हूइत्यस्य नलोपे तद्धृत्यस्यसिद्धिः
 द्विप्रीणनेद्वि। हि विविदि कीतिदण्डकपठितस्येदं निष्कष्यग्रहणम्। प्रेव्वनमित्यादौ नुमो नस्यष्टुभ्रादित्वाणत्वाभावः। इतिदिगिति। तद्वदत्र नुनवक्तुं शक्यं तं हू
 नुम्ग्रहणमिति। तस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेन वृद्धोद्धोद्धित्वानुम्। तस्यानुस्वारः। तं हूहिं सायाम्। स्वाभा
 वि कोत्रानुस्वारः। वृंहणमातृहणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। इविप्रीणनोऽप्रेव्वनमाहूकृत्य च द्रजादेः सनुमद्वति णत्वं नायथानसत्रं दृष्ट्वा वाचं विमुजेदिति
 विधौ ननु त्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवानसत्रदर्शने बाहुन विमुज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नसत्र
 दर्शने विमुज्यते। तस्य सत्वात्। तथेहापि बोद्धव्यम्। नन्वेव नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्यादत्वेनैव संग्रहात्। उरः केणेत्यादौ विसर्ग — जिह्वामूलीयादिव्यव
 धाने होषैव गतिः। इति चेत्सत्यमित्याह। तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तीत्यानुम् विसर्जनीयेति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं स्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणं यत्वात्।
 अन्यथाऽयमवल्लहिषत्वप्रवृत्तिवैलायां सपीधित्यादौ नुमलभ्येतोषत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिनसुइत्यत्र संभवत्येव त
 थापितेन पातिव्याप्तं वारषितुं लक्ष्यानुरोधानुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयैव व्याख्यानात्। तस्य च शब्देन तद्व्यवायेषत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्तमे
 वम्। उक्तीरोत्तमतत्तलपि सर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसमवेपिनियमार्थं नुम्ग्रहणम्। तच्चाहि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्षत्वं तर्हि नुम्स्थानिके नैवेति
 नियम्यते। तेनानुस्वित्यादौ षत्वं नैतिदिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तम्। यस्माद्वातोः प्रातिपदिकाद्धेति। तन्नातिङ्-तादीनामपि तरबादिकं प्र
 त्यंगत्वात्। सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्धभावापत्तेश्च ॥

तस्य तं हूणमित्यदिङ्-गृह्ये चेंदं भाष्ये अङ्गत्वादिति। तदनङ्गीकारे ह्यपावितरामित्यादौ चिणो लुगापाटनादिपरभाष्यविशेषः। चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिभिनस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् ॥

दिगिति। दिगर्थस्तु यथा कथा चमित्यादौ यथा कथा च हस्ताभ्यां ण्यता वित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात् स्वत्यर्थे गत्वानापत्तौ वद्वानापत्तेरित्यलम्। ऐक्यतदिति। न
 ऐरित्यादिसिद्धये उच्यते। तदित्यन्ये स्पष्टमिति सुपि चेत्यपेक्षया नामीति तत्र नित्यमित्यपि ध्वनितं। विषयभेदादिति। तन्त्रैष षष्ठी द्वयोच्चारणादु आदेशरूपसस्य स्थाने प्र

नहि प्रातिपदिकादयंतद्धितः किंतु मुबन्तादिति दिक्। अतो भिसेसः न न्वेस इत्येवास्तु। न च अतो गुणेदिति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवे
 यर्थीपत्तेः। अन्यथा इदममेव विदध्यात्। दूतिचेत्सत्यम्। एदेतौ द्विस्मात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐसकृतः। एवं च पररूपशब्दे वनास्ती
 तिमहल्लाघवमयत्वाद्दुः। ऐसकरणं निर्जेरसैरित्येकारश्च वणार्थमिति तद्ग्राह्यविरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशा प्रवृत्तेर्निर्जैरि
 त्येव भाष्ये सिद्धान्तिरित्यात्। नामि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्च रुधादिभ्यः श्लमिति सूत्रे शान्नलोप इति सूत्रे च भाष्यकैर्यरयोः स्पष्टम्। आरम्भ
 सामर्थ्यादिति। सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्देनामीत्यस्योपन्यासो लोखकप्रमादादिति य
 दूचुः स्वचिन्त्यम्। आदेशप्रत्यययोः। एकापि षष्ठी विषयभेदाद्विद्यते। दूत्सोशयेन व्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्य
 ते तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः। यदि च प्रत्यययोः सकार इति तर्हि रामे चित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वै रूप्तेण व्याख्याने सह विवक्षा विरहात् दृष्टो
 न युज्यते तत्रापि सौत्रत्वाद्दोषः। विवृताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति सकारस्य सोऽघोषस्यान्तरतमः षएव मूर्धन्यः इति तन्मूनम् ॥

तथावयवस्य स्थाने च षोभवीत्येवं रूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः। ओस्सं षाद्वा अर्थक इत्यभिमानः। तिसृणामिति। तिस्रादेशे सकारोच्चारणन्तु तिस्र इत्यत्र नरपर
 षत्वनिषेधे चरितार्थमिति भावः ॥

ठकारेति प्रसङ्गादिति। सोऽप्यणद्वितीयादतिस्थानेऽतएतमसूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोऽप्यणद्वयस्योऽप्यत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थेऽप्यत्र
 न्तरसंवादमप्याहा तथा चेति। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। सोऽप्यणद्वयस्योऽप्यत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थेऽप्यत्र
 येन प्रत्ययलक्षणं न पदस्य सत्त्वात् सदा स्यादिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि कैयटेन सोऽप्यणद्वयस्योऽप्यत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थेऽप्यत्र
 मिल्यतः सुबिल्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थानेन तत्प्रकृतिर्भेदज्ञाभवति यजादावसर्वनामस्थानेन तत्प्रकृतिर्भेदज्ञाभवति यजादावसर्वनामस्थानेन तत्प्रकृतिर्भेदज्ञाभवति
 सञ्ज्ञाप्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा एवं स्वादिष्विति योगविभाषा सर्वनामस्थानेन तत्प्रकृतिर्भेदज्ञाभवति यजादावसर्वनामस्थानेन तत्प्रकृतिर्भेदज्ञाभवति

ठकारेति प्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशाल्यम्। वर्गे च प्रथमावधौ षौ युग्मौ सोऽप्यणद्वयस्योऽप्यत्वसहितस्येत्यर्थः। अत्रार्थेऽप्यत्र
 बुत्पत्तेः समासेषत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमी समासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेद्वापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत् ॥

तिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं न तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्यया व्यवहितमेवा तोराजपुरुषादौ पूर्वप
 देन तोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ताः वयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ताः अत्रार्थेऽप्यत्र
 चेत्यस्य प्रत्यारब्धानेदध्रः सेचाविति षष्ठीतल्लुपेऽपि षत्वनिषेधा यपंचमी समास आवश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्यारब्धने पञ्चमी स
 मासे बहु सेचावित्याद्यर्थं बहुचूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यवार्त्तिकारमो तत्रैव कुलवारणा यबहुचूर्वस्य चापुदाङ्गिविविधैः नेति वदिदमपि योगविभागस्येष्टसि
 द्ध्यर्थं तया यत्रोत्तरपदस्य कार्यत्वं तद्विषय एव पदान्ततत्त्वप्रयुक्तकार्य एव च बोद्धव्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यापदसंज्ञेति। नच राजपुरुषेधिल्यत्रदोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्यासुबन्तमितिपदत्वमाश्रित्यनिषेधापत्तेरितिवाच्यम्। सातिग्रहणेन स्वादिषितियस्यपदसंज्ञातदुत्तरस्यषत्वनिषेधोनेतिज्ञाप्यतद्वृत्तितात्पर्यता। प्रत्याग्यानरीत्यातस्यापिस्वादिषितिपदत्वाच्च। सर्वचेदननुमतेतिसूत्रेणोष्येष्टम्। व्यतिसेद्वृत्ति। यद्यपिव्यतिहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यतत्रासम्भवस्तथापि विभक्त्यामित्राश्रमेमारीचप्रतिक्तिमर्थब्रह्मवधं करोषीतिष्टममागंधर्मद्वितितेर्नोत्तरितेधर्मोस्ति सत्यंतवराससायमन्योव्यतिस्तेतुममापिधर्मः। ब्रह्मद्विषस्तेप्रणिहन्मियेनेति। भट्टिकाव्यस्यरामवः कोतवधर्मणममान्योधर्मस्तापोरूपोव्यत्यासेनभवति। येनधर्मणत्वत्संब

भवम्। स्वादिषितिथापदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्ततद्वृत्तिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्। यत्वाहुः प्रत्ययविषयेनायंनिषेधइतिज्ञाप्यतद्वृत्तितन्ना। व्यतिसेद्वृत्त्यादौषत्वापत्तेः। ननुपदस्यादिरितिपक्षेव्यतिसद्वृत्त्यत्रषत्वदुर्वारम्। नचव्यपदेशिवद्भावेनसेद्वृत्त्यस्यापितिडः। नत्वात्यदत्वंशक्यम्। प्रत्ययग्रहणेनस्मात्सविहितस्तदादेरेवग्रहणात्। अन्यथा रामेधित्यादावपिषत्वनिषेधापत्तिरितिचेत्सत्यम्। नवयंप्रत्ययमानत्रस्यतदन्तताब्रूमः। किंतुप्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रवृत्तापदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेननुपप्रकृतिर्केप्रत्ययेष्यानयामः ॥

न्योननिहन्नीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्नदोषः। अद्यारभ्यत्वद्धर्मः। कौर्ममथिभवतिमद्धर्मोऽर्थचत्वपि। वर्तमानसानमीष्येतत्। रामबाणपात्तेनसमुद्रसमीपेपतितोमारीचस्तपश्चोरेतिरामायणेप्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धि। क्रियामितरः। करोतिद्वतरसंबन्धीनीमन्यदतिकर्मव्यतिहारसंभवादितिजयमङ्गलाव्यतिसेद्वृत्त्यस्यहेचैत्रमैत्रेणसहव्यस्तोभवसीत्यर्थः। यद्देशेभैत्रसत्तातद्देशेचैत्रस्यसायद्देशेचैत्रस्यसात्तद्देशेभैत्रस्यसेतिफलति। यद्यपिव्यपदेशिवद्भावेनकाच्चादेरिवास्याप्यशास्त्रस्यातिदेशोवक्तुंशक्यः। रामेधित्यादौत्वसद्वायत्तागवानतत्प्रवृत्तिस्तथापिपूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापिसमाधातुपक्रमतेनवयमित्यादिना ॥

तसिति। अवयवसर्वनामत्वे न तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः। भाष्यप्रयोगादिति। दिङ् नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति
सूत्रस्य इति शेषः। एवमिति। त्वद्विबुचनान्तले। स्वाङ्गशिरोमिल्याद्युदात्तत्वं न फलं उभेभेद्रेद्व्यादावन्तोदात्तपठेभेगेऽतोदात्तनिपातनात्। वृषादित्वेन तत्सिद्धेऽतिभा
अकच्चेति। चकारात्परमसर्वतद्व्यव्रतसिलजसः शी॥ अनेकाल्त्वादिति। न तु शित्वादिति भावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः। अतोयेषां के
षान्तेषामिति। त्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वनामो विहितस्यागदिति। सर्वनामः परस्येति नुनोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वार्णामित्यत्र सुट् प्रसङ्गात्। द्वन्द्वे चेति निन्वेधो हि समुदा
यस्य नत्ववयवस्यानचतस्मादयमाम् विहितः किंतु समुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं नु दक्षिणोत्तरपूर्वार्णामिति भाष्यप्रयोग
एव। पञ्चत्रिंशदिति। पञ्चत्रिंशच्चैति द्वन्द्वः। पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति तत्पुरुषोवा। यत्तु प्रत्याहार एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थ व्याचक्षणे रक्तम्। नायं मध्य
मपदलोपी तत्पुरुषः। तथा सति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽप्यकृष्णिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम्। षकं वि
शतिरित्यादौ न पुंसकत्वं न भवति। लोकाग्रयत्वास्त्रिंशत्संख्येति तत्रैव न स्वरभेदे द्वष्टापत्तेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्येयेद्वतिसूत्रे संख्यायास्तत्पुरु
षस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशद्व्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकव्याचक्षणाभाष्यकाराह। एकाधिका विंशतिरेकं विंशतिः द्वाविंशतिरिति। अत एवेति। द्वयोर्द्वि
वचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। नन्वेवं सर्वोदिषु पाठोऽव्यर्थः। सर्वनामकार्थणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात्। न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेतोरित्यत्र सर्वनामस्त
तीयाचेति पाषाणिकतृतीयातत्फलमिति युक्तम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रापदर्शनमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनामस्ततीयाचेति सूत्रे पठितत्वादि
द्वैवार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वादत एवात्वेन कारणेन वसति। अत्राप्यकारणस्य तु दाहं तहरदत्तेनेत्याशङ्क्यं। हा। तस्येह
पाठस्त्विति ॥ ७ वः। प्रापदर्शनमिति। प्रापग्रहणादुभातिरिक्ता सर्वनामः प्रथमाद्वितीयेन स्तद्व्यर्थकत्वनान्न भवात्। सर्वनामत्वे स दोषः ॥

अयच्छयादिति। अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः। निर्देशेन चेति। वृत्तिविषये इत्यनुत्वेद्दमेव वक्तव्यमिति भावः। अन्याभाव इति। अन्ये (सं)
 र्वनामकार्योणामभाव इत्यर्थः। पूर्वपक्षिणान्तद्भावविरहादिति वदतैकदेशं विरुतन्यायोऽशस्त्रीयविकारविषयोपीति। श्रुते तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमं
 तो तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। अलन्तस्वार्थिकानां सुबुद्धेः पूर्वमेवान्तरद्भावो दुस्ते रुमघटिताच्छब्दादुभयशब्दोऽर्थः। एतन्नलुकापहतं तत्रायजिति तु नोक्तं प्रातिपदिक
 अयच्छप्रसङ्गादिति। अयं भावः। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति योगो विभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवविन्यर्थेऽयत्
 स्यात्। उभयोर्मणिः। ततो नित्यम्। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच्छस्यात्स्वार्थः। तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयच्छया नित्य एवैकप्रत्ययेपि
 स्यादिति। नन्वेवं अचिकृतेपि अयज्जद्वीर इति चेन्नैवम्। योगविभागे ऐष्टसिद्ध्यर्थं तथा उभौ साम्यासस्येति निर्देशेन यत्र च द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमि
 तिव्याख्यानात्। तथा च वार्तिकम्। अन्याभावो द्विवचनटाद्विषयत्वादिति। अकचिद्विहितसति तत्र मध्यपतितस्तद्गृहणेन गृह्यते इति न्यायेनोभशब्दस्य द्वि
 वचनविषयत्वं न विहन्यते। कप्रत्यये तु विहन्येतैवातदुक्तमिति। वार्तिककृतेति शेषः। यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाबविष
 यत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावे इति। टाबेकादेशस्यापि पूर्वोक्तत्वेन प्र
 हणाद्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभावितादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपयादमुभयत आश्रयणे न्नादिवद्भावविरहात् तत्र उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका
 नापहतं यत्र ततो न्यत्राय च वृत्तीह विवक्षितोऽर्थः ॥ ७७ प्रकृतिकाचारकृत्स्ने यद्यप्यजिष्णते तदा तस्यानापक्षे तन्नोत्पत्तेरभावेन विशिष्टभावाद्यतैः। लुकानाप
 हतमिति। लुक्तापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्यापाठभावेऽसर्वनामत्वेन तत्तत्सिलालादिविवक्षायाः। तदुभयशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकानपहारस्यैव सत्वेन
 ततो यजनानापत्ताभयत्रेत्यसिद्धिरित्यप्यास्तमप्यध्यातदात्र लादित्यात्तस्मिंश्च लुगपि स्यादिति लुकापहारसंभावना सत्वेन लुक्तापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात् ।

यद्यपि भाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभयशब्दात्परस्परस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकैति। संख्यापेक्षयाधिकालिङ्गकारकैत्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तु भाष्यस्याथो द्विवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यं इति। तथा हि। कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्वार्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्केयविशेषकबोधविषयार्थानुवादकत्वमात्रतः सिलौतुविभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ द्वितितत्कारकशक्तिप्रधानावेवातोनतयोक्तं द्विवचनत्व

यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभयशब्दात्परस्परद्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभयशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। तथापि प्रौढिवादमात्रतत्कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा न तसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ न तसिलौ स्वार्थिकत्वेऽपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेत्। ना। कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्। पञ्चकपक्षेऽधिकबोधकत्वप्रौढ्याच्चेति दिक्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथा चोभयशब्दस्य द्विवचना नुत्यादादसर्वविभक्तिकत्वेनावययत्वे प्राप्तेन द्वितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कचद्वितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम्। अस्तीति। पचति कल्पं पचति रूपमित्यादि वारणेन पाठस्योपक्षेण त्वादनेन भिधानेन प्रमाणं नास्तीति भावः। तस्य पप्रत्ययान्ततयेति। उभयशब्दस्येति भावः ॥

ॐ म्। कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टो भाष्ये विधानेन तत्त्वं प्रेक्षतमेवेति भाष्याशयः। कल्याणन्तेऽयञ्जैव भवति। तत्रोभयोर्मणिरित्यादौ अलुत्तये अस्य लिङ्गभ्यामस्योभयेषामिति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्। कल्पवादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलमकैयटेनावतारितमिति। उभयोऽन्यत्रेति वार्तिके उभयोर्मणिरुभये देवमनुष्यादिति भाष्यकतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेऽप्योभयोरपि गृहणमिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इति भाव इति। इत्यभिमान इत्यर्थः। तद्द्वोजं तत्कम् ॥

व्यवस्थास्येवेति। पूर्वीदिशब्देरेकस्याएवदिशउपाधिकृतभेदस्यप्रतिपादनम्। उपाधिश्चएष्वीमंयतस्वगन्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्चरामायणेकिष्किन्ध्यायांमुग्रीवे
 णमध्यदेशवधिकस्यैवंदिग्विभागस्योक्तैः। एष्वीमंयं चमध्याद्भूसूर्यसंयोगिदेशः एवंचतन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पू
 र्वीदिशब्दान्ततच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यप्रवृत्तिरित्युपायनर्गततयाव्यवस्थास्येवाउदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्यतदाकाङ्क्षत्वंचास्येव। मध्याह्नसूर्य
 संयोगिदेशान्तत्संमुखदेशउदकतत्पृष्ठस्यदेशश्चदक्षिणा। मध्याह्नसूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टंचंदहेलायजीयो। व्यवस्थायामितिविषयसंप्रतीतिभावस्तदाहप्रसि
 स्वाभिधेयेति। स्वस्यपूर्वीदिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियमइत्यर्थः। दिशः सपत्नीभवदक्षिणस्याइत्यादावप्यवस्थाऽस्येव। प्रसि
 ङ्गत्वात्तुनावधिवीचिशब्दः प्रयुज्यते। नचसंज्ञात्वान्विषेधः। आधुनिकसङ्केतोहि संज्ञानचदिक्षुसास्तीति अस्तातिप्रकरणेकैयटहरदत्ताद
 यः। अत्रादिक्षुचिरंतनः कुरुषुतुआधुनिकः सङ्केतइत्यत्रव्याख्यातुवचनमेवप्रमाणम्। एतेनविशेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा
 त्। देवगणविशेषेविष्णुशब्दस्य आधुनिकसङ्केताभावात्। दक्षिणागाथकाइति। इहामुक्तस्मात्कुशलाइतिअवग्रहान्वयसंभवेपितन्मय
 मोनास्तीतिभावः। अधरेताम्बूलरागः उत्तरेप्रत्युत्तरेचशक्तइत्यपिप्रत्युदाहर्तव्यम्। कथं तर्हि। तथापरेषांयुधिचेतिकालिदासः। अपरेप्रत्य
 वतिष्ठन्नेदत्यादिच। अत्राहुः। देशवाचितयाव्यवस्थाविषययोरवपरापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौप्रतिवादिनिचप्रयोगः ॥

ङ्गत्वादिति। देशवृत्तीनान्ततदवधिकोदयाचलसंमिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिबोध्यम्। आधुनिकसङ्केतोहीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथासंबीधानांकेवलरूढत्वे
 नन्दादिपदानामिवरूढत्वरूपसंज्ञात्वस्यसर्वत्रसत्त्वान्तदसङ्गतिः स्पष्टेवेतिभावः। व्याख्यात्रिति। कैयटादित्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किंलिप्सरएवेतिभावः। यदि
 तत्रोक्तैर्धस्यावधिसापेक्षत्वाद्यवस्थास्तीत्याग्रहसादाप्रत्युदाहरणान्तरमाहाअधरेइत्यादि। अत्रापिसंज्ञात्वंमत्वाह। उत्तरेइत्यादि। उपचारादिति। तत्कारोपादितिभावः ॥

अनित्यत्वादिति। अतएवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वात्सास्येवेति बोद्धव्यम्। स तु कृग्रहणमिति। च्छूः श्रुडिति सूत्रे प्रहेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य
 तुको निवृत्तये तत्क्रियते। स तु कृग्रहणमिति। वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वात्सास्येवेति बोद्धव्यम्। स तु कृग्रहणमिति। च्छूः श्रुडिति सूत्रे प्रहेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य
 शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वतदप्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कं सङ्कृतं तस्य तोल्यादौ कृत्तुं किं तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानात्कृ
 तस्तदा च हेतुकृत्प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति बचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यम्। तुकापि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्वाजायेनेयद्वयादाविवाकृतपरिभाषया अत्रा प्राप्तिः ननु मतेति निवे
 धस्तु प्रत्यये परतो जायमान पूर्वकार्थे एवेति स्पष्टमेव। तस्मात्प्रत्यये गंगजानातिपुष्पेण योजयतीत्येतत्साधकं पुष्पयोगे जीनिवचने भाष्यकृतकृतप्रत्यापत्यनुवृत्तिर्नोपिका

अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्येव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापकफलमिति भावः। दृष्टापत्तिकृत्वेति। च्छूः श्रुडि
 तिस तु कृग्रहणं प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम्। लक्ष्यानुरोधाद्भवत्येति भावः। यथोत्तरमिति। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्तैव व्यस्येति

भावः ॥ तत्र हि च जोरिति धिति परतः कुलमिति। भाष्यकारोक्त्येति। अकच्वरो तु कर्तव्यो प्रत्यङ्गमुक्तसंशयविविचतदुक्तिः एतदेवाभि
 प्रत्ययि चिह्नरूपं चो रचेति सूत्रे किमर्थं मत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्यते। लोपे तस्य स्यानिवृत्तेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपेपि मधात्विति गुणनि
 वेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमन्तात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रवृत्तमिति प्रत्याख्यानवादिमतं तुल्यमेव कथं चि
 त्सूत्रमतेपि साध्यं ननु विपरीतं संभवे अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम्। सूत्रकृतवण्डितप्राचीनक्रियाकानाम
 प्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैकोचितेति दिक् ॥

किमिति बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यान संभवादिति भावः उत्तरग्रन्थेति न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यमिति भावः प्राप्तेरिति प्राप्तेरभावे निवेद्यो
अर्थ एवेति भावः अतएवमिति अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः अन्वर्थेति सर्वेषां नामेतेष्वं रूपादेवेत्यर्थः सोऽनुचितोऽन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे
यत्तु प्राचोक्तमा बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनाम तानस्यात्प्रियसर्वाया सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे तत्त्वकपितृको मत्का पितृ
क इत्यत्र समासावयवयो र्युष्मादस्मदोः सर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकचस्या तस्माभूतकप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकच्यतमिति अत्रैदं
वक्तव्यम् किं बहुव्रीहौ संज्ञानेति विवक्षितम् उत्तरे तदवयवानां सर्वादीनामिति नाद्यः समासावयवयो र्युष्मादस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविशेषात्प्राप्तिविरहा
च्चानचतदन्तविधिना प्राप्तिः बहुव्रीह्यावयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् अतएव न द्वितीयोपि नचोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो
वार्तिककृतोक्तो ननु सूत्रारूढ इति वाच्यम् अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात् एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परस्त्वमा बहुव्रीह्यावयवे
तितस्यार्थः भाष्यकारमते इत्याद्यपि न विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयो र्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते देवदत्तो वामेनाष्ट्या पश्यतीत्युक्ते दक्षिणे
न न पश्यतीति वतात्तच्च न सूत्रवार्तिकमतेपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् यत्तु त्वत्कल्पितक इत्यादितदित्यप्राचा व्याख्यातमा लंपिता यस्य अहंपिता यस्येति विग
ह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तः पातिनो र्युष्मादस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामि
त्यकचप्रसज्येता न स्यस्यै प्रभृतीनां द्वाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् ततश्च त्वत्कल्पितक इत्याद्यनिष्ठं प्रसज्येतेति न्यासकतापि अन्वर्थसं
ज्ञाबलादेव संज्ञानिगसेकृतेः कञ् न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो हि विशेषवर्तते पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेक्षतेत्युक्तमा तदेतत्सर्वप्रामादिकमेवा तथा हि ज
हत्स्वार्थीयां वृत्तौ समासावयवयो र्थ एव नास्ति अजहत्स्वार्थीयामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तिवै नोपसर्जनं तदो स्पष्टमेव ॥ ७ ॥ तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः सूत्रे

त्यादितन्मतेनैवार्थत्वेनवार्तिकमतेतुवचनेनेत्यर्थः। स्वोक्तार्थेन्यासकृद्ग्रन्थसंवाद्माह। न्यासकृतापीति। अगपेतमेवेति। समुदायेएकार्थीभावाङ्गीकारेणसमुदा-
 यस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेनप्यवयवस्यतत्वेमानाभावद्वयभिमानः। आहतइति। अजत्त्वार्थ्यामपिअवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा-
 द्वातेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादितिभावः। सर्वशब्दस्येति। उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति। नचोत्तरपदेनलक्षणपू-
 र्ववचसमासांतः प्रातिनोर्गुष्पादस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः समुदायोहीत्यादिन्यासग्रन्थश्चपक्षदूयेपिव्याहृतः। किंचैवंअतिसर्वीयेत्यत्रस्मायादेशोदु-
 वीरः। अङ्गाधिकारेतदन्तग्रहणात्। लदुक्तरीत्यासर्वशब्दस्यसर्वार्थतानपायात्। नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेति। युक्तिमतः। अपिंचैवंगौणत्वेसर्वोदीनांसर्वार्थेबाच-
 कत्वेनास्तीतिस्वोक्त्यासहविरोधः स्यादिति। यत्किंचिदेतत्तद्यदपिव्याचख्युः। त्वंपितायस्येत्यौदोविग्रहवाक्येप्राप्त्यासंज्ञानिषिद्धातेइति। तदपिनाविग्रहवाक्यंहिलीकि-
 कमलौकिकंवाविवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्येयंनिषेधः नतुलौकिकइति। कैयटग्रन्थविरोधाच्च। नद्वितीयः। तस्यगुण-
 द्वासुपितसुइत्याकारकत्वेनत्वंपितेत्याकारकलायोगात्। यदपिव्याचख्युः। नन्वतिसर्वोदोसंज्ञानप्रवर्तते। तत्कपितकादौतुप्रवर्ततइत्यत्रकिंचिनिगमकन्तत्राहा। अ-
 नङ्गकार्यत्वेनेति। अङ्गशब्दः समुदायपरः। तेनातिसर्वद्वयत्राङ्गस्यसंज्ञापेक्षितासर्वनाम्नोगातस्मायादिविधानादवयवमानस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात्।
 समुदायेचसमुदायार्थप्रतिसर्वीदेरुपसर्जनत्वात्। तदंतस्यसंज्ञानभवतीति। युक्तम्। इहतुअवयवमानस्यसाचिकीर्षितानसमुदायस्यावयवश्चस्वार्थेगात्रप्रधानइति
 स्यात्। प्रसङ्गदतिवैषम्यमस्तीत्याशयइति। तदपिन। अङ्गाधिकारेतदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्वीहतत्वात्। अङ्गाधिकार-
 परिभाषयासौस्यादूइतिस्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ ७ ॥ वर्षदन्तात्ययेग्राहकमिति। मतेतद्युक्तिमदितिवाच्यम्। तत्रमतेहिपूर्वपदनिर्णयकंस्वार्थप्रतिपादकं। नानाद्यः। नैरर्थक्येनसर्वार्थ-
 कत्वाभावादेवाप्राप्तेः। नान्यः। पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः। विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपिलक्षणे। चिख्याच्च। एकार्थीभाववादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च। एवंचतद्वृत्तकावयवानोस-

र्वनामस्तभाववोचितइतिदिक्। स्रोतवेति। एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः। स्वग्रन्थेति। तेरप्यलौकिकएवनिषेधस्योक्तेरितिभावः। अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तेनातिसर्वायेत्या
 देनदोषः पुनः संज्ञातु दुर्लभा संज्ञोपसर्जनानां निषेधात्। पाक्ष्यर्थे दासेन तदन्तगृहणेनापिन संज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमार्थवत्सुसंभावस्य न प्रवृत्तिः। अकच्यरतिस्तु ततः प्रागस्तेवेति
 तन्निवृत्तयेदं सूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादितिभावः। सूत्यर्थे इति। अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थद्विभागः। द्विष्ट
 अथायमाशयः। प्राक्प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हि अकजपि गच्छतु ननु कार्यकालपक्षेऽस्याशार्थपुनः संज्ञापेक्षितासावदुर्लभेत्याशयद्विवेत्ता
 अस्त्ववमानलसौ प्रकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थसंज्ञायां देन इति न्यासकृत्तमिति वाक्यशेषविशेषात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपि आचरन्तुः। अङ्ग
 मप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गबाधकमित्यर्थः। तथाच कप्रत्ययापवादत्वादकचस्यादित्यर्थे इति। तदपि क्लृष्टम् व्यर्थे च। न्यासग्रन्थासंमते चातथाहि। त्वत्कथितकोम
 त्कपितकइतिवृत्तिग्रन्थं ग्राह्यापन्यासकारउज्जग्राहाननुचअन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कतेऽकज्जनभविष्यति न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति। विशेषविषय
 त्वात् नैतदस्ति। समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेक्षते। ननु तर्हि अनयो रनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता। प्रियविषयं येत्यादेस्तु नोपपद्यते। न हि प्रिय
 विश्वाद्यः शब्दः सर्वेषां नामानामपि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। सैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात्। एवं
 मन्यते। तत्कपितकोमत्कपितकइत्यत्राकज्जामूदूहृत्येतदर्थतावेतद्व्यग्रम्। प्रियविष्यायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति। अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञान
 पेक्षत्वं मेवार्थोत्पद्यते। स च स्वोस्त्विति व्याख्यायां दूरेत्सारितएव ॥ ७ भिति। तत्तु स्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपमादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यैवैयर्थ्यमुपपादयति
 तथाहोति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायो हि। तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयो रिति। त्वत्कपितकमत्कपितक
 योरित्यर्थः। अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थे इति। एवं चानुपदोक्तेयदधीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्या कचिप्रसिद्धत्वादेव वक्तुं गीत्या तदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम् ॥

व्याप्यत्वाच्चेति। किंचावयवमन्त्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामावयवसंज्ञायामितियेन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्त्वसंज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगा
 नुपपत्तिः। न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वेनास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात्। लोकव्युत्पत्तिरिति सिद्धस्य तस्यानेन निषेधस्य शक्यत्वात्। नापितस्य सर्वादिनामपठो निषिद्धत इति युक्त
 मातस्याऽप्रक्रान्तत्वात्। अविधेयत्वाच्च। न च निषेधैवैवार्थम्। अवयवकुत्सा बोधका कज्ज्या कृत्या चारितार्थीत्वात्। तदेव न यन्नाह फलबलाच्चेति। फलं सुवचमिति। तथा
 दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादावयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावोपि फलम्। हन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभावात् वक्तुं तादृग्विवक्षाया अभा
 वः समुदायेन तद्विवक्षायामुसमुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्न वयवत्सदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत्। समुदायनिषेधे तु हन्द्वावयवसंज्ञिनोधिकरणस्य विवक्षया समुदायो बोद्धव्यः। य
 निषेधेऽप्यायाः भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव व्याख्यात्वाच्च। किंचावयवादीर्नाहन्द्वावयवसंज्ञिनो अधिकारबाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्ताः तत्र काकचो
 र्निविशेषः। न च दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यत्रैवमपि पुंवद्भावे निषेधे दुर्मिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनामो वृत्तिमात्रग्रहणं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सं
 प्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावर्यम्। अतएव दक्षिणपूर्वार्थेऽद्वयत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। तस्मान्वायवत्वात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्व
 च्छब्दस्तान्सदतिपक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् ॥ ७ ॥ द्वाइयं सप्तमी प्रथमार्थः। अकचवैरौ तु कर्तव्यो प्रत्यङ्गः। मुक्तसंशयाविति भाष्ये तौ तत्प्रकारणविषयस्त्य
 न्नरेण तद्विषयेन बहुव्रीहावित्येताह चैवार्थेण दाएतत्प्रकारणस्य सप्तमी निर्देशानन्तर्यं कर्तव्यं चित्यात्। किंच विभाषाजसित्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्ये
 णार्थीधिकारानुरोधेन च हन्द्वावयवस्य व्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेन सप्तमी निर्देशसामर्थ्याद्बहुलस्य संस्कारानुरोधेन विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवार्थोच्चार्यनि
 षेधः। तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतने लङ्-तुल्यास्य प्रत्ययस्यादित्यादिसूत्रस्य भाष्यादोस्य हत्वात्। तत्फलं च व
 र्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोपि नाकानित्यपास्तम्। इतरकशब्देन समासेति भवकानित्यादाविवतच्छब्दं गणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिशु ॥

व्यावृत्त्येति। समुदायात्प्राप्त्येति शेषः। यद्यपि ताजसीत्याधारसप्तमीति भावः। जसद्विरिति। इकारेण ईकारगृहणबोधमात्राख्यायेति। प्रत्याख्यानेन चैदं ध्वन्यतो। वक्ष्यमाण
कृशपरिहारार्थ एवेकारेन तु फलान्तरेभिनिवेशव्यमिति। आह्वेशे ल्वदिति च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति। ते चेति। येति मित्ततयो पाचास्ते शस्मभृतय इत्यर्थः। अनुरु
तथापि शास्त्रस्याल्यविषयतास्यात्तान्यायश्च विरुध्येतेति भावः। मुट्प्रसङ्ग इति। वर्णीश्रमेतराणामित्यादाविति भावः। न च निषेधसामर्थ्यमात्राङ्गस्य तत्सिलादेव्या
कृत्या चरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यत्रापि शोभावेन जसस्य अपह्नि यत्तेतथापि ओपचारिकमाधारत्वं बोद्धव्यमायद्वा। जसः दुःजसिः तस्मिन् सौमित्रः सप्तम्यालुक्। इत्यर्थतो
व्याचक्षे। जसाधारमिति। जरायाजसस्य तदस्यामाविभक्ताविति। एतच्च अष्टन आविभक्तावित्येतो नुवर्तते। तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदे
ति। पदमङ्गं च विशेष्यमाविशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः। तदनुसारिभिरिति। दुनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेषोपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाश
यः। अतएव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमुपेतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मसूत्रसद्वृत्तिपठनीयमिति तैरुक्तम्। एतच्चेति भा
यकृताहिटाडः सिद्धिसूत्रे इनातौ प्रत्याख्यायनादेशमदादेशं च विधायनादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम्। बहुवचने द्रुत्येयत्वात्। ओसि च। ततः आडिः च यरे। तएत्य
स्मात्। एमेणाततः आपः संबुद्धौ चापएकारः स्यात् संबुद्धौ आडिः ओसि चानेवैवमनेनेत्यत्र हलिलोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्यविधानात्। तथाहि।
अनापिनकारे अपि च परेऽनस्यादित्यर्थः। सूत्रे अइति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। न च डः सेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवादिनि।
तथा। जरायाजरसस्य तदस्यामिति सूत्रे उक्तम्। गोन दीर्घ आह। अतिजैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधे नैत्यादिसर्वभाष्यविरुद्धमित्यर्थः।
पदन्वो। अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः। ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतितिविशेषणानासिपन्तीत्याह। पाददन्तेति ॥
पानिति। स्वार्थवोपनसमर्थान्स्वसदशवर्णवतश्चेत्यर्थः। वस्तुतो वा शोकष्यभिति वद्वस्त्वार्थमेव बोध्यम्। अनुवर्तते इति। अस्मेति प्राज्ज्वदति शेषः ॥

[illegible]

अतएव ध्यायेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानितर्द्धमेवापरिभाषाकर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तुनसंश्रयसा रण इति सूत्रेनेतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोज-
नानीति भाष्यं तत्तुनसंश्रयसा रण इत्यादेरेव शापकाख्यो जनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते । तदास्तु अङ्ग- विशेषणमेव तदित्याहुः । सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनो-
रपदस्थयोरसंभवादिति भावः । अखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमित्यदा घटितत्वम् । तेनमातृभोगीण इत्यत्र त्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात् । अतएवात्मन विष्वजनेति सूत्रस्य माचार्योदणत्वं चेति चरितार्थम् । सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं च ।
त्रलोके विभक्तीतरानपेक्षतार्थबोधकत्वेन दृष्टमातेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुद्धेः प्राकृष्टमासेपिणत्वं न । शुभादिषु नूनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्य क्रव-
रभाष्यम् । पदद्वितीयेनैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि सामान्यहणं यत्स मानमेव अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासेन भवति । रागनामायूखण्ड इति । येषाम-
ण्डः । मुद्राभलकयूषस्तु भेदो दीपनपाचनः । इति दर्शनात् । इति प्रवृत्तिरिति । एतेन पञ्चमी समासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये । वेभिदितामायितिकः ।
अपीपचन्ति प्रयोजनत्रयमुक्तमात्रं चान्यथा सिद्धम् । एकाच उपदेशेऽन्यत्र विहितविशेषणादेव वेभिदितेत्यत्र दृष्टान् निषेधो नामथितं पण्यमस्मेति विग्रहेऽपि
ठस्येकादेशेऽन्यत्र चेत्यल्लोपेदसु सुक्तात्तात्कदितिकादेशस्तु न भविष्यति । ठस्याभावात् । ७ णीत्यरस्यणत्वे ज्ञापकताभाष्योक्तानासङ्गतेत्याहुः । मण्डइति । तद्विशे-
षइत्यर्थः । वेभिदितेति । वेभिद्यतेर्यङ-न्तात् । चिअल्लोपयलोपयोः एकाच उपदेश इति निषेधादि एनस्यात् । पञ्चमी समासे लल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । ए-
वभितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः । विहितविशेषणेति । एवं च स्थानिवत्त्वं विनापि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । विहितविशेषणत्वं चास्येकाचोद्वेदस्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । तत्र
हि यङ-लोपे वेभिदितेत्यत्र यङ-न्तात् । चिदट्प्रतिषेधमाशङ्के । काचोद्वेद इति व्याख्यानेन परिहृतम् । तद्वा ष्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्तीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंज्ञो-
पिसंबन्धे वेभिदितेत्यादावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्ग । दित्यनेन दंसूचितम् । विहितविशेषणे चे वि-

भित्तौत्या दाब दोषेणैकांजंशे उपदेशग्रहणासंबन्धइतितदाशयः न भविष्यतीति। स्थानिवत्वे विनापीति शेषः ॥ अल्विधिवादिता। ठस्येकइत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेषु च
 सर्वत्राकारो न विवक्षितः आदेश एव तु विवक्षितः। अम्यानिषादकर्षशब्दादेर्देश इति ठजिब्यज्जनमात्रस्य बज्जनरूपकादेशेकशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्तेन इति इत्थाना
 णत्तिरिति भावः। स्थान्यादेशे योरिति। इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायकेसूत्रेठस्येकइत्यत्रचैत्यर्थः। स्पष्टं चेदं ठस्येकइत्यत्रभाष्यकैयटयोः। इत्सुपलक्षणमंस्त
 न्निपातपरिभाषयापिकादेशवारणं बोद्धव्यम्। स्पष्टं चेदं ठक्कसोश्चेति वार्तिकभाष्ये। बलीयस्त्वादिति। एतच्च यस्य विभाषावित्तोभोगइति सूत्रस्थकैयटे स्पष्टम्। एतत्सर्व
 मपरविधाविति तु वक्तव्यमिति वार्तिकस्थकैयटानुरोधेन। दिगिति। दिगर्थस्तु शतदर्थपञ्चमीसमासस्यावस्थकत्वम्। तथाहि। परसीहचर्यस्य बलवत्त्वेनानाभा
 नचस्थानिवद्भावेन ठत्वं मत्विति वाताठस्येकइत्यत्र हि स्थान्यादेशयोः अकारउच्चारणार्थः। अपिपचन्नित्यपिणिलोपस्यचडः। न्त्यकारयोरैकादेशस्य च
 स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम्। विदि साहचर्योदभ्यस्तादपिलडः। एव हेर्नुस विधानात्। नचसिचासाहचर्योदुलुङः। एव किं न स्यादिति वाच्यम्। पूर्वसाह
 चर्योत्परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ॥ ७७ वः। विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः। नित्यः परमणादेशः पश्चात्सौ
 व्यवस्थया। युगपत्संभवो नास्ति बहिरङ्गेण सिद्धोत्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च विभाषागमहन
 विदविशामित्यत्र लुगिकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्य्यश्रयणेनुदविदोन्दत्वेत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्वाख्यानेन परसाहचर्य्यश्रयणमिति बोद्धव्यम्। प्र
 षिषिबन्धित्यादौ लङि उभेभ्यस्तमिति सूत्रस्थभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपपादेशानपहतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं
 ततो वरं पञ्चमीसमास एव। अपरविधाविति तु वक्तव्यमिति न्यासान्तरेपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः न्यासान्तरनुस्वविधेरपि संग्रहायेति स्पष्टमेव। अतिप्रसङ्ग
 स्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति ॥

चक्रय त्रेति। तस्मिन् स्थित्वा भ्यां एयन्ताभ्यां क्रियितो पाभावोपपत्तमा निगाल्यते इति। न चानि तो पात्पूर्वत्वम्। स पादसप्ताध्यायी स्य कार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। न च
स्थानिवत् मत्वविधित्वात्। प्रत्ययत्वस्य नुनियमार्थमिति भावः। अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं नानाज्ञानन्तर्य इति तन्निषेधात्। त्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्य भाष्यसंम
तत्वाच्चैत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं ह्ययत्तद्व्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम्। माषवपनीति। इहङीतुस्येतेः प्राक् स मासेङीपि अल्लोपे समासकूपप्रतिपदि
पूर्वत्रासिद्धेनेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र त्येकर्तये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्या प्रवृत्तेः। तस्य पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्म
तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावोक्त्यद्वयार्थः। संयोगादिलोपे च क्यचालत्वे निगाल्यतो गत्वे माषवपनी। इहयस्येति चेति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन न
कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाज्ज्ञत्वं न। यत्वाहुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि गृणादित्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। एत्वेन सिद्धेः। तस्माच्च षग्रहणमुत्त
रार्थमिति आकरे स्थितम्। ततश्च रभसत्वादेनैतदुपन्यस्तमिति स एवार्थं रभसत्वादः। तथा हि उत्तरार्थतया पीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च यूसः। पुरुषा
तीत्यादौ रषाभ्यामिति गत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। एत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्राप्त्या तसिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थे
त्वात्। न स्य षयोगेण इत्यंशो चरितार्थ इति चेन्न। तस्य एव गनुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वात्वात्। आकरे हि इह षग्रहणं विना
तस्यासिद्धिर्नोस्ति इत्येवाभिप्रेतं न पुष्पातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्या प्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्त षष्ठीके इति। सोऽत्रत्वान्ननु
षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासा संभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥

कान्तत्वाणत्वं प्राप्तम्। पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन नत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपदोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समासत्वात्त्रिपादीत्याह।
च न बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्कान्नैतौ द्वयम्। अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेति शेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदम्। अन्ये आहा। पदविशेषणत्वाच्चेति ॥

व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्वपदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादितिभावः। अभेदेनैवेति। संबन्धान्तरासत्त्वेपिविशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। शा
 क्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य कविद्वेयधिकरणेत्येवान्वयेऽस्यात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तन्तुलस्यानुसारित्याख्यानादेव तापकं विनापिसिद्धमित्यभिमानः। भत्वा संभवादिति
 तिसर्वनामस्थानत्वेनेतिभावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम। दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम। अत्याप्तं त्वे
 तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तोऽनकारस्तस्येति अर्थः। उक्तं चहरदत्तेनाविशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्। तथैव प्रातिपदिके केत्येतत्प
 दविशेषणमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्येत्येति। यच्च व्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति। तद्वौ रवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्यावृ
 त्तिप्रसङ्गात्। व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेः। यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनेवनेत्यनेनापि पदविशेष्यते। तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सी
 त्रमन्तग्रहणशक्यमकर्तुम्। विभाषादिः श्योः। शीतिनपुंसकाच्चेति विहितो न तु जशसोः शिः। तस्मिन् भत्वा संभवात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्था
 नस्यैव यजादेशे पाचदेतदाहा। असर्वनामस्थानेति। अतएवेति। दोषणीति प्रयोगात्। यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यसु योजं
 तथापि ककुदित्यस्य पृथक् पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुदएकत्वं बाह्वोर्हित्वं च न लभ्येत इति भावः। तमुपाद्रवदुद्यम्यदक्षिणं दोर्निशाचर
 इति रघुः। तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संबध्यते। दोषं तस्येति। दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणमिति श्रीहर्ष
 प्रयोगः। तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमति शयं च गृह्णन् इति संबन्धः ॥

नदोः शब्दस्य हन्ते पूर्वनिपातापत्तेः। किंच तदन्ते आदेशो दुर्लभः। विशेष्यसन्निधानादिति भावः। ककुदएकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतौ तथा शर्थकमेवेदमिति भावः। द
 क्षिणं तमुद्यम्यदोर्नीमानिशाचर इत्यन्वयभ्रमकारणयाहा। तत्रेति। एकदेशिसमासइति। तत्त्वत्याख्याने तु कर्मधारयइति बोध्यम् ॥

जहातीति। हाइति शो कव्यञ्जकशब्दमित्यादिः। नुम्यप्यस्त्विति। अयं भावः। तन्त्रेण नाभावेन कारे चकार्थे तं प्रति अन्यप्रतिचक्रते च कार्थीन्तरं प्रति मुभावो सिद्ध इति तदर्थः। एतेन सुखस्यासिद्धत्वेन नादेशे गुणेनुमादेरप्राप्तिरिति परस्मात् नुम्येवास्त्विति पाठे एव कारोप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वादिति तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीयेने शब्देद्

अमरव्याख्यातारस्तु। दोषशब्दस्त्रिधा समापि स्वीकृत्य भागुरि मते नद्यपि दोषे त्युक्ता। दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति थनं जयनिषण्टमुदाजहुः। द्वयोरद्भोर्भवइति। तद्धितार्थेति समासः। कालादु ज्जद्विगोर्लुगनपत्यइति लुकाराजाहः। सखिभ्यइति टच्। अहो हूएतेभ्यइत्यहोदेशः। अहः सायइति। स्यतेर्घञि। अवसानवचनः। सायशब्दः संख्याविशेषेति ज्ञापकादेकदेशि समासः॥ इत्यदन्ताः॥ हाहानिति। गन्धर्वविशेषश्चात्र कमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कोमारास्तु। जहातीति। हाइति क्रियाशब्दचवदन्तो विषयपावद्रूपमाहुः। तच्चेते प्रत्युदाहरणं तु अकारो वा सुदेवः स्यात्तेन सह वर्तन्तइति साः तान्मानइति बोद्धव्यम्॥ इत्यादन्ताः। आडोनास्त्रिया मापुंसीति तु नोक्तम्। अमुना कुलेन तत्र यथा स्यात्। न च नुमारूपसिद्धिः। मुलस्यासिद्धत्वादिकोक्तिरनुमोपपत्तेः। नादेशे तु नासिद्धत्वं नुमेन द्विनिषेधात्। न च नुमेन इति निषेधो नुम्येव अस्तुने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम्। अमुल्लेखलायेत्यादिसिद्ध्यापत्तेः। अच्चेः। इदुद्ग्राभिनिडे। रिति औदिति चपदत्रयमनुवर्ततइत्यशयेन व्याचष्टे। इदुद्ग्रा मुचरस्येत्यादिना येरुत्तरस्येति तु नोक्तमासुत्रेधेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तन्त्रावृत्यादौ च प्रमाणाभावात् औदिति पूर्वसुत्रे इदुद्ग्रा मुत्तरस्यडे। रिति कृत्तसंबन्धस्य त्यागायोगाच्चा औत्सादिति ॥

स्त्रे ७ त्वर्थः। अमुमैइति। नमुनइति सूत्रविषये पूर्वविभक्तिनिमित्तकार्थप्रवृत्तौ मुत्तैतस्य मकारविषयेकमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्या देशं प्रत्यसिद्धत्वे पिबौलै भावात्परत्वेन नुमापत्तेः। आदिना अमूकुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्या प्रवृत्तौ मुत्तै नुमिचानिष्टं स्पष्टमेव। नमुदादेशइति बार्तिकस्वारस्येन नादेशइत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोद्धव्यम् ॥

नेत्संज्ञद्वि । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्य लोपदति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपि त्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वेऽपि नादिति न द्योतः स्वरितत्वेऽपि नादित्वस्य तत्र स्वरित-
तत्र प्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदोनत्वेनेकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्नाह तावनुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात् । शेषमिष्टानेनोकारस्वरितत्वादायाग्निशब्दस्य स-
र्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्वनुनोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेऽपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धेऽपुनस्त्विति प्रत्ययग्रहणं क-
र्तव्यमिष्टाति केनोपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रत्ययस्यानात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्वम् । आदेशेषु दकारस्यानिकचत्वेऽपि निष्यन्नतकारस्य सत्वेन नदित्वात्तदप्राप्तेः । उच्चारणार्थे इत्य-

अत्र व्याचख्युः । औतस्त्विं स्वरितार्थम् । न विभक्ता वितीतत्वं निषेधस्तु न भवति । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च दृढमस्य मुरिति शमो मकारस्येत्संज्ञापारिजाणार्थो दुदि-
त्कारणाल्पभ्यतद्वित्तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । न विभक्ताविति सन्नेऽदौ तस्तु । कार उच्चारणार्थः । नेत्संज्ञद्वि तस्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वी परविरोधात् । युक्तं चो-
च्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । स्तोत्रे बर्हिषिसमिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । अदिति तपरत्वं तु बुद्ध्यावित्यादावलेकते स्त्रियं । टाब्रमां भृदूद्-
त्येतदर्थमित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । तत्परग्रहणाद्धिटापासहोर्धोमाभूत् । टापृत्स्यादेवा । लक्षणद्वयबाधेमानाभावात् ॥

स्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लृप्तशकारणार्थेन त्वन्यफलार्थे इत्यर्थः । अतएव भाष्ये औकारण्डित्वात्त्रित्यादिति प्रत्याख्यातम् । न हित्वा त्वमस्ति । न च डि त्वे विंश-
तोऽति लोपापत्तिः । भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यमनभिधानादिति विक् । अदिति । अस्य यदधीत्यादिः । दीर्घो माभूदिति । भिन्नफालम्बावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति
भावः । न च सोऽपि विदर्थस्येति प्रकरणेन समासबाध इवानेन न टा योऽपि बाध इति वाच्यम् । प्रतिपदविधानावक्षीनसमस्य तद्वति वार्तिकानुरोधेऽप्यतत्र तत्राकल्येने-
पी हेतया कल्पने मानाभावात् ॥

अनङ् सिद्धतीति। वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमितितद्वाक्यं। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्या स्पष्टत्वादाह। अनङ् वृत्तेति। द्वयमगतिक गतिः। सोऽर्हति न्यासे लाघवाभाव
अङ्गि स्वसामर्थ्याद्विलोपकल्पने गौरवं च तस्मादुपशंसोऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्राप्ताणि काः। चेतीति। तस्मादित्युत्तरस्येति जाग्रति विहितवि

अतएव कन्यैजन्त इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सम्निपातपरिभाषया तावन्नेत्युक्तम्। दापाव्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मात् औतद्व्यव
तौपितपरकरणसुस्यारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनङ् सोऽर्हत्येव सिद्धे अनङ्। ध्यानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेनोपशंसः संबुद्धी अनङ् सिद्धतीति प्रा
ञ्जः। तच्चिन्त्यम्। सोऽर्हत्युक्ते हि क्रदुशनेत्युत्तरसूत्रेण पिडा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदं सेत्यत्र सान्तमहत
इति दीर्घः स्यात्। यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अनङ् वृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोद्धव्यम्। हलङ्गावभ्यां दीर्घोऽदित्येतन्नङ्गापोरेव विशेषणं न
तु हलोऽसंभवात् इत्याह। दीर्घो विधिति। न त्विदं विहितविशेषणं यासाका इत्यादावव्याप्तेः। न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वोहः। यः स इत्यादा
वनिव्याप्तेः। कर्तेत्यादावव्याप्तेऽप्येति भावः। हलिति। तस्य च सुति सीत्येवं रूपत्वे नैकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपीह लोपोऽयोरित्येतौ
लोप इत्यनुवर्तते। तच्च तत्र भावसाधनं तथापि हकर्मसाधनं हलिति प्रथमान्ते न सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अति खट्वः। नि

षोऽशास्त्रिः ॥ ७७ शेषेण संभवश्च शब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्चि
न्नपुच्छश्च दृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्तेरिति बोद्धव्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि संभवति तथापि बहुषुपदेशु विभक्तिविप
रिणामकल्पनापेक्षया गन्तुकलोपशब्दे एकार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः ॥

ननु सुत्तिसीति प्रत्यर्थं स्यात्सबिहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्लङ्गाक्य इति विशेषणमिति हल्लङ्गाबन्तान्नदादेः परस्येत्यर्थे न प्रकृत्या शेषपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्य
 येतदादिनियमसत्वात् च प्रकृतेर्ङ्गाबन्तत्वाभावेनान्नदोषइत्यत आह ॥ अतएवेति ॥ एतत्सिद्ध्यर्थं येन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ
 ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढाणजिति सूत्रेण नानादिति वदुड्याबन्तानादित्यर्थं स्यावश्यकत्वेनान्नदोषः ॥ भाषेत्यादौ तु व्य
 पदेशिवद्भावो न सिद्धिरिति भावः ॥ अविष्टासुजातः अविष्टइत्यादौ तद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययलुकिचप्रत्ययलक्षणो न टाबन्तत्वादित्यपि वारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥
 ननु इह समस्तस्यङ्गाबन्तत्वेनास्ति न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् ॥ अनुपसर्जने हि तथा इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमो स्येव ॥ सत्यम् ॥
 तथापि उत्तरपदस्यङ्गाबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् ॥ नहोदं विहितविशेषणमित्यवोचामा ॥ अतएव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः ॥ स्यादेतत् ॥ गङ्गापतेः कि
 ष्गङ्गाः ॥ इहेकारस्य स्थानि वद्भावेनापूत्वा दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् सत्यम् ॥ डिर्द्वा आप् इति प्रस्तिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्याना न कश्चिद्दोषः ॥ सुति
 सीति किमभेत्तातासे स्तकारस्य लोपो माभूत् ॥ न चैवमपि अभेत्सीदृत्त्यादौ सिचो लोपापत्तिः ॥ सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् ॥ अष्टकं किम् ॥ भि
 न्नत्किं न नीति प्रत्युदाहरन्ति ॥ तच्चिन्त्यम् ॥ विशिष्टस्याहत्वात् ॥ सुति सीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायति प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् ॥ यदप्याहुः ॥ सुरा
 सुनोतीति सुरासुत् ॥ तमाचष्टे सुरासयति ॥ ततः क्विप् ॥ सुराः ॥ सुरासौ ॥ सुरासः ॥

अतिव्याप्तिरिति ॥ अस्य स्त्रीर्द्देवदूत्तस्य ईदेव दत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम् ॥ प्रत्याख्यानादिति ॥ दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकारूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्य
 पि बोध्यम् ॥ सुरासमतीति ॥ मचणौ चङोति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्जास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् ॥ तद्वाच्यस्य ते बाहुलिः ॥ प्रयोगाभा
 वकल्पनेनोपपत्तेः ॥ सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं चाष्टकग्रहणं चिन्त्य प्रयोजनम्। वस्तुतो गङ्गाः सुरादृत्यादेरभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम्। विभक्त्योरा
नन्तर्यमिति। एवं च विभक्ति संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्य तद्वृत्तितात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारंवारं संयोगान्तलोपः। न पुंसकार्थत्वादिति। स्वमोहि
तिहितत्रलुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुकालुप्ते इति। डि-संबुद्धोरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकतया चेति। डि-संबुद्धोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वं
इह सुनोत्तरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अष्टकग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुति सीनां विभक्तौ न भवे ग्रहणात्। अन्यथा सिसिचोलोपा
पस्यैरुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्चाहलकिम्। विभेदात् ननु प्रथमं हलग्रहणं व्यर्थम्। हलन्तात्पर्येण संयोगान्तलोप संभवात्। अत्राहुः।
संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति। गच्छते नैव लोपः स्यात् हलस्य साहचर्येण नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्ध
त्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। न डि-संबुद्धोरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः। ज्ञापकस्थविशे
षविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्ये न त्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात्। यत्वाहुः। हे ब्रह्मन् निति न पुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति। तत्रालुका लुप्ते प्र
त्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वानपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य न पुंसकविषयत्वा संभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। सस्मान्नलो
पो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र गोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अभिर्भवान् अजागर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात्।
रात्सस्येति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ड्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्रोः। व्याख्यानात् ॥ ७ पक्षेपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्य
पि वानपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबद्धा तद्वृत्तिदर्थं तथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु
न भवति त्वम्। सूत्रस्थ डि-ग्रहणस्य डि-संबुद्धोरनुत्तरेति वार्त्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ॥

भाष्यमिति। यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेतेत्युपक्रम्य तद्ग्राह्यं प्रवृत्तम्। पूर्वोन्तत्वेनेति। न चैवं संबुद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाप्तेति भाष्यविरोधद्विवाच्यम्। दीर्घश्चरुत्तरं मन्तादिबद्धावप्रवृत्तावपि टाबुल्यत्तिकालिकानन्तर्यविधातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशस्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावनातिदेशुमशक्यत्वाच्च। अथावन्तास्त्वितितुनाऽरुचिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रये स्थानिवद्भावोऽस्ति। अस्याभिधाने च न दृढमानम्। आबन्तेभ्य आचारक्किबेवनास्ति। आतोधातेरिति सूत्रस्य भाष्यप्राभाष्यात्। तत्र वार्तिककृता आतोनापइत्युक्तमिति तद्द्वेजम्। आचारक्किबन्ताद्यङ् लुक्तुनास्येवातेन कस्यस्त्रीकी। कीशब्दादिभ्य आचारक्किवन्तेभ्य अस्मिन्नेव सूत्रे द्विहलएकग्रहणन्ति स्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि द्वाब्ग्रहणं तस्योरपि विशेषणं स्यात्। तर्हि कथंति स्योर्ग्रहणस्याकर्त्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु द्वाब्भ्यांति स्योरसंभवसंवेति। तत्र द्वाब्भ्यांति सत्यम्। आवन्तात्तु आचारक्किबन्तात्तुः। तिप्सिं योस्तएव। अगङ्गात्। अगङ्गाः। इति पथान् च शपाव्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वोन्तत्वेन ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। द्वापः सोरित्येव सूत्रमुचितम्। न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। द्वाब्भ्यांसाहचर्योत्। प्रस्यया प्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सौर्ग्रहणात्। यजेत्यादौ न लोपस्तु न डिः संबुद्धोरिति ज्ञापकं न साधितएव। किंचाभिन्नोत्वेति उत्त्वमपि सूपपादम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकाण्डे पाठात्। हरिवौमेदिनं लेति पथ्या। अविभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। एतत्स्येति अत्र तकारस्यापि प्रश्नेषेण त्स्येति च्छेदात् ॥

य इः लुकि लडिः। अचेकैरित्यादौ ड्यन्तादपि संभवद्वत्यपास्तम्। ईकाररूपत्वाभावाच्चा उत्त्वमपीति। अपि नापूर्वरूपमरोरुत्वे इति। कर्त्तव्ये कृतं चेति शेषः। न मुने इति चत्। हरिच इति। हरिशब्दान्मनुपि क्वन्त्सीर इति वत्त्वे नुमि संयोगान्तलोपे मतुवसोरिति रुत्वे उत्वे गुणः। केदादिति। कीर्त्तयतेः किंचिचावेव न स्तोवते र्यङ् लुकि लडिः ईडुभावेति पसिपोः प्रयोग एव नास्ति। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् ॥

नैतिव्याख्यामिति। उपपादितं चेदं गमशब्दान्ते। नलोपे कृते इति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः। नलोपात्ता गिति। विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावात्प्राप्तपदोपनिषेधः। एतेन राजेति चक्रप्रजाच्छेत्रमित्यादौ वृद्धिप्राप्तौ नलोपसिद्धत्वात्। किंच कश्चित्त्रैत्यादौ वेकमेव यणशस्त्रपूर्वापरविषयभेदाद्विभक्तिसिद्धत्वात् परविप्रतिषेधात्पर्ययणदेशइत्यचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। विषयगतपैर्वापर्यस्य लक्षणोपपत्तिरित्यत आरोपद्वितितदाशयस्तेन भीमा

मनुजस्त्वादिहत्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् न। दत्ते कृते तदप्राप्तेः। असिद्धत्वं त्वमिति चेन्न। सिद्धकाण्डे वस्यादिषु दत्त्वमिति पाठात् नन्वपदान्त्वात्तु दत्त्वं न स्यादिति चेन्न। सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात्। तद्दीजन्तु असर्वनामस्थाने यचीति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नैति व्याख्यातम्। न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सौरुत्वविसर्गो स्यातामिति वाच्यम्। दूतोदिति सिद्धे प्रथिमथीत्याकारविधाने न प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनात्। ननु भेदज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात्। हे पन्थाः। मन्थाः। क्रभुक्षाः। तत्र हि दौर्घे संबुद्धाविति पर्युदस्तः। नलोपश्च निषिद्ध इति चेत्। एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे न डिः संबुद्धोरिति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु। तथा हि। डिः संबुद्धोरिति षष्ठी न तु सप्तमी डेः लुं कालुप्ततया प्रत्ययलक्षणा भावान् इत्यन्तस्य संबुद्धान्तस्य च प्रातिप्रदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः। न च प्रथमं संयोगान्तलोपविना संबुद्धान्तं प्रातिप्रदिकं लभ्यते। तस्मान् बुद्ध्यापः सौरिति न्यासेन किंचिद्वाधकम् ।

७७ नित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशस्त्रस्य नलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वे न नलोपो न स्यादित्यपास्तम्। सावपि पदमिति पसेतु अदोषाच्चा। आरोपे भानाभावाच्चा। षष्ठीति। अत एव डो नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह डेः। रिति। न च ननु मतेति निषेधानित्यत्वा न दोषः। तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात्। संबुद्धान्तप्रातिप्रदिकान्तनस्य लोपोनेत्यर्थः ॥

इति सूत्रमस्त्विति। अतएव सुपीरित्यादिसिद्धिः। अन्यथापदाने संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्त्ववृत्तौ वीरिति दीर्घो न स्यात्। तिप्पनस्तेः सिपिधा तोरिति सूत्राभ्यां धातु संबंधिपदान्तस्य दत्वविविधायकाभ्यां कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्यपदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किं निष्ठाघवम् किंच न डिः संबुद्धोरिति सप्तम्येव युक्ता डिः ग्रहणाच्चानलुगतेत्यस्यैते द्विषये नित्यत्वमूलकमेव न पुंसकानामिति वार्तिकम्। एव च ब्रह्मनाद्येषां संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापका संभवः। अपूर्वेव च न करणेन सिद्धप्रत्यारब्धाननुनयुक्तम्। ईदं मन्वाभिप्रैत्य सूत्रशेषे भाष्ये तस्मादशक्यो हल एक्तलोपः संयोगान्तलो

यदितुवस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते। अथातुग्रहणेनैवास्मादित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः। तर्हि हलङ्गापः सौरिति सूत्रमस्तु। यतु यथा श्रुतं सूत्रप्राचाख्यातम्। ङ्यन्तादाबन्ता दीर्घाच्चेति। तत्राङ्गापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि। न च दीर्घादुङ्यन्तादित्यादौ दीर्घाङ्गीतदन्तादित्यादिरश्रौतभ्यते। दीर्घादिति पञ्चम्या अनन्वयात्। समासे उपसर्जनयोर्ङ्यपोर्विशेषणायोगात्। उक्तं हि भाष्या सविशेषणां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नैति ह्रस्वतेन अनदी संज्ञं ह्रस्वं द्रुवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। सख्युरसंबुद्धौ। इहेतोत्सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गौतोणिदिति सूत्राणिदित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह। संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थान

मिति ॥ ७७ पोविज्ञातुम्। न चैद्विज्ञायते द्विहल एक्तग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्। इति सूत्रमित्युपलक्षणम्। हलङ्गापः सूरिति सिहलिति सू

त्रमस्त्वित्याशयात्। अतएव विभागाज्यमित्यादौ द्रलोपद्विती दीर्घसिद्धिरिति दिक्। दीर्घाच्चेति हलन्तादित्यपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः। न तु तदन्तमपीति। तस्याज्झत्समुदायरूपत्वादिति भावः। प्रत्युक्तेति। इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वां संभवादौ उवर्णयोरेकादेशत्वेन तद्विशेषणा संभवाच्चेति भावः ॥

संख्यावाचके इति। आदि संख्या व्यापक धर्म विशेष वाचके इत्यर्थः। न तु बहुलं संख्या नियतं विषय परिच्छेद हेतुत्वरूप संख्यात्वस्य तत्राभावात्। अतएव भाष्ये यदग्रम
संख्या संख्येति हेतुत्वं संख्यायते नयेति। साक्षाद्वाप्य संख्याद्वारा वेत्यर्थः। अतएव बहुगणसाहचर्येण संख्या संबन्धार्थं प्रतिपादकस्य ग्रहणादेव बहुवचनेति। अन्यथाप्य
षट्त्वेव वदेत्। अर्थप्राधान्येति। षट् शब्देन षट् संज्ञकः शब्दस्तदर्थं संख्याग्रथेत्युभयमपि विवक्षितमात्रेण बहुवचनमात्रार्थस्य त्वं स्वगतं संख्यानुवाद
करूपं गौणं तदाह। षडर्थेति। तेन गौणेनादं प्राचामनुरोधेना षड्भ्य इति बहुवचनं तिसृभ्य इति वत्। षट् संज्ञकानां बहुत्वाच्च। न हि सर्वत्र जाति निर्देश एवोचितः। आचार्यशे
पतिः समास एवा एवकारदृष्टो वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाष्येता धात्वादेरित्यादि ज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिर्गौरवस्यीत्। अथ कथं
सीतायाः पतयेनमः पराशरश्चानष्टमृते प्रवृजिते स्त्रीबेचपतिने पताविति। उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः गौरिलोपे। अच इरित्योणादिकद्। अयं पतिश
ब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लास्यणि कत्वात्। एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भावः। सखिनावानरेन्द्रेणेति रामायणे च व्याख्यातम्। बहुगण। बहु
गौप्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्यते। न तु संघे वैपुल्यकै अपि। संख्यायते अनयेति। अन्वर्थं संज्ञाविधानात्। अतएव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते। वतुर्नासाह
चर्यं च। न तु पातेर्दतिः। षड्गोलुका षड्भाः पर्योरिति। बहुवचन निर्देशो अर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतं संख्याभिधायिनोरिति फलितोर्थः। प्रत्ययलोपे।
स्थानिवत्सङ्गेण सिद्धे नि यमार्थमिदम् ॥ ७५ लीवा षष्शब्दस्य बहुवचनस्यैव संज्ञात्वाच्च। तस्मादिदं विहितविशेषणम्। परमपञ्चादीनामपि संख्या प्रकार
क संख्येयविशेषक बोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्यैव। लोके गणनायां प्रसिद्धा नामैव ग्रहणमित्यत्र न मानम्। उपसर्जनेन तु अति क्रान्तादर्थप्राधान्यं न तु संख्या
यादति न दोषः। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीति सूत्रे भाष्ये दत्तं तत्त्वम्। सिद्धे इति। तृणह इति सूत्रे चिनेत्यनुवृत्त्या तृणहलीत्यनुवृत्त्या अतृणे इति तस्य सिद्धिः।
शासद्वत्। अजादौङ्किति चेदङ्गे वेति नि यमेना जादिव्यावृत्तौ न त्रहत्वाहणाकारणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापीति भावः ॥

प्रत्ययस्य साधारणमिति। इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लभ्यते। यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न। राजेत्यादौ षट्त्वानापत्तेः। दीर्घोनेति। असौ लुक्ः स्याति वत्त्वे
नासन्तले पीति शेषः। नचातुसाहचर्याच्छ्रयमाणा सन्त एव दीर्घद्विवाच्यमातदतिव्यवसायनेन ज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्त्ववर्णा विशेषणत्वरूपम्। एतच्च स्थानि
वदित्यनुवृत्त्येव। सेद्वे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्योत्पद्यमानमिति। मित्रशीरित्यादौ हलादौ कृतिविधीयमानमित्वं च सिद्धीत्यपीबोध्यम्। वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य
तत्त्ववर्णप्रत्ययस्य। पितविशेष्यत्वमिति। तद्विषयत्वं च। अण्योऽकार इत्याद्यर्थके। रिङ्गणञित्यादौ। दको यणञित्यादौ। चातन्त्र्यमुदाहरति। तेनेति। आद्योदाहरणं तु चि
प्रत्ययस्य साधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनादृषदो
स्य सुदृष्टत्वासाद इत्यत्रात्व सन्तस्येति दीर्घो न। यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाप्रीयते तत्रात्वधिलेपि विद्यर्थमिति। दमातेन अत
णेडित्यत्र हलादौ पितिसार्वधातुके विहित इमं लुपे पितस्मिन् भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययत्वसंज्ञं दत्तं। तद्वर्णप्राधान्यविष
यकम्। तेन गवेहितङ्गाहितमित्यत्र अवन्। अस्मादिति। अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वात् अव्य

योभावस्य स्त्रीबलेपिलिङ्गान्तराभावाच्चोपशितम् ॥ ७५ ॥ त्रायं जाता चित्रेत्यादावणयोकारस्तदन्तादिति विहितोऽङ्गो ब्रूति बोध्यम्।
नच गोहितमित्यत्र न लुमतेति निषेधः। लुप्तप्रयनिमिनाङ्गो द्वेष्ट्यकार्थे एव तेन निषेधात्। अतएवोक्तामेत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः। पर
स्मैपदपरिशिन्निरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेपि लुक् स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यकार्थे एव प्रवृत्तिरिति बोद्धव्या
हेत्यादिनोक्तो वार्त्तिककृतं मतः पक्षस्तत्फलानामन्यथा सिद्धाभाष्यकृता दूषयित्वानियमार्थत्वपक्षउक्त इति दिक्। प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकारणा
लिङ्गयोगेपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः ॥

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यएव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्। तद्वोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यमगौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्पण्येन
 प्रातिपदिककार्थी किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्य गौणलाक्षणिकत्वरूपस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणमनचायेतथा। इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वेन तु गौणत्वम्। अतएव प्रियति
 वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वेऽपि त्रयादेशेऽन्याय्यः। अस्याद्यनङ् इति भावः। अकारोऽवक्तव्य इति। त
 याच बहुत्वाभावे औदुलोमिशब्दद्वकारान्तः। बहुत्वे तु अकारान्त उदुलोमशब्दोऽन्यएवातस्य च द्वकारान्तेऽप्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः।
 तथा च औदुलोमिशब्दस्य दन्तस्य बहुत्वेऽदन्तत्वमिति न भ्रमः। तद्व्यमः॥ इति इदन्ताः॥ किं दिति। तेन आतो लोप इति चेत्त्यालोप इति भावः। य
 मीपप्यादय इति। यत्तु प्राचोक्तम्। एवं देवयज्यतिलस्स्यादय इति। तन्ना देवान्यजत इति विग्रहेऽद्वितीयोणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्येव देव
 यजिशब्दस्योच्चलदत्तादिभिः साधितत्वात्। अप्रोहिजान्देवयजीनिह म्मि इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयकत्वेऽव्याख्यातत्वात्। न च यजे
 र्धर्ष इति प्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति। बहुलग्रहणात्कल्यत इति चेद् भवेदेवं यद्यन्यथा सिद्धं कल्पकमुपलभ्येतावेदपि ह्रस्वएव प्रयुज्य
 तो। आयजित्वा मनवेजातवेद सं इति। अतिलक्ष्मीशब्दस्य नदीत्वाद्भ्रस्वेऽडागमेऽनुटि। अमि च कृते महदेव वै लक्षण्यमिति न वा तत्र प्रमी
 सेऽर्थः। एतच्च मूलेऽवस्पष्टीभविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्च माडमाने शब्दे चेति धातो माधवग्रन्थे स्पष्टम्॥ ७५ सेत्यादेशेति लादयोऽभाष्यकृतोदाहृताः।
 गौणत्वेऽपि उपसर्जनत्वेऽप्येत्यर्थः। नट्टुमित्यमिति। एतद्भूमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यत्वात्। अतन्मिति भावः। इतीदन्ताः। ह्रस्वविषयकत्वेऽवेति। जयमङ्गलायामिति श्रे
 षः। माडुमिति इति। पुमासेतीत्यविधायकसूत्रस्य मवकारादविवाति कर्माभावे प्रत्याख्यातमिति। ईलं सुलभम्। शंस्थाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्याभावः।
 ततोऽधिगम्येत्यन्ये। न च तेनेऽपि तस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम्। कावीलं विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोद्धव्यम् ॥

न कश्चित्। समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य ङ्याप्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावध्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येवा गोस्त्रियोरिति सूत्रे ब
हुश्रेयसीति भाष्योदाहरणानन्तरस्येतिन्यायं बाधित्वानवृत्तञ्चेत्यस्याप्यग्रनिषेध इति भावः। ङ्यादिष्विति बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेणाशक्तीति स्त्रीत्वनिर्णय
तथास्तीत्यर्थमनेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षे तु शीनद्यौरित्यादेन दीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा न दयन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे य
पदेशिशब्दे मुक्तत्वं बोध्यम्। इउ वर्णविविता अतएव च्यन्ताद् जायन्तं विप्रतिषेधेनेति सङ्गच्छते न विल्लयादिइदं हरटत्तानुगेधेनान्याग्रसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वासर्वप्रवृ
बहुश्रेयसीति ईयसश्चेति न कपा नाप्युपसर्जन ह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्। यूस्त्राल्लो। ईदृदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोस्ति।
आच्छीनद्यौरिति सूत्रस्वरसात्। तयोस्त्रायत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः क्वचित्सूत्रो वाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्याप्तमधिकरणत्वस्या वि
वक्षितत्वात्। तेन न दयन्तादिव्यवहारो न विरुद्धतो एवं धिसंज्ञायामपि। इउ वर्णे तदन्तवाधिसंज्ञिति पक्षद्वयंबोद्धव्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य द्वारिभि
नस्यावयव इत्यर्थः। नतु सरिविशब्दावयवं वर्जयित्वेति नेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायग्रथोद्देश
प्रवृत्तौ न्यायसिद्धिमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्। अचिप्नु। इह योरिति धातोरैव विशेषणं न तु शुभलात्मिचारोद्देशाहाद्वर्णवर्णीयान्ता धातोरिति ॥
च नदीष्यन्तैव समुदायेन संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमानत्र बोधकसंज्ञेति। त्वामनेनेदम्। जहत्वार्यो वृत्तिस्त्वाभिमानेन वा। भा
ष्यकृता खजहत्वार्या मवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधकाख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेन मानम्। योगिकेषूत्तरपटे जहत्वार्यत्वाभावश्चेति
ग्रहात्समासेन च्यन्तत्वात् कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात् सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेन मानम्। योगिकेषूत्तरपटे जहत्वार्यत्वाभावश्चेति
तदाशयः। अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अतएव कथं जायन्तेन दोषः। तन्मात्रोक्तविशेषणतया कुमारीशब्दोदेर्नित्यस्त्रील्लिङ्गार्थबोधकत्वात्। शुभ्रनीनामिति

दौषद्विती। सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रमवैयर्थिकरण्येतु भेदसंबन्धस्य चेति गौरवं दोषद्वयार्थः। दिदिवतुरिति। अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्दोषावैयर्थि
 करण्यात्। यदियणविधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयदः एवापत्तिः। न चैषु लोपेन निवहिः प्रत्ययनिमित्ते यद्वादेरसिद्धत्वात्। अनित्यत्वात्तदभावेऽप्याह ऊपतुरिति। क्लृप्तते
 ति। अजादिप्रत्ययस्याङ्गशेउत्थिताकाङ्क्षादिति भावः। उभयोर्विशेषणमिति। व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वाद्वात्तिरिति भावः। उन्माविति। अतएव स्वर
 पूर्वीपदपूर्वीचोपधायस्येवर्णस्य तस्य यणिसर्गकं स्वरपदपूर्वोपधस्येति वार्तिकं सङ्गच्छते उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यतात्तदन्तत्वादिति। न च धात्ववयवसंयोगपूर्व
 शुप्रभृतीनामिवर्णवर्णयो रिति व्याख्याने तु इयदुःषडोर्द्धिलंब्यर्थवैयर्थिकरण्यं च दोषः। क्षिपति। अद्युतत्वादिति वतुः। ऊयतुः। इत्सोदोचातिशयाग्निः। त
 द्वारणाय इवर्णवर्णयो रच परत्वेन विशेषणे तु क्लृप्ततेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानतद्वति भावः। एरनेकाचः। अचिश्चुधात्विति सूत्रे द्वन्द्वनिर्दे
 शेऽपि धातुरेवेह संबध्यतो न तु शुभ्रवौ तयो रिवर्णसंभवात्। धातुग्रहणं चाकृत्या उभयोर्विशेषणमासंयोगास्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेऽपि दान
 व्रधातुना संयोगस्य विशेषणदिह यणः। उन्माः। अन्यः। अङ्गः विशेषणन्तु। हरिमाहरीहरि न इत्यादिसिद्धये। यदि हि धातुनाङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रङ्गप्रङ्गद्व
 षादाविवृत्तपूर्वरूपपूर्वसर्वेशोर्ध्वचक्राधित्वा यणस्यात्धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति यद्वर्णः तदन्तत्वादङ्गस्य। ७ त्वस्य धात्ववयवैवेकार एव संभवेन संयोगव
 द्विप्रयोगस्यैव विशेषणवगतिहेतुत्वेन तद्विन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्। तन्नीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्या धात्ववयवस्यापि संभवात्। परिमाण
 रव्यायामिति सौत्रे भाष्ये अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादो नापि भवितव्यमित्युक्तं तन्मूलकेन उत्सर्गसमानदेश अपवादादिति न्यायेन तु
 ननिर्वीहः। ७ इङ्गशे तदसंबन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्त्यादौ गुणवद्वादीति निर्देशो पष्ठम्या धात्ववय
 वसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक् ॥

सूत्रसंतेषीति । भीत्रेति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वैतण्डिकतया वदन्ति तस्मिन् सूत्रमतेषीत्यर्थः । वस्तुतो भयहेतुरित्युक्त्या स्य ततो या बाधकत्वं बोध्यमानं च परत्वादिति । एवं च यत्नेनोदुर्लभ इति भावः । वार्तिककारोक्तेरिति । लोपोभोरिति सूत्रे कावुपसंख्यानमिति वार्तिकमात्रेण पूर्वत्वापेक्षया कौशल्यालोपेदुर्लभ इति सिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सेच पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैव मुक्तमिति बोद्धव्यम् । गौणत्वेपीति । इच्छाकर्तृरूपार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः । कृतयणोति । अन्यथा स्थितेः परस्येव वदेदिति ।

वृथैकं सूत्रस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमया यमाश्रित्य भीत्रार्थानामिति सूत्रं प्रत्याख्यातं ततश्च संबन्धमात्रविशेषायां षष्ठ्येवेति भावः । सूत्रमतेष्यादावृथैकसंबन्धिनीति । अल्लोपयलोपावितानच परत्वाद्देरुक्तस्येति स्यादिति वाच्यम् । वेरुक्तलोपाद्दिलोपपूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिककारोक्तः । कौलुप्तमिति । नपुंसके भावे क्तः कौलोपोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोद्धव्यम् । अनन्यतयेति । गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोद्धव्यम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः । नन्वति सखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणानिर्देश इति चेत् । अस्त्वेवमात्रेणापि दीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न हि द्वस्वेषु भाव्यं न दीर्घे धित्यत्र प्रमाणमस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यभावात् । कलेन तत्सावर्त्तत्वाभावेनैवोच्यते । स्यात् । भाष्यारूढत्वाच्चायनुप्राचावेति केचित् । इत्युक्ता । सख्यः । सख्यः । इत्याद्युक्तम् । यच्च तद्धारव्यात् । मिरुभयमप्येतद्वाथ्ये स्थितमित्युक्तम् । चात्रोपपद्यते । प्रसादकता । सख्युपत्यः प्रसिद्धैर्यत्तत्त्वत्यादित्याह पाणिनिः ॥

ति भावः । गुणविषये इति । प्रकृतिप्रत्ययापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षया नान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थं कृतस्यान्यसंग्राहकत्वेऽपि बाधकाभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अकारस्तच्चारणार्थ इति भावः ॥

साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदोः कुर्वन्त्विति। भाष्ये स्पर्शस्य स्पृहत्वादिति भावः। अतिरभसादिति संयोगपूर्वकत्वेन यणोर्दुर्लभत्वादिति भावः। यङ्यतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वात्। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। दतीदन्ताः नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। ततीयान्तादितो जनेन तुल्यरूपं लभते इत्यर्थः। निमित्तेत्यादि। पूर्ववत्सु न जायन्तवत्सु बामन्त्रिपराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणमात्रतत्र तु जन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्वावहा रस्य वातिदेशे आहत्य तृचशब्दं समुच्चार्य विहितकार्यं स्यैवापत्तौ जसि गुणावादेशोऽस्तु जन्तोद्देश्यकोऽप्युचिति दीर्घस्येव स्यात्। स्वीजसादिषु चानङ्गुणौ न स्याताम्। न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्योदसूत्रो नित्यत्र च। एगृहणे नैव

साधारणतन्मन्वानाः सुख्यः सुख्यः सुखीः सुतीः सुखीः प्रति सुती यत्योर्क्विबन्तौतयोर्विदुः। निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धलालुत्तरादिकम्भुख्यदुत्सादि
साध्येतदुभयं भाष्यगौरवादिति विचारचिन्तामणिस्थस्योक्तौपन्यसनं कर्तुं तदेतत्सकलभाष्यकैष्यटापयीलोचनमूलकं द्रुति कृतबुद्धयएकविंशोक्तुर्व
नु। शुक्ति य इति। यत्तु शुक्लः। पक्वः। शुक्लः। पक्वः। इत्युदाजहुः। भाष्ये स्थितमिति चोपसंजहुः तदतिरभसात्॥ इति ईदन्ताः॥ तज्वत्क्रोष्टुः। इति आहू
नो अस्मात्सितनीति तु न प्रत्यये कोष्टुशब्दः तु चितु क्रोष्टुशब्दः द्वावपि सुगा लवाचिनौ। तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एवात्
तीयादावच्युभयमन्यत्र तु नन्त एवेति नियमार्थं त्रिस्तुत्री आरभ्यते। कोष्टु रिति। तु नन्तात् प्रथमा तज्वदिति तृतीया न्नाद्वतिः। निमित्तमपदेशतादात्म्यशा
स्त्रेऽप्येवं विषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वेपि प्राधान्यादि हरूपमेवानिदिश्यते ॥ ७५ सिद्धावाद्येनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्मात्सामर्थ्येन रू

पातिदेशस्यैव तापयितुं युक्तत्वात् तादात्म्यातिदेशस्त्वसंभवी सहप्रयोगाभावात् । शास्त्रकार्यीति देशवर्णनतुल्यत्वाद्युदात्ततया तृज्वद्भावेनोकारस्यैव पररूपयणादेशेऽपितत्वे
दात्तस्थानिकयणोभावेनोदात्तयणो हल्यूर्वादिति स्वराणापत्तेः । अर्थातिदेशस्त्वसंभवीतयोरैक्यस्य स्वतएव सत्त्वाच्चाषड्विधिलेपीति । अर्थातिदेशसंभवं मुखे तस्माद्युक्त्यनुरमा
ह प्राधान्यादिति । रूपमिति । तच्च तज्ज्वदिभ्यः प्रक्रकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्टृति । तच्च तज्ज्वदिति च चकारोच्चारणसामर्थ्याद न्नोदात्तस्वरविशिष्टमिति । क्रकारस्योदात्तत्वाद्दात्तयण

संज्ञाशब्दानामिति। उणादिव्युत्पन्नानामितिशेषः। अतोऽथातशब्दस्य दीर्घे भवत्येव परत्वादिति। इदमग्रिमं च कार्यैर्कोऽसंभवाभा वो विप्रतिषेधद्वयमभिमानेनायद्वापरत्वादुक्तं। ए
 तातविशेषविहितत्वेन शेषोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिण इति विशेषः। यथा लक्षणमिति। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः। बाध्यतामान्यचिन्नेति। सा
 चतृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं चाचिरद्वयसूत्रस्य अचिरादेशे जस्य पसंख्यानं गुणपरत्वादिति वार्तिकं बाध्यविशेषविनाभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः। एतेन तद्वास्तविकबलाज्जसोन्य
 तत्त्वेन प्रयुक्तं। अतर्क्यस्य चित्वा किं तु कुशेरे वा उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्यं चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्य नेदति। नियमार्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानामभूदित्ये
 तदर्थमित्यर्थः। क्रोष्टेति। अनङ्गहलङ्गादिलोपात्तरत्वादुपधादीर्घः। स च सर्वनामस्थाने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादप्रतिषेधव्याप्यः। कृतैष्य नडि. एकदे
 शविकृतस्यानन्यत्वेन तत्त्वत्वात्। अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः। रात्सस्या इह तकारोऽपि प्रक्षिप्य तद्वति पक्षान्तरमातेन हलङ्गादिसूत्रस्थाने ड्यापः सौरि
 तिनिष्कर्षे अविभर्त्तवानित्यादिसिद्धाति। अजर्धर्त इत्यत्र तु चर्त्तस्यासिद्धत्वात् तलोपो नानुकीर्तयतेः। किपिकीर्तदहस्यादिति चेन्न यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति भा
 ष्यम्। एतेनावर्धर्त इति व्याख्यातमा परत्वादिति। न च नुणनित्यद्विवाच्यमातृज्वद्वावेकते सन्निपातपरिभाषयानुदोर्लभत्वादिति भावः। नुमन्तिरिति ननु
 रेण स्वविषये प्राप्तिं सर्वबाध्यम्। बाध्यतामान्यमिति ननु यथा तत्तथा च वक्ष्यते। गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति। एवं चाविशेषादनुदप्यनेन बाध्यः। बलं यं विप्रति
 षेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम्। अतएव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वानतिस च तस्य इति ज्ञापकादनुदिति भावः। यदुक्तं मि
 त्तिसन्तोष्यम् ॥ ७७ ॥ त्रिप्रयतिसरमित्यादौ गुणविकल्पनतः परास्ताः॥ तृज्वत्सूत्रस्य भाष्यविशेषात्। मपर्यन्तमेति सूत्रस्थप्रियनिष्ठा विप्रतिषेध
 व्यविशेषाच्चा। अनेनारेण विप्रतिषेध इति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपि नतिस्त्रिप्रयतिसरमित्यादौ तदपवादत्वाभावकस्य नया विप्रतिषेध उपपद्यते। तथापि
 ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तददूषयित्वेत्यर्थः। इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये। संतोष्यमिति। अतिशोदसं दंशे वार्तिकेन कार्य इति भावः ॥

दशपादीति। अत्रारुचिबीजंतुनुमिपातनं व्यर्थम्। नचपरसवर्णभावावर्थमुभयमिपातनम्। ननु म्येव निपात्योऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धिरिति। एवंचा
 इत्युदन्ताः॥ ह्रस्वरिति। अव्यत्यन्नासंशेयम्। अतिचमूशब्देति। प्रथमलिङ्ग्रहणं चेत्युक्तेः। तथाच एवमतिचम्वदयदिति प्राचोग्रन्थोभाष्यवि
 रुद्धइति भावः। वर्षभ्यश्चावर्षभूशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्स्त्रिलिङ्प्रकरणएवएतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम्। पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं निरुद्धो
 भितिव्याचख्युः। तद्रभसात्। दुदुरेहिपुल्लिङ्गेयमाभेके मण्डुकवर्षभूशालूरप्लवदुर्दुर्गद्वयमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गानां न ह्रस्वद्वयद्वितितेन परिभाषितत्वात्।
 भेक्यापुनर्नवायं स्त्रीवर्षभूदुर्दुरेपुमानइति यादवकोशाच्च। दुर्दुरेषणीति पाठान्तरमाषणिति पुल्लिङ्गस्य प्राचा संज्ञा। दभतीति। दभोभ्ये तु दादिः।
 ल्युत्पादितइति। यद्यप्युज्वलदत्तेन दृग्गूरिनिपवर्गद्वितीयं पठित्वा दृक्फेर्नलोपाभावो निपात्येद्वितिव्याख्यातव्यापि वृत्त्यन्तरेषु दृभीग्रन्थैदत्यस्मात्।
 ऊप्रत्ययेनुमागमो निपात्यतइत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रन्थे स्य हृन्द्शपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृम्भुः। नुमागमोनुस्वारश्च निपात्यतौ ल्युक्तम्। अयमूकोरोनधा इ
 तोरित्युवर्गे प्रसङ्गादिकोपणचीति यण। सचामिपूर्वप्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्याभ्यावाध्यतइत्याशयेनोदाहरति। दृम्भूमित्यादि। नचेहृदन्करेतियण
 शृदृग्भुतत्रार्थवतएवग्रहणात्। अस्यतुदृग्भुत्स्यचअनर्थकत्वादिति भावः। एवंचायं ह्रस्ववदिति फलितम्। श्रीपतिमतेनाह। दन्नि
 ति। माधवस्तु। अन्दृहृमूइत्यादिसूत्रेण दृशब्दे उपपदेकूप्रत्ययः। उपपदस्य दन्नादेशश्च निपात्यतइत्याह। दृन्भूरिति। तरुसर्वजातिभेदद्व
 तिकेचित्। कपिरित्यन्ये। दन्कुरेति। अत्रदृन्निनान्तपाठो मुख्यः। मान्तपाठोपि केचित्। वक्तव्यइति। वर्षभ्यश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चयायः। अ
 नुक्तं च भाष्यवार्तिकबलानिर्वर्णयमिति भावः ॥

यमूकोरोनधा तोरित्युवर्गे प्रसङ्गादिकोपणचीति यण। सचामिपूर्वप्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्याभ्यावाध्यतइत्याशयेनोदाहरति। दृम्भूमित्यादि। नचेहृदन्करेतियण

वातिकमिति। एतेनभाष्येपूर्वग्रहणंयवहितेपिप्रकृत्यर्थमिति। वर्षादूरित्यादावपियणिति। परास्तमासूत्रवार्तिकानुरोधेनपूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्राप्त्यर्थानुवादलौचि-
 तथाचवर्षाभूपुनर्भूषेति। वार्तिकं व्याख्यायभाष्यकारआह। अत्यल्पमिदमुच्यते। वर्षादन्कारपुनः पूर्वस्यभुवदतिवक्तव्यमिति। वामनेनतुदन्श-
 ब्दानपठितस्य। एवंस्थितेयत्वाच्चादृक्कारेति। पठितं यच्चतस्यौत्रेणमहाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदति। द्रष्टुक्तम्। यच्चान्येवार्तिकेनपूरितंअर्थमुदाह-
 रतीयवतारित, तत्सर्वरभसकृतमेवानचभाष्येपिदृगित्येवपाठइति। भमित्यम्। अंदृन्इति। निपातितइति। माधवग्रन्थेनकैयटादिग्रन्थे
 भूषिरोधापत्तेरितियत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठेइति। अयंचभाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः। अनुस्मृतौतुह्रस्वः पठ्यते। यत्तुतद्विवृतानुक्त
 भा। एकदेशचिकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापिसिद्धमिति। तन्नातथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात्। नह्यणप्रत्ययोपिविकारः। तस्माद्
 स्वपाठेकारपूर्वकस्यउवडेवा। तथादीर्घपाठेकरपूर्वस्यउवडि-तिविवेकः। स्वयभूशब्दवदिति। प्राचातुदम्भकारभूशब्दोवर्षाभूशब्दवदुदाह-
 र्तौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमितिभावः॥ इत्युदन्ताः॥ नृचाइहकुन्दसुभयथेति। सूत्रादुभयथेयनुवर्तते। कुन्दसीतितुनिरुत्तम्। तेनचिन्नाजर्जर
 चेतसांवतनृणां कानामशान्तेः कथा॥ नृणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते। केचित्तु। कुन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तदयुक्तम्। पुनरसूत्रेणैव
 सिद्धेनृचेति। सूत्रस्यैवैयर्थ्योपत्तेः। यदपिपूर्वसूत्रेति। सूचतसुइत्यनुवर्तयन्ति। तदप्ययुक्तम्। अविशेषेणविकल्पदर्शनात्। तन्मन्त्रधाताधा-
 तृणामिति मन्त्रैतैस्तिथैः इहस्वपठ्यते। बहूचैस्तुदीर्घइतिदिक्। इत्युदन्ताः ॥

त्यात्। उपेक्ष्यमिति। कारभूरित्यत्रकारशब्दः। करोते। पर्यन्ताद्विदाद्यङि-निष्पन्नोबन्धनगृहवाचकस्तस्यटापासहैकादेशस्यपूर्वीन्तलेपिवार्तिकंयत्कृष्णप्रसि-
 द्धत्वेनइहसपाठेकवाक्यतयांचहस्तवाचकस्यैवग्रहणादितिभावः ॥

इत्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणतयेति। तपर करणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः। निरवकाशल्वंचेति। चोहेतो। यतोर्निर्वका
शत्वमतोबाधकत्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः। अमरात्पुंस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानां न दृढइति तेन परिभाषणादिति भावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्रेदतिभावः। कजन्तस्ये

ओतोणिदिति वाच्यमिति। गोतदत्यपहाय ओतइति वाच्यमित्यर्थः। तथा च गामित्यत्र परत्वाद्द्वौ सत्या मात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया अल्वे
नवृद्धिर्बाध्यतइति औतोमृशसोरिति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम्। कै यटोपितत्रेत्यमाह। ओतइति सूत्रे पाठ्यम्। गोतदित्योकारोपलक्षणतया वाच्यत्वं व्यय
मिति। वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम्। सूतैरिति। यत्वाहुः। गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद्गोशब्द एव लक्ष्यते। न लोकारान्तमात्रम्। तेन सूत्रेणः स्मृत
वौ स्मृतव इत्येव भवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोघोऽन्यामेव परस्य गित्वाभ्युपगमे ह्यौतोमृशसोरित्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथा च ग्रामि
त्यत्र परत्वाद्देर्द्वौ रतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशल्वंच न संगच्छेतेति दिक्॥ इत्योदन्ताः॥ रायोदहलि। अर्थैरेविभवा अपील्यमरा
त्पुंस्त्वम्। संरायाभूयसासुजेत्यादिप्रयोगाच्चा। रायिक्कादसदति भाष्यम्। तच्च कजन्तस्य रैशब्दस्य कान्दसत्त्वपरं न तु केवलस्यापि तिवातोपीति सू
त्रे कै यटः। केवलौपिक्कादसदति पक्षान्तरं स एवाह॥ इत्येदन्ताः॥ ग्लोर्मृगाङ्कः कलानिधिरित्यमरः। एवं जनानवतीति जनौः। ज्वरत्वं रेत्युठ। एत्येधती
ति वृद्धिः। जनौ जनानवइत्यादि॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ ७७ ति। राः रैशब्दोपियकारादिप्रत्ययान्तश्चकान्दसदति भाष्याक्षरार्थः। यकारोऽणयकारादिः प्रत्ययो लक्ष्य

तौ। इकार उच्चारणार्थः। प्रायेण विसर्गं रहित एव पाठः। तदा यदौ प्रत्यये इत्यर्थेदति भावः। न विति। अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनं परभाष्यं सङ्गच्छते न हि विग्रहश्छन्दः। अ
त एव रायि आशं राय्याणामित्यचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये प्रत्युक्तमिति भावः। प्रक्षान्तरमिति। अत्रारुचिर्वीजं स्पष्टमेव॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

लिङ्ग. विशिष्टेति। तथा परिभाषया प्रातिपदिकत्वतद्वाप्यधर्मीणां विशिष्टे बोधने न तथा प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्यनितं चेदबहुव्रीहेरूपसदस्यत्र भाष्ये। परत्वादिति। असंबुद्धौ हल्ङ्गादिलोपश्चरितार्थः। कृते लोपे एत्वं सावकाशमित्यभिमानः। ननु सत्यपि संभवे बाधनमिति न्यायविशेषो त आह। प्रतिपदोक्तत्वाच्चेत्यर्थः। यथा श्रुतेति। आकारप्रक्षेपाभावेऽत्यर्थः। परत्वेनेति। योग्यपदसंभवेपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेन हेमा आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेन संबन्ध उभयोपकारकः।

रं भेति। लिङ्ग. विशिष्ट परिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्वादृशः। म्भु आबन्तत्वादिति। यच्च व्याचरन्तुः। प्रत्ययान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि पृथक् कृद्वापोर्ग्रहणात्तु इत्यर्थ इति। तन्नाङ्गावग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्-इत्स्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च संबुद्धौ चेत्वेत्वे कृते हल्ङ्गादिलोपो न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावादाह्ये प्याकाररूपत्वाभावात्। आबित्याकारं प्रक्षिप्य दीर्घग्रहणप्रसाराख्यानात्। यथा श्रुतेऽपि एङ्-इत्स्वादिति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः। याडापः। यदपि यदि स्येवोचितं न चातोगुणद्विपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणार्थोच्चारणद्विसंभाव्येता। अतः स्पष्टार्थं यादृकतः। वृद्धिरेच्च् इति। यनु प्राचा आटश्चेत्युदाहृतम्। तन्नायादृस्यादोः टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटो भावात्। सर्वनाम्नः स्यादृङ् स्वश्चा। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् ॥

नचायमनर्थकः। आटोर्थवत्तः काप्यभावादिति तदाशयः। इहाटो भावादिति। अयं भावः। निर्देशेषु प्रायोगिकरूपा संभवादौ पदेशिकरूपग्रहणमिति प्रसंज्ञासंभवाच्चेत्यष्टम्। उपदेशे च तेनामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततदुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। क्तकवत्तूनिष्ठेति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। पाणिनेश्च तन्न विविशिष्टे पदेशे तात्पर्येण तत्प्रत्ययुक्ते संज्ञकेन तस्यैव टित्वादित्यवहारो नावयवस्य तदुपदेशे तात्पर्यीभावात्। एतेनौ पदेशिकस्याप्यरत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः नैष्यते च तन्न वृद्धिः प्रयोगे तु नाडित्याटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

यादिपरेदति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्व्यादितिभावः। नसिद्धोदिति। इत्याद्येवनसिद्धोदित्यर्थः। पूर्वमसुदिः। अस्मान्त्वाभावेनमुत्तानापतिः। पूर्वमुत्वेत्वसिद्धिः। स्पष्टैवायंवा
सुमुयडि। त्यादिवद्याख्याभेदेनरूपद्वयमिहापि स्यात्। मुत्वपक्षे आप्थानिकत्वेनासुडः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः। एवंवतत्रासान्तस्येत्यर्थद्वयन्नस्याटग्रहण
मपिज्ञापकमितिभावः। परेतुसंज्ञारुतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेननित्यत्वादसुडिः रूपासिद्धिः। नचवेनयाडपिविधेयोसुडः चेतिन्यासेदतिवाच्यम्। विभाषादित्येतिस्त्रेण
विनिगमकाभावादुभयोरपिविकल्पेद्वितीयोभेदइत्यादासिद्ध्यापत्तेः। किंचासुडोयाडपवादत्वेनतद्विषयेयाटदुर्लभः। अचिरादेशानुपूर्वविप्रतिषेधेनेत्वसंगेतम्। रा

अत्रवदन्ति। सर्वनामोसुडः चेत्लेवसूत्र्यताम्। एवंचयादिपरेडिः। त्वादस्यादेशेअसुडिः सर्वस्याइत्यादिसिद्धम्। स्याटकरणेद्रस्वविधानेचपञ्चो ज
नंचिन्त्यमिति। अत्रेयंचिन्ता। असुडः चेत्युक्तेः। मुथैइत्यादिनसिद्धोद्विद्वति। वस्तुतस्तु। आमिसर्वनाम्नः सुट्याटोह्रस्वश्चेतिसूत्रयितुंयुक्तम्। नचै
वंयाटएवह्रस्वापतिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्यवारयितुंशक्यत्वादित्यवधेयम्। विभाषा। गौणत्वाद
प्राप्तेविभाषेयम्। यत्त्वाहुः। नबहुव्रीहावितिनिषेधेप्राप्तद्वति। तदापाततः। तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्यच

समासविषयत्वात् ॥

७ देशस्यबाह्यसामान्यवित्तयासर्वापवादत्वेननुडपवादत्वादित्याशङ्क्यनतिसूचतस्त्रितिदीर्घत्वनिषेधाद्देशोनु
टनबाधतइतिभाष्येउक्तंतज्ज्वत्सूत्रे। तस्माद्विषमभेदेपि येननाप्राप्तिन्यायेनबाधकत्वमिष्यतएव। यद्यप्यस्यडादेशेनसिद्धातितथाप्यवडः सूत्रस्यभाष्यरीत्या
न्तरतम्येनकदाचिदन्तस्योदात्तत्वेएकादेशोउदात्तेनेत्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वापतिरित्याहुः। सामर्थ्योदेवेति। उच्चारणार्थत्वंतुनव्याख्यानादितिभावः। त्रैलोक्यइत्या
न्नापीत्यस्यमण्डुकानुवृत्तिरितिबोध्यम् ॥

वैपरीत्यापत्तेरिति। अयंभावः। वाक्येयनच्छब्दभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते यतोत्तरात्प्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वीयस्यादत्यर्थीत्। तन्नोत्तरापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः। उत्तरस्यापूर्वालप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वं तुनविधेयं पूर्वपदस्य पूर्वनिपातापत्तेः। नविधौपरः शब्दार्थ इतिविधेयबोधकेलक्षणौचित्याच्च। तदुक्तविग्रहेतुपूर्वीपदस्य यच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैवलाक्षणिकत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति। नकर्तव्यमिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्य नग्रहणमाभागेर्ये विधीयमानस्यानोभक्तैर्विशेष्यत्वेन न स्वीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाहुः। यापूर्वसोत्तराः स्याउत्तरपूर्वेति। तद्रभसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदं हि पुनपुंसकयोरावश्यकम्। अनेनैवसिद्धौविभाषाद्वितीयातृतीयेतिसूत्रनकर्तव्यमितिभावः। अन्वार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मातृत्वचपुत्रार्थमर्हतेति। मातृशब्दस्य संबुद्धौ मातृजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्य स्थाप्यत्वेद्योत्ये। गार्गीमातास्य गार्गीमातृकः। तस्य संबोधनं हे गार्गीमात। नष्टतश्चेति समासान्तस्यापवादोऽयस्यत्र तु स्थाप्यत्वं नद्योत्यं किं तु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कवेव। गार्गीमातृक। आबन्तं यदद्गमिति। यत्तु याडापइति सूत्रव्याचक्षणैरुक्तम्। अतिस्वदायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्नयाद्। एवमति सर्वोऽयस्यत्र न स्यादिति ॥

सूत्रेन सापरिभाषाप्रवर्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषयाऽनभाववार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयंसिद्धम्। अनोक्तित्वाङ्गीकारात्। आप्रुदात्तस्य तथापि रूपद्वयासिद्धेः प्रतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानादाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तं पुत्रमभिधातुं योमातृशब्दः प्रयुज्येत तस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेऽप्यतएव निपातनात्तमासः। अर्हत्वं च पुत्रस्य मातृद्वारकमेव तदाहा मात्रापुत्रस्येति॥ अपवादइति। यदीदं न स्यात्तदा प्राप्नोतीतिभावः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वाकारोऽयं तादृशकद्वितितदाशयः। नचखद्वयैद्वयत्रापि यादनापत्तिः सत्रं तु निशाभैद्वयत्रचरितार्थमिति वाच्यम्। यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं
विनानसंभवस्तस्यैव तादृशकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चैहतया एकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तेरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादिस्य
भिमानः। द्रुस्वयोरप्राप्ताविति। अतएव यूस्वाख्याविति सूत्रे द्रुस्वयोरित्येवार्थे प्राप्ते इति। भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्त
विभाषालभेवोचितमिति भावः। द्रुस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति। इष्टादिष्वप्राप्तिमाशङ्कादि-ति द्रुस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवं विधो निग्रहोनाश्रीयते इति कैयटो

तद्रुभसात्। न ह्यतिदेशस्य विषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेन यादुर्वीरः। स्यादस्तु प्रसङ्गः। एवनास्ति। स नोपसर्ज
नयोः पाठात्पर्युदासात्। कैचित्स्त्विति। परिशिष्टकारादयः॥ डि-ति द्रुस्वश्चा। अप्राप्तविभाषेयम्। द्रुस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयदु-वड-स्थानाविति निषेधे प्राप्ते आ
रंम्भात्। इहेयदु-वड-स्थानोस्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि दूतौ विशेषणानि द्रुस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न तु नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथा दूष
शनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पदुमुदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वोपि न दोषं न स्यात्। कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमतेऽपि द्विस्वाशे नित्य

ग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च ॥ ७ ॥ किरुपक्रमानुरोधाद्द्रुस्वाशमात्रविषया, यूस्वाख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयदु-वड-स्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्येत्याख्याने

न निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः। तदाह। अन्यथेति। कैयटरीत्येति। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गा
न्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः। हरदत्तमतेऽपि। पूर्वभाष्ये एवोभिन्नक्रमो नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेवैव त्वस्य

पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति वक्ष्यामि। तेषां पदान्तरं विनापि लिप्यां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः ॥

आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यस्मार्गकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति। स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कष्य पूर्वोक्ताद्यसंबद्धतद्व्यर्थः। पर
त्वादिति। डे। रामपेक्षयेत्यादिः। तिस्रस्तिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिस्त्रावित्तादेर्मपर्थनस्येति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम्। बाह्यासामान्येति। इदंच तत्त्वक्रोष्टुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। बा
धइति। अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणोऽतत्त्वस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यम्। ननु यत्रानेका विधिं प्रति येन नाप्राप्यापवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापकामद्वोपवादादित्यादि न्यायाः प्रकृतं
चरभावस्य न केनापियेननाप्राप्तिरिति चेन्नाकिमिदं येननाप्राप्तिनायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमा द्वितीया मात्रा विषयमुत्तकृतउदित्यपवादतया पञ्चमी षष्ठीमा

अतएव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कष्य संबद्धतेतदेतदाह। द्वसौचइउवर्णेस्त्रियामिति। औत्वेप्राप्तइति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचाओदिति
सूत्रेण नदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्ष्यार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। एवं च इदुद्भाषितिसूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेवा। अचिरक्र
तः। गुणदीर्घोत्वानामिति। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र क्रतुः। डी। तिगुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिस्त्रिआगतः प्रियतिस्त्रिः स्वमित्यत्र क्रत
उदित्युत्त्वस्य रत्वमपवादइत्यर्थः। बाह्यासामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तास्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येपवादादितिन्यायेन दीर्घोत्वयोरैव बा
धः स्यान्नतुगुणस्यासामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवत्त्वस्यानुगोधादवस्थितोऽतिकैयटोऽस्येष्टमायनुमाचक्षुः। अपवादाद्बोधाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रति
षेधेन गुणमपि बाधतइत्याशयइति। तन्निर्मूलं किं च ॥

७७ त्रविषयमुत्तक्रतोऽतीतिगुणापवादतया सर्वनामस्थानडि। मात्रविषयमिति संशये व्यव
स्थाकाङ्क्षया तन्व्याय प्रवृत्तेः सूत्रपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसिगदेशेवक्तव्योगुणपरत्वादित्येतत्तूत्रस्थं वार्तिकं मूलमिति न वाच्यम्। बाह्यासामान्यचिन्तामाश्रि
त्य तत्र त्रत्याख्यानस्य तत्त्वत्वे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्। बाह्यासामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च तदाह। किं चेति ॥

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्तत एवेति। अजहत्स्वार्थीयामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः। न चैदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्ग-
मिति वाच्यम्। त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षिततया न्तरङ्गाभावादिति भावः। तत्कथमिति। स्त्रियान्तरचवत्तिरिति पुनपुंसकयोरेवेति
त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः। अजहत्स्वार्थीपक्षेति। तुनेक्तार्थः रुचिर्धनिता। तद्दीजंतुरुद्धेरविरोधि जहत्स्वार्थीवत्तेरभावः। किंच जहत्स्वार्थीजहत्स्वार्थशब्दयोरव-

यदपि प्रसादकतौक्तम्। गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति। तन्ना। रविधेरचरितार्थत्वात्। न च दौ। सोऽश्रि-
तार्थता। यणागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वादिति। त्रिचतुरोर्विशेषणं नाङ्गस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्ष-
ते। स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गुतत्रवर्तते त्रिशब्दस्तु पुनपुंसकयोरेवेति स्मादेशोनेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थीयां त्रिश-
ब्देनार्थकः। अजहत्स्वार्थीया तु स्त्रियां वर्तत एव। तत्कथं पुनपुंसकवृत्तितासंगच्छतामिति। अत्रेदन्तत्त्वम्। जहत्स्वार्थेव वृत्तिरिहाभिमत-
ता। लस्यानुरोधात्। तेनाङ्गं स्त्रियाभिनिसम्यगेव त्रिशब्दस्य पुनपुंसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या। उचरपदार्थप्रधानस्तस्य रूपद्वयादिसिद्धा-
न्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियनिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थीपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोल्लि-
चतुरो रिति विवक्षितार्थः। प्रत्ययोनरपदयोश्चैत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चेह प्रमाणम् " यवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्वागतदभावावित्येवार्थस्तत्रान्ये स्वार्थेऽपु-

मादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः। न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि सशक्यद्वयाशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेन्य-
पदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकता पर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेऽप्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यमिति ॥

तल्लोपसंभवादिति। पञ्चत्रयुभ्यद्द्व्यदौ सुमुदायभक्तौ नुमन्नावयवस्येगन्तव्यविघातकद्वीगन्तौत्तरपदद्विगुलप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्तरङ्गत्वानुमः
पूर्वमेवस्वरप्रकृतेऽअकृतव्यहपरिभाषात्वमित्या। अतिगभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वादात्वं वृद्धौ त्वेयत्र वृद्धिः शब्दविहितवृद्धेरेवग्रहणानपूर्वविप्रतिषेधेन नु
मूद्वतिशङ्काम्। प्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिस्त्रादेशश्च। एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्य व्यवहितत्वादादेशेन स्यादित्यपास्तम्। शुचीनामित्यादौ नुम

अनित्यत्वादिति। द्वाकोचीत्यज्ग्रहणं चेहलिङ्गम्। तद्धिसंबुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम्। भ्यामादिषु सत्यपि नुमितल्लोपसंभवात्। संबुद्धिश्च
लुकालुप्तेति प्रत्ययलक्षणं न नुमः प्राप्तिर्वीच्या। प्रत्ययलक्षणं न नुमतेति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम्। न चेदमनित्यत्वं सं
बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेश्यम्। लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रिरिति रू
पद्वयमपि उक्तीत्येव कैयटेन समर्थितम्। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। न चात्र प्रमाणाभावः। प्रियतिसृ णिद्व्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणात्वा
त्। हेरत्वे सत्याविति। विभक्तिः सन्निपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं दापो निमित्तम्। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वानया सयोरिति ज्ञापकाच्चेति भा
वः। द्रव्यादेशद्वानि। अजादौ यद्व्यादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिषु चतुर्थे वनत्वन्यत्र गुणनाभावादिभिः पू
र्वोक्तैर्बीधितत्वादित्यर्थः ॥

चिरेति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृद्विन्यासेन नुमो प्राप्ता तत्रेह नितिनियमाद्द्वौ न स्यादिति न शङ्काम्। बहुभिः
कुत्तरित्यत्र नुमिषद्द्वेपि भल्लुपोत्तममित्यस्य प्राप्ता तदभावेऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततयानस्वरे विशेषः। न चोत्तरार्थं तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यत्र त्रविस्तरः।
प्रियमति सृद्वति। तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानडिः न लुमतेति निषेध एवेति बोद्धव्यम्। अनित्यत्वे प्रमाणमाह। नयासेति। चोहेतौ ॥

षष्ठीसमास इति। इयडादिस्थित्यधिकरणत्वेन क्वचिद्दृष्टावित्यर्थस्तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। इह स्वोनुपपन्न इति। नेयडि। तन्नेयडादिनाङ्गाक्षेपात् यत्र न
दीकार्शाश्रयेद्दे-बाधकाबाधितेयडादिसत्ताक्वचित्प्रयोगे दृष्टातस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः। कथंचिदिति। अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया

नेयडु. वडु. स्थानावस्ती। तिष्ठतौ प्रयोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट्। इयडु. वडो स्थानाविति षष्ठी समासः। फलितार्थमाह। इयडु. व डो
स्थितिर्ययौरिति। यत्रेयडु. वडो निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यद्य
पि प्रकृतौ निषेधो नेन विकल्प्यत इति प्राञ्जः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इ
त्याशयेनाह। वानदी संज्ञौ स्त इति। डि. ति द्वस्वश्चेति सूत्रेणैव मेवा। कथंतर्हीति। उवडु. स्थानत्वेन न दीत्वा भावात् इह स्वोनुपपन्न इत्याक्षे
पः। बहव इति। केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकष्यम्यवस्थित विभाषां चाश्रित्य समादधुः तन्मन्दम्। तथा सती ह न ग्रहणस्य वामीत्सु
तरस्त्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्येतु सामान्येन पुंसकमिति कथंचित्समादधुः। न षट्। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानादु अनन्त
रोडी विवक्ष्यवहित एव निषिद्धत इत्याशयेनाह। डीप् टा यौनेति। राः पुंवदिति। रै शब्दस्य स्त्रीलिङ्गताया अपि स्मरणादिति भावः।
तथा च क्षीरस्वामी। गलेनं राः स्त्रीत्येके। स्त्रियां नौ स्तरणि स्तरि रित्यमरः॥ इत्यजन्तास्त्रीलिङ्गाः ॥

एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितं नञ्घटितमनिसमिति तु भाष्यामुक्तत्वात् नलस्य संस्कारेण योगि ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

भलद्वयमिप्रायेणेति। एकवाक्यतया भल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोप इति। भलग्रहणस्य तत्रापकर्षे पिवाक्यभेदेन संबन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य यण्यतिरिक्तेः भल्यपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः। सन्निपातेति। इत्स्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः। परत्वाज्जरसीति। परेतुजराया इति सूत्रोक्तेनाजगंसीत्यत्रनुमजरसोः प्राप्तर्योर्विप्रतिषेधेन जरसि ति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वविभक्त्या देशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया विभक्त्या देशानामन्तरङ्गत्वाद्भवश्यं वाच्या। अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमातस्य विप्रतिषेधविचारसङ्गतः। स्पष्टैवात एव टाडः सीतिसूत्रे कैयटेनोक्तं अतोमस्वमोरिति। अमोऽमृविधानं लुग्बाधनार्थं म। अमस्यादिति। एतच्च प्राचामनुरोधाद्वारख्यातम् संयोगान्तलोपो भलद्वयमिप्रायेण वा। वस्तुतस्तु मृद्व्येव पदच्छेदः लाघवात्। तत्र सोमैकतेन भित्तिसिद्धम्। द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारेकतेन्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिति ह्यस्य। यनुवदन्ति। एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वात्स्यादिति। तत्रासन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सानप्रवर्तत इति तदपि न। रुधादिभ्यः अमृत्वाजलोप इति सूत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरसमिति न सिद्धोदिति। तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अतोमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसिकृते सन्निपातपरिभाषया लुकोप्रवृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव प्रथमैकवचने तु भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भावेन त्वतिजरसिन अतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवानि भवद्दीत्या परत्वात्पूर्वजरसादेशे इनात् प्राप्तातद्भावपक्षे तस्य प्राप्त्या परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्या सङ्गतः। स्पष्टैवेत्युच्यते तदात्राप्यन्तरङ्गत्वादतोमि तया जरसभाव एवोचितः। न च तत्रानाकारान्त सन्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किंतु तदभावेऽपि। एषानुसन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विनानयस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्या म। आनाभावात् टाडः सीतिसूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयकं कैयटेन विशेषाच्च। एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिना दीर्घाभिलाजरसित्यादिमूलं मन्त्रमनोरमा च प्राचाभिनुसारेणैति। तदाह। एकवचनेति। तत्रापीत्यर्थः ॥

अतद्वतीति। ननु तपस्त्रप्रत्यर्थी इत्यर्थः। न पुंसर्केद्द्रुस्वावश्यं भावाद्व्यावर्त्यो प्रसिद्धेरिति भावः। ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवार्णकथमिति चेन्न। यादृशशब्दसन्निपातेन सौरोदेशस्तस्य विनाशो नादोषात्। अतएव दासिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतानया परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य। अनित्यत्वे न भाष्ये समाहितं मतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्। भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपाप्राप्तिरिति याऽमित्येव च्छेदं मङ्गाकृतैर्द्रुस्वादित्यत्र व्यधिकरणान्वयहलपदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम्। परिभाषानित्यत्वे न तु न समा

अतिजरमित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तैः। अतद्वृत्तितकारउच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुड नपुंसकस्येति पर्पुदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्याद्वा अश्रयतस्यातदाह। इवर्णावर्णयोरिति। औडः प्रथमिति। विभक्तित्वापेक्षया प्रथमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जः शसोः। जसासाहचर्यीतशसपि सुबेवगृह्यते। तेनेह न। कुण्डशोददाति। शि। शीत्यविभक्तिर्कोनिर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यनुरोधेन। अन्यतमस्य त्विति। एवं च सामान्यादिष्वन्यतमत्तमद्व्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। सौरमादेशोदति। यत्तु प्राचौ क्तमास्वमोरमादेशो वाजरसिति ॥

हितम्। तस्या गतिकगतित्वात्। किंच तस्या नित्यत्वे दीर्घपत्तिः। इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम्। विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्वृत्तविभक्तित्वाप्रयणेन विभक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। सुबेवेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यम्। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तैः। अनुरोधादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ॥

तद्भाष्येति। सन्निपातपरिभाषया विभक्त्या देशे जराभावस्य जरायादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः। पश्यैल्लिखितुनात्रारुत्रिर्बोधिता। तद्वा जंतुक्तम्। अवर्णमिति। ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः। यादेशः। तद्व्यनुवृत्तेः। सन्नयद्यपि कण्ठेति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशे नुवर्तते तदपि चेन्नोपेन निवर्तते तर्हि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। भाष्ये द्वाविधा। गाधातोर्गुणेन अकारेऽर्धधातुकोपदेशः। दन्तत्वाभावादलोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धे गायोऽष्टकः। किल रणास्त्रिङ्गादा।

तद्भाष्यविरुद्धम्। एवं च अजरसं वतते इति हे अजरसमिति चापशब्द एव। अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः। किंतु अमादेशे कृते जरासद्विति प्राचउक्तिरेवासाध्यापरत्वाज्जरसोन्याय्यत्वात्। पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावाच्च। सान्तमहतः संयोगस्यासान्तेति एथक् पदलुप्तपक्षीकम्। संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे। सान्तसंयोगस्येति। उपधायादिति। उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात्। मासंश्च न्दसीति। मासित्यस्य तकारः स्यात्। भातैप्रत्यये क्न्दसीति वाक्यार्थः। माद्भिः शरद्विद्विरो वरंतव इत्युदाहरणम्। ह्रस्वो न पुंसको। इह ह्रस्वश्चुत्याऽच इत्युपस्थितम्। तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणान्ततदन्तविधिरित्याह अजन्तस्येति। प्रातिपदिकस्याचङ्गितुन व्याख्यातम्। संभवति सामानाधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। सुवाग्बाह्मणकुलमित्यादौ। अतिव्याप्तेः सन्निपातेति। अवर्णमाश्रित्य रूतोयादेशः। कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात्। एतच्च अओङ्। सूत्रे इको गुणवृद्धिद्वितिसूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति तत एवावधार्यम्।

७ कारस्य गुणेनेति व्यर्थं तत्रे गग्रहणमिति भाष्ये उक्तम्। कैयटेनेति। सामगायेत्यत्रासतिटकः। किल ऐक्यकोदेशस्य पूर्वान्तत्वेन गग्रहात् आकारस्य धात्ववयवत्वेनातो लोपः स्यात्। किलेत्वातो लोपद्वयत्वात् प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाऽकित्वेऽपि नातो लोपद्वयत्वेन प्रतिपादितमाशब्दकौस्तुभे इति। पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः। परेतु व्याप्याऽत्वजाति यजादिसन्निपातविधातकलोपनिमित्तम्। सन्निपातपरिभाषयाऽसन्निपा

तल्लक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राकृतनिमित्तभूतोयः सन्निपातस्तद्विद्यातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अन्तरङ्गानपीत्यस्योपलक्षण
मिदम्। अत्रत्यवार्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तमात्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति। हितत्रवार्तिकम्। तं कुलमिति स्यादिति। द्वितीयैकवचनेनेदृतिशेषः। प्रथमैकवचने तु संकुलमिति
एवं च तथा धातौ शुभं या शब्दस्य क्लीबस्य ड्। यिशुभं यदिति माधवेनोदाहृतं तन्नादं तं व्यमिति भावः। स्वमोर्नपुंसकात्। अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्य
त्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वाद्विद्यदाद्यत्वेऽम्भावेन तं कुलमिति स्यात्। वृद्धौ त्वेति। अतिमखानि कुलानीत्यत्र सख्युरसबुद्धाविति णि ह्रस्वाद्वाह्रिः
प्राप्तावारिणीत्यत्र तु अच्चेरित्यौत्वम्। प्रियक्रौष्टनीत्यादौ तज्ज्वावः प्राप्ताः। ननु मनुष्योः को विशेषस्तत्राह। नामीति। नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात् तस्मिन् सति दोषो
नस्यादिति भावः। तृतीयादिषु। पुंवदिति। अर्थानुमद् ह्रस्वयोः प्रतिषेधो यम्। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्यस्य प्रवृत्तिनिमि
त्तम्। फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्यस्य विशेषप्रभवत्वं वा। उभयथापि पुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। अस्थिदपि। अतिदध्नेति। दधि अतिक्रा
न्तेनेत्यर्थः। यत्तु प्रियदध्नेति उरः प्रभृतिषु दधि मधुशालीति पाठात् तस्यः कपप्राप्तः। भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधि शब्देन भवतीत्याहुः। तच्चित्तम्। भाष्ये
तोदृशपाठस्य बहुषु पुस्तके षनुपलम्भात्। स्त्रियानुप्रियदध्माप्रियदध्नेति केचित्तन्। सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया चङीपो प्रवृत्तेः। तस्या
तपुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव बोद्धव्यम्। सुधिनीदति। परत्वात् नुमादयड्। बाह्यतो। सुधिष्येति। पुंवत्वपक्षे नुमोऽभावादियड्। बह्मः। अयस्यो
यस्य तत्तद्बहुश्रेयसीकुलम्। अत्र नपुंसकद्रवत्वं नादयस्योर्बहुव्रीहेर्नैति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रोपति पुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। ७७ स्यादिति बोद्धव्यम्। नुम
द्रव्ययोरिति। पुंसिविहितस्य भावस्यासिदेशस्य भावात् ह्रस्वनुमोर्निवेधोतिदेशसामर्थ्याद्वाप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः। न द्विषयस्येति स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृक
त्वात्। विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेऽपि तत्त्ववृत्त्याङ्गीकारश्च। नुमोभावादिति। ह्रस्वाभावेन नाभावाच्चेयडि। ति भावः ॥

उपसर्जनह्रस्वएवेति। ईयसोबहुव्रीहौपुंवदितिहिभाष्येपठितम्। ईयसः परस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवतपुंविषयस्यईकारस्ययथानह्रस्वस्यास्यापीतितदर्थः। ईयसन्ताद्विहितोयस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तन्नेबहुव्रीहौपुंवदितितुनार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्वेपिउपसर्जनस्यश्रेयसीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययात्तत्त्वानपायेनउपसर्जनह्रस्वस्यदुर्वीरतापत्तेरेवंचप्रत्यासत्यास्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रिजोरित्यस्येवतेनाभावातिदेशइतिभावः। तदेवार्थतोन्नपठितम्। नचनेत्येवसिद्धेपुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्तिकेणुलाघवगौरवविचाराभावस्यतत्रतत्रभाष्येध्वनितत्वादितिबोद्धम्। इत्याहुरिति। अत्रारुन्विबीजनुईयसश्रेतिसूत्रेभाष्येईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्वंवक्तव्यम्। बहुश्रेयसीपुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तंतेनास्यनपुंसकह्रस्वनिवृत्यर्थत्वंलभ्यते। अन्यथावच

अन्येतुउपसर्जनह्रस्वएवनिषिद्धतेनपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेवाबहुश्रेयसिबहुश्रेयसिनीदृत्याद्याहुः। सुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः। तस्यनपुंसकत्वेरूपमाह। स्तूनिसानूनीति। पुंसिशंभुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तुप्राचाप्रियक्रोष्टूणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्। यत्तुव्याचख्यः। विभाषातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकौविप्रतिषेधः ॥

नेनवचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। ममनुमतेनपुंसकह्रस्वनिवृत्यर्थमावश्यकंतदितियुज्यतेएवतेनास्यप्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वंहिप्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतोह्रस्वमात्रापवादत्वेहिप्रत्याख्यानासङ्गतिरितिदिक्। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येइति। अङ्गाधिकारेतदन्तविधेः सत्वेनतदन्तग्रहणेनयदागमादित्य्यायेननुम्बिशिष्टस्यग्रहणेपिसूत्रेषष्टीनिर्देशाभावात्निर्दिश्यमानस्यनुमावधानमित्यस्याभावेपिपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्लकृद्वृत्तिरन्यायेनपुंवस्त्वत्वाभावः। अत्रानयोर्थोगपदासंभवेनविरोधइतिभावः ॥

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागोनिर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे। तज्ज्वत्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। नचप्रियक्रोष्टु
 जेद्वत्त्वादित्याचारितार्थम्। प्रियक्रोष्टु इत्यवस्थायां नुमृत्तज्ज्वल्योः प्राप्तयोः परत्वात्तज्ज्वल्ये सकृद्रूतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानो
 प्रयेणवचनारम्भापेक्षया सकृद्रूतीत्याश्रित्यवचनानारम्भस्यैवलघुत्वादिति भावः। पुंवद्वावाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्य

भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्ना। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः। नचोदाहरणमादरणीयमिति। कि
 ञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकल्पिकतज्ज्वद्वावमानविषयकत्वे तत्र तज्ज्वद्वावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सु
 साधत्वात्। नच प्रियक्रोष्टुत्यादि निवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्वावपक्षे तस्य दुर्वीरत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। नच समाहारद्विगोपञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ
 पुंवद्वावाभावात् तत्र तज्ज्वद्वाव निवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्यी योदाहरणासामञ्जस्यत्वात्। उपलक्षणं तदिति चेत्। हेतुवंप्रियक्रोष्टुनीत्ये
 वौपलस्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकां शानुग्रहायेति दिक्। सुत्वेति। पुंवत्वपक्षे नुमभावोदण। सुलुनेति। ओः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वानुम्। य
 दिगन्तमिति। एतच्च रादाने इति धातौ अतिरिब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्॥ ७७ धीत्यर्थः। प्रातिपदिकं शोति। प्रातिपदिकां शस्यप्य

नुग्रहायेत्यर्थः। इति दिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्वपक्षे नभिधानेन तज्ज्वत्वाभावकल्पनान्याभ्यामकृतादिसूत्रत्रयस्य प्र
 त्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्वयोतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकेतदुदाहृतं तथापि नचोदाहरणमादरणीयमिति
 न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताप्यस्य न्याय्या उदाहृतातिरिक्तोदाहणाभावइत्येवंपरतयानादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम् ॥

एकदेशविकृतस्येति। सचन्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति प्राग्दीव्यतद्वतिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भावइति। तेन सुन्दर
भार्यद्वयादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाप्यपि तेन जातद्रुस्वनिवृत्तिर्न तूपजीव्यविरोधेन द्रुस्वानिवृत्तिः। अतएव समासस्येति सूत्रे भाष्ये यतो नावदस्य नावदतिप्रति
वेधो हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य तापक उक्ताः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरायोग्यो यश्चाकारस्तद्वोग्यो नासावादिरित्य नावदतिनिषेधोऽन
र्थकः। नचादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्जरूपोऽस्तु यदन्तस्य ह्यक्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च यतो नावदस्य सार्थइति वाच्यम्। एवं हि

अन्नेनुसुद्योशब्दोभाषितपुंस्कः। स एवेदानीमिगन्तः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालादौ पुंव
द्भावउदाहृतः। तस्मादेजनेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमतेनास्ति मतान्तरेऽत्वस्ति। अतः प्रत्यवाप्रयासुनावेत्यादिप्राचोदाहृतमपि नाती
वदुष्यति॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ लिङिति। लिङ् आस्वादने क्किणलिट् सु लिट् त्विति। टस्य जश्चेन डः। तस्य खरिचेति च
त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् डः सीति ध्रुट्। चत्वेन म। तकारः। नपदान्तादोरिति पुल्लिङ्गनिषेधः। चयोद्धितीयादतितुनेह प्रवर्तते। चत्वेन
सिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रत्याहार एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थव्याचक्षणे र्थदुर्कलिट् सुलिङ्गस्त्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तम् ॥

निमिनभूतद्व्यचकत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति वदाशयइति चेन्न। माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् ॥ इत्यज
न्तानपुंसकलिङ्गाः॥ धुडिति। डः सीतिसूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य समासस्येत्यर्थइति भावः॥ एकैहितीयमिति। अत्रत्यवा
र्तिककार इत्यर्थः ॥

अपदान्तभाजमिति। इदमचर्त्तभाजमित्यर्थोपलक्षकंपदानेप्रायेजप्रप्राष्ट्याचर्त्तविनाचयोऽलाभात्तथाचेतिवदतामूलकताअस्यार्थस्वसूचनात्। अत
एवसुगणठ्ठषष्ठत्वादौभवत्येवदुगादीर्नाजश्चप्रत्यसिद्धत्वेनतदप्राष्ट्याचर्त्तस्याप्यभावादितिभावः। धातोरित्यावर्ततेदति। इदंप्राचामनुरोधेनदादेरित्यावर्तते
इतिपुक्तंधातोरित्यनेनहिजोपदेशिकस्यधातोरित्यर्थेनदामलिहोव्यावृत्तावपिअधोगतिनसंगह्येतदादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थेकेनोभयं
सिद्ध्यति। उपदेशकालमित्यस्यतात्कालिकलक्ष्यतीत्यर्थः। उपदेशेदादेरितिपुल्लितोर्थः। वाच्यार्थत्वेषष्ठ्यन्तस्यसप्तम्याविपरिणामोपिकर्तव्यः स्यादितिगौरव
म्। धातोरित्यस्यैवलक्षणयातथार्थकस्यदादेरित्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेननुमूलेधातोरित्युक्तम्। अतएवभाष्येचत्वस्यासिद्धत्वाद्गुणित्यत्रढत्वंप्राप्नोतीत्या

तथाचप्रातिशारख्येपिऊष्मोदयंप्रथमंस्यर्शमेकेद्वितीयमाहुरपदान्तभाजंमितिश्लोकेऽपदान्तेत्यादिविशेषणंसंगच्छते। दादेर्धातोर्धः। धातोरित्या
वर्तते। तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालंलक्ष्यतीत्याशयेनाह। उपदेशइति। आवृत्तिफलंलक्ष्यति। उपदेशेकिमिति ॥

शब्दापवादत्वेनसमाधायार्थवाएवंवक्ष्यामिहोदोऽदादेरिति। ततोधातोरिति। दादेरिति। तनेनेति। निवृत्तमित्युक्तम्। दुहेस्तुवाद्दुहेत्यनेनढत्वस्यापिविधा
नात्पुडित्यादौनदोषइतितदाशयः। तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृत्तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेनतदुपदेशवद्वादिलक्षकंसामर्थ्यत। अर्थाधि
कारानुरोधाच्चपूर्वत्रनिषेध्यसमर्पकेष्वेवम्। अतएवनामधातुविषयेदामस्मिदित्यादौढत्वपत्वाभावौसिद्धौ। एवंचतदैकवाक्यतयाऽपवादत्वेपक्षेपि
हादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आवृत्याश्रयणंतुबालानांस्फुटंतत्त्वविपक्षयइतिबोद्धव्यम्। नचोपदेशेदत्वेवकुतोक्तं, गौरवाप
त्तेः। धातोरिति। तुतद्वाडित्यादित्वावृत्तयेउत्तरत्रावश्यकम् ॥

अव्याप्तीति। अधोगित्यादौ साननुधातोरवयवो यो दादिरित्यर्थे दृढं दृढं सित्वैव यधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गार्धवित्यादौ भष्भावा यो चरसूत्रे आवश्यकं दोषे
ति व्यपदेशिवद्वा तिस्रसुम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये त आह। अतिव्याप्तीति। तामलिङित्यादौ सा न च प्रागुक्त भाष्योत्तरमप्योक्तं सिद्धये वै यधिकरण्यन्वयपर्यसं भाष्यकृतो नु
धावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानतस्वमपि घोदादेरित्युच्यते। तत्रापोक्तं न सिद्धतीति शङ्काया मुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णे

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। सकाचो बशे भष्। भलीति निवृत्तमिति। यत्र प्राचोक्तम् प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु भलिपरतः
पदान्ते चेति। तत्रा मादिकमेव। अधोक्तं। अजर्घा इत्याद्यसिद्ध्या पत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्चातत्र भलीति भित्तवानुपयोगाच्च। धुग्भ्या
धुशुर्भ्यादौ षट्पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदप्यित्येते त्रेण व्याख्यातम् भलिपरे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्भूलं निष्फलं चेत्सु पेक्ष्यम्। भष्भावद्विति। ज
शब्दचर्त्तव्यो रसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। णत्वचर्त्तव्येति। चर्त्तव्यस्यासिद्धत्वात् पूर्वेष्वन्तत्र अर्त्तव्यमिति भावः। वादुह। दुहेर्दीदित्वात् नित्यं प्राप्ते न्येषामप्राप्ते
उभयत्र विभाषेयम्। ननु दुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वादुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रथादिस्तदन्तर्गणो
दुहादिरस्तु मैवम्। तथा हि सति यद्दुलुकि न स्यात् ॥

तुंदादिपदलक्षणायामधोगित्यस्या साधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः। अतए
वार्थे वै यधिकरण्यस्योत्तरार्थभावपश्यकत्वोक्त्ये हार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम्। तस्या मादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धिरिति भा
वः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचो बश इति सूत्रे ह्रस्वादङ्गादित्यतोङ्गादित्यनुवर्त्तते। अङ्गचद्विविधं धातुरूपां प्रातिपदिकं रूपं चतुर्नधातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य भलिपदा
न्ते चेति प्राचां माशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्त्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च तद्द्वान्द्वाभ्यामित्यादावतिव्याप्तेः श्वेति दिक् ॥

निषेधादिति। भवभाबस्तु एकाग्रहणेपि अजर्बीदति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। स्तिपाशपेति भाष्यानुक्तत्वाद्प्रमाणैवेचिआ
यतु तथा नोक्तमित्यन्योऽसूत्रशाटकवदिति। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ यदि वा तव्यो न शाटको यदि शाटको न वा तव्यदिति विरोधमाशङ्कामन्ये
स वा तव्यो यस्यो तस्य शाटकद्वयेषां संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तमा तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य सं प्रसारणशब्देन जातस्य सं प्रसारण संज्ञा

निर्दिष्टं यदूणेन चेति निषेधात्। दोषुक्। दोषुद्। दृग्ग्रणः। यणस्थानेदिति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाववि संज्ञा अयणमिति भावः। वा
ह ऊठ। वसोः सं प्रसारणमित्यतो नुवृत्तं सं प्रसारणमूठौ विशेषणम्। तेन अलोन्यस्येति ना। यत्तु प्राचा वा शब्दस्येत्युक्तम्। ना सौ सूत्रार्थः। किं
तु कथं चित्फलितार्थं कथं न परतया नेयम्। कृन्दस्येवेति। कृन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे कृन्दसीत्यनुवृत्तैरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते स
वर्णदोषः। भूहः। भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्वाष्यविरुद्धम्। तथा हि। उठग्रहणमास्तु। सं प्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते व
द्विरेकीति वदौ सिद्धं विष्णो ह इत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणमूठग्रहणं बहिरङ्गं परिभाषाज्ञापयति। सत्यादि तस्यां बहिरङ्गस्य सं प्रसारणस्यासि
द्धत्वा दन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपादि विशेषः स्यादिति चेन्नैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञाप
कबलेनैव तादृशस्थलेष्विव प्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यहः प्रौह इत्यादि प्रयोगा अपि परास्ताः ॥

भवतीत्यर्थेदिति भावः। तेन दिवउठोन सं प्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। ऊठि कृतेदिति। भूवाट् शब्देदतिशेषः। किं
यमाणमिति। ऊठग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थलेदिति। भवत्वविषयेदत्यर्थः। भूवाडित्यादितु भवत्येव ॥

शब्द द्वारकमिति। न चैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवापीत्यरत्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चनशब्दात्परत्वमस्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम्। एतत्तामर्थेन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुलाच्च बहुवचनोपपत्तेः। किंच न षट्स्वलादिभ्य इत्योदोशब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवनिस्तथोजसद्वत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चैदापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम्। किंच नामीति सूत्रे भाष्ये आमीत्येव सूत्रमस्तु। न च नित्यत्वात्पूर्वोर्ध्वे ह्रस्वाप्रयोगोऽनुत्तनस्या तद्वत्त्वात्। ननु इत्येतत्तामर्थेन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः। न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यमनैकमुदाहरणं योगारम्भप्रयोजयति। न नद्याप इत्येव ह्रस्वान्तादु नुडित्येतत्तामर्थेन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः। न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यमनैकमुदाहरणं योगारम्भप्रयोजयति। न नद्याप इत्येव

अर्थी चामः परत्वं शब्दद्वारकम्। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्वस्थितिगौणत्वे तु नुत्तनेष्यते इत्यादिना। द्वित्वमिति। अचोरहाभ्यामित्यनेन। गन्ताः॥ कमला लक्ष्मीः। लान्ताः। मोनो धातोः। पदान्त इति। भलीति तु यदापि प्राचानुवर्ति तं तथापि काशिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननु इमः इत्येव सूत्र्यताम्। त्यदादीनामिमोः स्याद् इति व्याख्यास्यते ॥ ७७ ॥ ब्रूयात्। न च तिसृणामि

त्यत्र चारितार्थ्यम्। षडित्यत्र त्रैरित्यनुवृत्त्यासिद्धेरित्युक्तम्। गौणे स्यात्प्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्येन भाष्यासङ्गतैः। क्रनद्यापदतिन्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं त्रिशब्दानुवृत्तिपरभाष्यासङ्गतैः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च। गौणे नुत्तः। प्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। न चैवं पदादन्तामित्यादौ भूतपूर्वगत्या अयणोऽतिप्रसङ्गः। ह्रस्वत्वं नाममात्राकालिका ज्वलम्। तत्र सामर्थ्यादु विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांशे एव भूतपूर्वगत्या अयणम्। न तु विशेष्यभूता चत्वांशेऽपि इत्यदोषादि क्षिदिकु। इमिति। अत्रत्यदादीनामइत्यनुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति। अतएव सिद्धान्ते उपसर्जनेनेति भावः ॥

विप्रकृष्टस्यापीति। परोक्षस्य चेत्यपि बोद्धव्यम्। अपि पत्योरिति। अयं निर्देश एवास्यांशस्य ज्ञापकमित्याहुः। अनादेशः स्यादिति। तत्र कृते सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनः स्मैर्न स्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लस्यानुपरोधेन बाधका बाधितप्रसङ्गस्यैवात्र ग्रहणान्नादेशो नित्यइति भावः। अपूर्वबोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं न तु प्रवर्तनाविषयत्वमित्यर्थः। न विधीयते। अनुवाद्यत्वेनेति। सर्वावाक्यमिदम्। तत्र कृते स्मैरोगोपितभीरुत्वं भाविका मिथ्यवद्धारसङ्गोपनाया अनुवाद्यत्वे

विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्यासन्निधापितस्य बहुशः संबोधनदर्शनाच्चातथा च भट्टिः। हापितः कासि हे सुभुबहुवं विललापसद्वृत्तिः। अनाप्यकः। प्रत्याहारइति। न तु दाया विभक्ताविविशेषणदिति भावः। अनभ्यासविकारइति। तेन भ्रजामिता। अतिपि पत्योश्चेतीत्येः। लोन्यविधिरस्येवा। विभर्तिपि पति। ननु स्मायादेशात्परत्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याहुः। नित्यत्वात्तु स्मैइति। कार्यविधातुमिति। अपूर्वबोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थे क्रियायोगे इति श्लोके तु ईषदर्थो दयो न विधीयन्ते। किं त्वनूद्यन्ते। तेन एनादेशेन। एतेन नक्तंभीरुरयत्नमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात्। मान्ताः। सुगणिता। अनुनासिकस्य किं भूलोरिति दीर्घः। न च तस्मिन् कर्तव्येः। लोपणि लोपयोः स्थानिवद्भावः। शङ्क्यः। दीर्घविधौ तन्निषेधात्। कौविधिंप्रतिनिषेधाच्चेति भावः। एतेन सुगणीशद्वृत्तिप्राचो ग्रन्थगणयतेः। किं विविक्ता च साणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति। तद्दीयोग्न्योपि समर्थे नीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थताम्। सर्वलोपितेन किं विवाचरतीति किं पशब्दादाचारकिं वन्तात्कर्तारि किं पतेन विजित्यर्थः। णान्ताः ॥

नैव विवक्षितमिति भावः। नन्दिनिदेशतइति। नन्दीयनिदेशादित्यर्थं कंबोद्धव्यम्। दीर्घविधाविति। न पदान्तसूत्रे सपादसप्ताद्धा कीस्य दीर्घस्यापि ग्रहणवित्यर्थे। स्यचिण्णमुलोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः। उपेक्ष्याइति। दीर्घप्राप्तेरिति भावः।

आख्यानस्त्वितानुक्तविबोधितासप्तम्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानुसकानामित्यस्यसिद्धिरिति लाघवमस्तीति। औचित्यमेवदर्शयति। एवंहीति। सामान्यशस्त्रेति। प्रा
प्तस्यपुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशस्त्रस्यसंकोचस्तदितरपरतारूपद्वयार्थः। संकोचश्चनलोपविधौ पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्त्वे चार्थवत्तप
देनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। एवं चास्यविधित्वं स्पष्टम्। इदमेवचनियमस्यविद्वद्वेषसंयुक्तम्। निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम्। अन्यथाविकल्पापत्तेः। सा
मान्यशस्त्रसङ्कोचेचान्यत्रतद्भावस्याप्यर्थतः सिद्देशर्थसिद्धेतमादायनियमशस्त्रेषुप्रतिषेधत्वव्यवहारोपिकृतद्धितेति सूत्रस्यसमासग्रहणकृतनियमेनबा
ह्यसामान्यचिन्तयाकृतं देशस्यापिसङ्कोचद्विनिमूलकेनोपदेशमित्यादौनकृतत्वं प्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम्। पञ्चपञ्चनखाभस्यादृतिशस्त्रेणापि प्रापकप्रमाण
उपधादीर्घद्वितीयासर्वनामस्यानेचासंबुद्धावित्यनेन। दौसंबुद्धौचेति। प्राचामनुरोधेनेत्यव्याख्यातम्। द्यन्तस्यसंबुद्धान्तस्यचपदस्येतिषष्ठ्यन्ततया
व्याख्यानंतूचितम्। एवंहिप्रत्ययलक्षणं सुलभमितितर्धनिषेधसामर्थ्यानुसरणकेशेनकर्तव्यः। पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्याह। नचेति।
बाष्ठीमिति। बाह ऊठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः। इत्यसिद्धत्वादिति। नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिः सामान्यशस्त्रतात्पर्यं सं
कोचकताचेतिपक्षस्यबुद्ध्योलुङीतिसूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिभावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्यतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनंतेनान्येषांभक्षणभावोगम्यतेतद्रक्षणेप्रायश्चित्तंचगम्यते। पतिःसमासएवेत्यादौएवकारोधिंसंज्ञाशस्त्र
स्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्यस्फुटं द्योतनायापतिघटितसमासास्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचोमाभूदिति। अन्ययोगव्यवच्छेदएवका
रार्थद्वितितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायनेयम्। बुद्ध्योलुङीति। बुद्ध्योलुङीतिसूत्रमुपक्रम्यानुपगम्यामिति सूत्रद्वयार्थः। पञ्चपञ्चनखाभस्या
इत्यत्रभक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतेइतिग्रन्थेनपस्यशशांचभाष्येस्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमे। प्राप्तभक्ष्यस्यपुनर्विधानेइत्यर्थः ॥

निषेधरूपेणेति। सुबादिपदस्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः। निषेधश्च न लोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धल
स्या। अतएवान्तरस्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयमीमांसकैरुच्यतेपरिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियते इति बाह्यम्। इति पक्षेति। अनेनारुचि
र्बोधिता। तद्विजंतुलक्षणयोगौ रवं फलाभावश्च तदभावेलक्षणया अनौचित्यं चेति। इति समासे इति। इत्यनुवर्तमाने तद्विज्ञातेति समासे इत्यर्थः। स्वविधौ व्यञ्ज
नमविद्यमानवदिति तु नात्र। तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तैः। नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमथि सिति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके

निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोद्धव्यम्। सुबिधिसुदाहरति। आत्वमित्यादिना। स्वरविधौ तु पञ्चार्ममार्गादि कुसंख्ये संज्ञाया
मितिसमासे न लोपे कृते अवर्णान्तपूर्वपदं जातमिति अर्भचावर्णद्वयजइति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं न लोपस्यासिद्धत्वा न भवति। सञ्ज्ञाविधौ पञ्चैत्य
न्नल्लोपे कृते पीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु बस्यति। कृति तु ग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्। ह्रस्वस्य पितीति तु गनकृति किमावृत्रहच्छत्रम्। केचेति तु कृत्सादेवाप्रतिदिवेति।
कनित्युवृषितसिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन। हलिचेति दीर्घयत्तूपायांचेत्तुपन्यस्तमा। तन्नादिर्वेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इन्द्रहन्।

रूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात्। अतएवाचः कर्तयकिशतुरनुमोनदाजादीत्यादौ। अचइति अजादीत्यादिचचरितार्थम्। अतएव राजवतीत्यादौ न लोप
स्यासिद्धत्वादन्वतीशब्त्वादन्तोवत्यादिति स्वरोनाउद्विह्वानित्यत्र ह्रस्वनुद्व्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इदमेवागिसं
धाय यतोनोवदस्येतान्निषेधमूलकं हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम्। अनुपधात्वादिति। आतोरुपधाभूतरेफव
कारयोर्हल्यरयोरिति तदर्थोदिति भावः। प्रतिदिव नृशब्दादाचारकिप्यपि अनुनासिकसेति दीर्घे इदं पदुल्लभं वस्तुतो हलनेभ्य आचारकिपो नभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

तयेति । यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घोच्चारणस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः । पञ्चमीसमासो मास्त्विति ।
 सार्धत्रिकोमास्तुभित्यत्वादित्यर्थः । तदमित्येतेन स्थानिवत्त्वाभावादेवैकाग्र्येति गत्व्यावृत्तिः सिद्धेति भावः । गत्वग्रहणमिति । माषवा
 पिनावित्येतद्वित्तत्प्रयोजनं तच्च बहिरङ्गं तयायस्येति चेत्यल्लोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः । इदं निपायान्तस्य रिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन ।

उपधायादिति। उपधा दीर्घस्यैवायं नियमः। तेन वृत्रहाय तद्वृत्र अकृत्वा दीर्घो भवत्येवा तथा वृत्रहणीद् इत्यत्रानुनासि
कस्य किं भूलोरिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधा दीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञाना - दिति भावः। हन्ते रत्पूर्वस्येति सूत्रं यो गवि
भागेन व्याचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तं मंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। न चाल्लोपेकृते ए
काचत्वं नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्यानि वत्त्वात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्यानि वदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षण
त्वेषु द्व्युक्तैः। यजु अट्कुप्वाङि तिसूत्रे वृत्रघ्नः सुप्रद्विति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकात्तेति णत्वप्रसङ्ग इति तत्पञ्च
मीसमासो मास्वित्याशयेन। तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्वित्याशयेन वा बोद्धव्यम्। णत्वग्रहणं प्रत्याख्यानेन तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे
प्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तु कुमति चेति निमित्तं त्वमिह न्याय्यम्। सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तिं नित्यं निमित्तं तद्वदिति सिद्धम् ॥

इति स्मृतम् । एवंच नोक्तप्रसङ्गात्प्रकारितं चामुक्तिं सहजगीत्यभिप्रायः परमार्थोक्तं चेत्तद्वत्

भाष्येऽनितमिति। अन्यथा सिद्धमाषवनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वाच्चेत्यभिमानः। न्यायमिति। तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः। न च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः। सर्वेण त्वेषु कवर्गव्यवायाः प्रायेण तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ^{अस्य प्राप्तिः ॥ १० ॥ तस्य कवर्गव्यवायाः प्रायेण तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥ १० ॥ तस्य कवर्गव्यवायाः प्रायेण तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥ १० ॥}

कैयटेनेति। अयंचकैयटः कैशाद्वदति सूत्रस्थः। अर्वणस्मृद्व्यादि। अर्वणो मघो नश्चतनशिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपि केषांचिदुष्पथात्वादिवन्नि
यतविषयत्वादित्यर्थः। एवं च कुन्दसिद्धिदृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भद्वितीयात्यर्थम्। एवं हि क्कान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकाशान्तरेण
पिसिद्धिमाह। मनुष्यन्योरिति। ऋधातोर्विजन्तान्मघशब्दश्च मनुष्यवनिर्भ्यारूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु सूत्रारम्भो नित्यसु आदेशोर्वणः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोपि
त्यत आह। कुन्दसु भयेति। त्रिदेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारो दातत्वं चलभ्यते। एतेनास्य क्कान्दसत्वाच्छन्दसिज्जा

एवं च गौमा निवाचरति गोमानित्यादौ संप्रतिधातुत्वेपिविद्व्यर्थमधातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटी भविष्यति। ननु कुर्वन् इत्यादाविव संयोगान्त
लोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावादीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह। दहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यद्वेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हका
रस्य घकारः अनुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथा च कुन्दसीव निपावित्यत्र कैयटेनोक्तम्। मघवा
बहुलमित्येतन्नकर्तव्यं ननु सन्निति निपातनामघशब्दान्मनुपाचभाषायामपिशब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्त्वन्नवार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तु म
घोनश्चनशिष्यं क्कान्दसंहिततः। मनुष्यन्योर्विधानाच्च कुन्दसु भयदर्शनादिति ॥ ७ ॥ देशपक्षे मघवन्नित्येवरूपं तच्च मत्वन्तस्य क्कान्दसत्वादीर्घाभावेन सा

द्यामिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तमावार्तिकाक्षरस्वारस्येन तथा प्रतीतेर्मघवानृजीषीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्चातदे
तल्लोके यटेनोक्तं भाषायामसाधुतेति। कैशाद्वदति सूत्रस्थ उक्तकैयटसु एतद्वत्तन्मार्तिकाक्षरविरोधाच्च हेय एवेति द्योयम्। यनु क्कान्दसा अपि क्वचिद्भाषा
यामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति। तन्नातज्ज्ञापकस्य वयस्यामुसूत्रमनुविति सूत्रप्रयोगस्य कुन्दो वत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्या न्यथासिद्धत्वादितदाशयः ॥

तद्विबलेति। इदं विन्युनशिष्यं ह्यन्दसंहितादितिसामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्थवचनसंकोचे
यच्च तद्वाक्यावसरे कैयटेन भाषायां मसाधुतेत्युक्तं तद्विबलेन मद्धोदात्तमघवनशब्दविषयकम्। कन्दस्येव विधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वोप
रविरोधद्विधनयन्नाह। कन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तत्विति। यद्यपि च नुस्वनित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तं लभ्यते त
थापि उदात्तमुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा खेतो नयतु अभिर्मूर्धा निर्मज्जानं न पर्वाणो जभारत्वमर्थमाभवसि यत् इत्यादौ तत्तत्रोपात्तानामुक्तानादीनाम
न्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति सूत्रे मघो न इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमा
शङ्क्येनैतदस्ति। अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायां मघस्य प्रयोगो दृश्यते इति वदन्त्या सकारोऽपि मघवनशब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषा
यामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मनुपमाश्रित्य तत्रादेशं प्रत्याचक्ष्णो भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र तत्रादेशपक्षेऽपि दीर्घस्वीकुरुत एव। फलभेदे
प्रत्याख्याना सम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्वासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्वाक्यादिसंमतमेव। यत्त्वादुः। मनुपक्षेऽपि कान्दसत्त्वात् दीर्घद्वयेवं भाष्यस्या
शय इति। तन्न। मनुवन्तस्य कान्दसत्त्वे मानाभावात्। उदाहृतमदिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन च नुस्वनित्यत्र निपातितस्य मघवनिमित्तस्य त्रादे
शो दीर्घाभावान्न मघवन्नितीक्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्नसूत्रं सौमघवान् मघवाचेति। विचारविन्ता मणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तम्।
काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्युक्तं बहुना। अर्बणस्त। ऋधातोर्विचिगुणे च अरिति रूपं तस्मान्मनुपि अर्बन्तावित्यादि सेत्स्यति। कन्दसीव निपा

॥

विति वनिपि वेदे अर्बेति। लोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायम् ।

नमानत्वमिति दिक्। उचित इति भाव इति। तथा च वनो रचेति सूत्रे भाष्ये मघो नीत्यत्र प्राप्नोति मघवनशब्देत्युक्तं न प्रातिपदिकमिति ॥

प्रायुङ्क्तेति। अत्र षट्कृत्य ननु क्तम्। इति प्रश्ने इति। अस्थिदधीत्यत्रोदानपाठेनसिद्धे उदानग्रहणेन शस्त्रे विनायत्वं स्वरूपेणोच्चारिता गुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञापनादिति भावः। उज्जुन्दत्यत्र नासिकायां पांरेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। भेदकत्वेपि तपरस्त्रस्यानणिविद्व्यर्थत्वाद्दोषः वाजिवाहार्चगन्धर्वहयसैम्यवसप्तयइत्यमरकौशात्। अतोर्थोपि न भिद्यते। तथापि नान्तान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तु ज्वल्लोष्टुरिति त्रिसूत्रीवत्। यनुहरदत्तनोक्तम्। अर्वेन मघवन् शब्दयोर्भाषायां स्तुमधुत्वमेव। अर्वेण मघो नश्चेत्यादिभाष्यादिति। तदापातनः। भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरनुष्यत सहस्रहर्गव इति प्रायुङ्क्तुः। ननु गुणा अभेदकादिति षसे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेपि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आत्मादिति। यस्याहुः। इहानुनासिको न। अमणत्वेन सर्वर्णग्रहणाभावात्। न च तपरस्तत्कालस्येति अनणिविद्व्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सर्वर्णानगृह्णातीति निषेधात्। गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अनणिविद्व्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमान इत्यादुत्तरमसङ्गदम्। तस्याणविषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानो णित्यादि। अन्यथा चोक्तुरित्यादावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्। किमनेन वक्तव्यं न प्रज्ञासेना। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृताः ननु वर्तितत्वाच्च। किंच शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यनरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव स गच्छते नान्यथेत्यास्तां नावत्।

तत्राप्रत्ययग्रहणानुवर्तौ मानाभावादित्यापि बोद्धव्यम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रे तत्संबन्धे मानाभावः। एवं च भेदकत्वेपि तपरस्त्रस्यानणिविद्व्यर्थत्वाद्दोष इति भावः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्य तादृशयुक्तिरसङ्गः नैति भावः ॥

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्रेरितिभावः। नहिशिष्टयेति। यदतिस्थानिश्रवणानन्दनविद्वाभावाच्चेतिभावः। अयम्। दूनस्त्रियामित्येषः। एवंचक्रक्पूरित्येषेन निबेधेनापिचारयितुंशक्यदतिभावः। शोन्यश्चेति। शोन्यदतिसूत्रमित्यर्थः। चाटिलोपः। प्राप्तिमिति। तदन्तग्रहणादितिभावः। नभ्रतीति। नचटिलोपोनविभक्तिनिमि नकोऽन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्प्रवृत्तेः। अतएवयुवोरनाकावितिसूत्रभाष्येष्वेवत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभाज्यमानोणसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधादाकारोनानुनासिकदतिप्रसादग्रन्थोपिप्रत्युक्तः। दीर्घस्यानणत्वेनमूलशैथिल्यात्। शो न्यः। स्थान्यादेशौहावप्यनचकौ। शेर्यद्वयेवसिद्धेद्वतोद्वचनम्। क्रभुसिन्नर्थम्। न्यादेशदति। केचित्तुअन्यादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्नेषोव्यर्थः। यत्तुन्या सकृताप्राचाचोक्तमनेकाल्त्वेपिअकारमात्रस्यायमादेशोनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादिति। तत्र। तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषा यादृहविषयाभानात्। प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। सुपथीति। दूनस्त्रियामितितुक्बनक्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकाविति सू त्रेसुपथीतिभाष्याच्चानपूजनादितिनिषेधस्यतुनाप्यविषयः। षचः प्राचीनेष्वेवसद्वतिवस्थमाणत्वात्। पथिमथीत्वालंशोऽन्यश्चलिङ्गविशिष्टप रिभाषयाप्राप्तंविभक्तौलिङ्गविशिष्टग्रहणान्नभवति। शाविति। यत्तुप्राचादतोत्सर्वनामस्थानेशोन्यद्वतिसूत्रद्वयेसुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थादतिन्यायेनकथमत्रात्वादीनांप्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतत्परकरणादनित्यत्वेनचेदाप्रवृत्तेः नचनकेवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्तीति युवोरनाकावितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः कथजनेभ्यः किंपो नभिधानमितिवाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्यातदङ्गीका रेण्यसत्तेः विभक्तौलिङ्गविशिष्टग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेहिभाष्येतदुक्तम् ॥

तस्योक्तार्थः उपर्युक्तद्वयसंगतः किं स्वार्थपर इति ज्ञेयम्

नप्रणिता ननु तदभावे पीयड् दुर्लभः सुबुविधावन्तर्बर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्नाङ्गभावादिति वाच्यम् । सुस्वतद्वाप्यधर्मनिमित्तकसुबुविधेरेवग्रह
णात् । अतएव दण्डिषित्वा दोषत्वेनलोपस्यासिद्धत्वेन । नचन्यादेशेङ्गवृत्तपरिभाषयानेयङ् । तस्याअनित्यत्वात् । नचेग्रडिः कृतेत्वंदुर्वीरम् । सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विधातकस्यबाधेनादोषादिति भावः । नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षयापेक्षान्तरङ्गत्वाद्यणवस्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृति
विशेषः

तदसत् । निर्बीजलक्षणपत्तेः । क्लीबेओङ् । श्यं सुपपीत्यत्रातिव्याप्तेः । सुपन्यानिपश्येतिशसिरूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेतिभावः । अत्रेदमवधेयम् । पन्या
नमात्मनइच्छतिपपीयति । ततः क्विप् । अल्लोपः । यलोपः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्पथिमशीत्यात्वम् । पन्याः । इतोत्सर्वनामस्थानइत्य
त्वन्नभवति । इतद्वृत्तिनपरकरणान् । एरनेकाचइतियणं बाधित्वा परत्वादित्यत्वाच्चथोन्यः । संयोगपूर्वकत्वान्नयण । पन्थिजो । पन्थियः । पन्थिय
म् । पन्थिजो । भस्यरेलोपः । पथः । पथा । पपीभ्याम् । पथीभिः । इत्यादि एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्रस्थानिन्यादेशेचतपरकरणंमुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः । यनुन्यासकारस्तदनुसारिणोभ्येचसुखीः सुतीरितिवत्पथीः पथ्योपथ्यइत्याद्युदाजङ्गु, स्तच्चित्यम् । सावात्वस्यदुर्वारत्वात् ।
मनुपथिभ्यभ्यभुस्त्वामितिनान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति । तदप्यनर्थकम् । एकदेशविकृतन्यायस्यदुर्वारत्वात् । पन्याइत्यत्रापिनित्यत्वात् विशेषवि
हितत्वाच्चपूर्वमात्रेकत्वेऽनान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥

तिसूत्रेनन्ययोरित्युक्त्यातत्पत्त्याख्यानायभाष्यकृतादसद्वृत्तियोगविभागकरणेनचतादृशान्तरङ्गत्वस्यसर्वत्रानाश्रयणाच्चेतिबोधनात् । सावात्वत्येति । न्यादेशस्या
युपलक्षणम् । यदि वैयात्यानात्रातिदेशइतिवदेत्तत्राप्याह । पन्याइति । न्यादेशेति । अत्रस्याप्युपलक्षणम् ॥

नात्वादीति। न च न पदानेति निषेधः। अनान्ततया नः क्येद्वृत्तिनिग्रमेन सज्जाविधौ न लोपासिद्धत्वेन चैकाग्र्येन पदान्ताभावादेतेन पदान्तात्वादिको सवर्ण इति द्वेष्टेः
 त्वेदुर्वारमित्यपास्तमिति भावः। आश्रितत्वादिति। तस्य कृतिकसख्युरितिरूपेण सन्निमित्तोपायणक्यजकारनिमित्तकत्वे हि किं निमित्तकलोपापत्तिः। उ. सन्निमित्त
 कस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वा न लोपः स्यान्निवृत्ते हि व्यवधानात् न निमित्तकोपिन स्यात्। अनुकूलत्वाच्चेति। आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्वि

मदप्याहुः। अल्लोपस्य स्यान्निवृत्त्या न्नात्वादि कौतुप्तेन स्यान्निवृत्तिनेह श्रीयते इति। तदपि चिन्त्यम्। तथा सति यणप्रसङ्गात्। स्वत्यादिति सूत्रे
 सुर्वीः सुतीरित्यादि निर्वाहय कौतुप्तेन स्यान्निवृत्तित्यस्य कैयटादिभिरश्रितत्वात्। इतोदित्यत्र तपरकरणकुर्वतः सूत्रकृतोपि इहानुकूलत्वाच्चात
 स्मादात्वं व्यादेशश्च न्याय्यमेवेति स्थितम्। एतेन मन्थीः। मन्थ्यो मन्थः इत्याद्यापि प्रत्युक्तम्। मन्थ्याः। मन्थ्यौ। मन्थियः इत्यादेरेव न्याय्यत्वात्। यदपि क्रभुसीः क्र
 भुश्यौ। क्रभुश्य इत्यादि। तत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव। औडादिषु यणतु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मात् क्रभुस्याः। क्रभुसि यौ इत्यादिबोद्धव्यम्। स्थान्ताबद्
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्याविशेषयितुम्। तत्ता मर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिदं संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह। संख्येति। यत्तु प्राचा उपदेशकाले षा
 न्तानान्ता चेषुक्तम्। तत्तज्ज्ञेयत्र न लोपे कृते पीत्यादि स्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यनान्तत्वेपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन। नन्वमपूर्वापरविरोधः काशि
 कायामपि तुल्यद्विचेत किंततः। ७ प्रयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः। विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात् तस्येति भावः। तस्मा मर्थ्याच्चेति। ष्यान्तेति अनेन विशेष

णसामर्थ्यादित्यर्थः॥ संख्याशब्दे तत्त्वासंभवादि ति भावः। इहेति। अनुवृत्तमिति शेषः। सञ्ज्ञिपरमिति। यद्यपि सञ्ज्ञिषु बह्वगणवत्तु इति षपितदसंभवस्तथापि लोके सं
 ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोद्धव्यम्। किमसिद्धत्वेनेति। न तौ पेरुते पीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः ॥

बाधेदूषणे। अवयवेनेति। स्नानपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः। समुदायेनास्नानपदेनासंबन्धिकः नित्यसंबन्ध्यन्तरसापेक्षो यथागुर्वीति। सापेक्षोऽपि। सापेक्षस्यासमासेहिततोबोधाभावो बीजनचनित्यसमासपक्षेन द्विजमस्तीति भावः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। अकाङ्क्ष। अवयवान्। गुर्वीदित्युज्यने

बाधेदृढेऽन्यसाम्यात्किं दृढेन्यदपि बाध्यामिति न्यायात्। यत्तु व्याचख्युः। उपदेशकाले यौषकारनकारौ तदनेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत्। समुदायेन संबन्धानां समर्थसमास इति। तदापाततः। अवयवेन संबन्धव्याख्याय समुदायेन संबन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातान्। किंच यत्रोपसर्जनपदार्थः। संबन्धिकस्तत्र द्वयीविधा। सापेक्षोपि समस्य तद्वत्। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वीदिनेव देवदत्तादिनापि संबन्धः। स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भः। देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वाद्यत्वरूपो गुरुष्विति द्वितीयाविधा। उक्तं च हरिणा। संबन्धि शब्दः। सापेक्षो नित्य सर्वः समस्येति। वाक्यवत्सुख्यपेक्षा हि वचनावपिन हीयते इति। समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृष्टावयवांस्तु मुज्यन्ते तद्वत्ता सहेति च। अत्र उपसर्जनं संबन्धिकम्। येन द्वयीविधावकाशमासादयेत्। नन्विहा प्रपन्नशब्दः। संबन्धिकार्थोऽस्तीति चेत्। उपदेशकाले यौषकारनकाराविति वदद्विस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकाले नौ यस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तु तस्तदपि न ॥

इत्यस्य तद्वारक्तसंबन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः। उपसर्जनमाष्णपदं मानससंबन्धिकं न संबन्धं। ऐनित्यसाकाङ्क्षम्। साकाङ्क्षेनित्यसाकाङ्क्षः ॥

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समं प्रकृतेऽपि। अन्तःशब्दस्य उपदेशकालं प्रतिनित्यसाकङ्क्षेति भावः। सञ्चितपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादि। अन्तःग्रहणं समासं
 संपादनं ह्यन्यपदार्थबोधकत्वेन तत्संपादकमिति भावः। किञ्चान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणत्वात् सप्तम्यन्तत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्ति
 पक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन त्वदुक्ताधीसंगतिश्चेत्यपि बोद्धव्यम्। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति। वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिप्रत्ययोपदेशकाले स्थाने त्वर्थस्त्व

अन्तःशब्दो हि अवयविनिसाकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्रचित् अन्यथा क्रूरस्य राजपुरुष इति स्यात्। राजोऽपि ईशितुर्गणितव्यं प्रनिसाकाङ्क्षत्वात्। राजा प्रभो
 नृपे च नृदेयक्षेत्रियशक्रयोरिति कौशातः। यदि तु क्रूरं प्रत्यनाकाङ्क्षेति ब्रूवेतर्हि समं प्रकृतेऽपि। सन्निपातेति। तथा चोपदेशकालद्विग्याख्यानं निष्क
 लमपीति भावः। यत्त्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् तुल्यकस्यादिति। तत्साहसमात्रम्। दृष्टस्य लेप्यप्रवृत्तौ परिभाषयानिष्कलत्वापत्तेः। किञ्चोपदेश
 इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि नासंख्येत्यस्या कर्षणेन सञ्चितपरत्वं संपादनेन च सामर्थ्योपपत्त
 यात्। नोपधायाः। नेति लुप्तपृष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम्। गौणत्वेति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः। प्रियपञ्जामिति। जकार
 ह्रस्वमध्ये चकारः। अष्टनआहलादाविति। रायो हलीत्युत्तरसूत्रादुलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेशेषणमिति भावः ॥

यातु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथा न्वयोक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक्। हलीत्यपकृष्यत इति। हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः। स
 न्निपातेति। नान्तत्वं प्रयुक्तपटुसञ्ज्ञकसन्निपातेन जातस्य उरस्तद्विघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः ॥

अनित्यत्वादिति न च नु रि नोपधाया इति शिर्धे न लोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेनानचनलोपस्यापिसन्निपातपरिभाषयाः प्राप्तिः नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम् कुत्रो जन्तुसंज्ञभाष्ये सन्निपातपरिभाषादोष निरूपणवसरे हे गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेपितस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविधात्ताभावान्नानि व्याप्तिपरभाष्यासङ्गतैः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नस्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावया किंच पूर्वत्र कर्तव्ये तदसिद्धत्वेपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभा

तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं ननु प्राक् अन्यथा अष्टन आमिति स्थिते परत्वा नित्यत्वाच्च आलेकतेऽनान्तत्वे षट्संज्ञाभावा नुटनस्यात् न च यथोद्देशपक्षे न रङ्गत्वात् प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृता लेपि सुलभेति वाच्यम् अल्विधौ उक्तव्यायायोगादिति भावः अष्टभ्य औशा कृताकारादिति ननु हलीत्यपकृष्य तदसुक्तम् तत्कथं कृताकारता इत्यत आह अष्टभ्य इति कृता त्वस्येदमनुकरणं न तु लक्षणवशसंपन्नमात्रम् तथा हि सति वस्यमाणज्ञापकेन तस्यैवैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव वृयादिति भावः इदमिति श्रुतमनुमितं चेत्तर्थाः अष्टनोदीर्घादिति दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टभिः दीर्घात् किम् अष्टभिः मध्योदात्तमिदम् षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि रिति बाधित्वा भक्त्युपोत्तममित्यस्य प्रवृत्तैः ॥

७ वः अन्यथा हलीत्यस्यात्रा संबन्धे परत्वादित्यभ्युच्चयः नित्यत्वाच्चेति कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विद्धोक्तवाक्यतया षट्कालयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः अल्विधित्वादिति षट्संज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः यदितु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यलधर्मत्वाभावेन तस्य युक्तकार्यस्य नुडादेरपि नात्विति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन च नुट्सुलभस्तर्हि शुल्वे कार्यकालपक्षे न त्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तैः फलमिति बोद्धव्यम् श्रुतम् हस्तादौ अनुमितम् जशसोः ॥

ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति। ह्रस्वेन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः। व्यर्थं स्यादिति। ननु ज्ञापितेपि व्यर्थमेव तत्। अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याह नदृति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात्
 भक्त्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्वृत्तिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न। दीर्घग्रहणेनैव सकृद्वृत्तिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। यद्वा न यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते तत्रात्वस्य
 बहिरङ्गः तथा प्राक् षट्स्वे जातेनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्याल्लभत्वाभावात्स्यानिबद्धावेने कदेशविकृतन्या
 येन बाधकारणान्तस्यापि षट्स्वेन तत्रापि भक्त्युपोत्तममित्यस्य प्रास्याहन्वरस्य तदपवादत्वात्। तत्र पक्षे भविष्यति किं विदनेन प्रयोजनमित्यभि सन्धिमात्रेणैव सज्जा प्र
 वृत्तेः प्रगल्भ्य संज्ञा प्रकरणैकैयरेनोक्तत्वात्। स्पष्टं चेदं षट् संज्ञासूत्रैः एनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकै यट् योः॥ आकारान्तस्य षट्स्वे यौ श्रविधि सासर्ग्या दृष्टावित्यत्र
 तु गगन नैव मष्टावित्यत्राहन्वरस्य चारितार्थम्। हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्रा प्राप्तेः न चैकादेशे व्यपवर्गाभावः। खरात्पूर्वं संधि कार्या प्रवृत्तैरे हित्यत्राङ् निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्याहलादिर्विभक्तिस्तदन्ते षट्पुयो नममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः। एवं स्थिते ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्रस्य नित्यत्वे व्यर्थं नगदि

त्यर्थः ॥ ७७ वातसिद्धये यद्धितु परगिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न। एतद्वा व्यप्रामाण्यादेवाह न शब्दस्य एतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनेकादेश उदात्तेनोदात्त इ
 त्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः। ननु प्रियाशब्दाभ्यामित्यादावहन्वरः सावकाशः षट्स्वरविधायकै विहितविशेषणाश्रयेण न समासे गौणे तदप्राप्तेः। अत एव चतुरः शसीति सूत्रे स्त्रि
 यां प्रतिषेधो वाच्यः। चतस्रः पश्य च न स र्गीषु दात्त निपातनात् तस्मिद्दृश्यं। तन्निपातने पि च तसृणा मि नि वि भक्ति स्वरः सिद्धः। षट्स्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्य र
 स्य विभक्तिस्वरगदाधकत्वज्ञापनात्। आहुदात्त निपातने हि हलादिग्रहणार्थं क्यं न ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदन्तश्च तसृशब्दादि निभाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्य
 था प्रियाश्वान इत्यादेः संभवेन तदसङ्गतिः। अष्टोपरमाष्टावित्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धेः। नच कदष्टावित्यादि व्यावर्त्य संख्या प्रकारक संख्येय विशेषक बोधजनक तयो

नरपदार्थप्रधानसमासेसमुदायस्यापि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वदीनीत्यत्र भाष्ये। न तो विहितत्वाच्चेति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न। एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टनदृत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयेण न समासेऽप्रवृत्तेः। प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च। तिसृभ्यो जस इति सूत्रस्ये नोपसमस्तार्थमेकद्वितीयाभाष्येण तुल्यन्यायात् षट्स्वरस्यापि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। चतुरः शसीति सूत्रस्य नुवार्तिकं जसग्रहणार्थक्यमन्यत्राभावादिति तिसृभ्य इति सू

पूर्वस्मादपीति। एवं च प्रियाष्ट इति हरदत्तोदाहृतं पुल्लेखनसंभवतीति भावः। न च पूर्वत्रासिद्धीयेन स्थानिवदिति निषेधः। तस्य दोष इति सापवादत्वात्। न नुराभाभ्यामिति प्रतिपत्तिरुक्तं तत्र ग्रहीष्णमः। न तु पुल्लेखविधिलभ्यमिति चेत्। मैवम्। भाष्यमते तदयोगात्। तथा हि। राभाभ्यामिति सूत्रेऽपदान्तस्य मूर्द्धन्यद्वितिसूत्रमनुवर्त्यणग्रहणं पदान्तस्येति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्। न च मूर्द्धन्यशब्देन वा निर्वर्त्यमानेण कारौ वैषम्यं सुवचम्। यथा नरसुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाष्ये एवोचितः। शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्रणत्वग्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृतस्तद्वीत्याप्याह। कार्यकालपक्ष इति। न च यथोद्देशमाश्रित्य पुल्लेखमस्त्विति वाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेव दूष्य, मे के इति च मुख्यार्थकमिति दिक्। प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्याल्लेख्ये वेति भावः। प्रत्याख्यातमिति। तदेकवाक्यतयात्रानित्यत्वेन णत्वं प्रेतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेव तयोक्तं पादानं न तु फलान्नराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते ॥

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तीत्याभाष्यध्वनितणलग्रहणेत्यादिः गग्रहणेति वा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधाविवक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थयार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटध्वनिनेत्यर्थः। वस्तुतस्तदुक्तमिति प्राङ्गिरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानामभ्युपेत्यापिसमाधत्ते। फलेक्यायेति। प्रत्याख्यानास्यापुक्तत्वं ध्वनयन् पञ्चमीसमासपक्षे लस्य सिद्धिं शङ्कते। निष्ठाया मिति। सेदुग्रहणादिति। तत्र हि सेदुग्रहणं नानिद्व्यावस्यर्थे णिजन्तात्तदसंभवात्। न च ज्ञेयैः सनीवन्ते नीदुविकल्पात्संज्ञपितद्व्यादौ यस्य विभाषेतो णिबोधे तत्संभवतीति वाच्यम्। यस्मिन् विभाषेत्यत्रेकाचद्वत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रातेरपि सन्निविकल्पितेदत्वेन दरिद्रिमतद्वितीयनस्यात्। वादानेति सूत्रे तदप्रादुर्निपातनेनेदुभावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च। तस्मान्नद्योगविभागो न कालावधारणार्थमिति कृते एव णिलोपो न तु न

फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेद्व्याख्यात्वादिति भावः। अतएव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपपद्यतेनापि
 पुलं प्रत्याशानकार्या फलेक्यायकार्यकालपक्षस्यैव व्याख्यात्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। निष्ठायां सेदीति सेदुग्रहणाज्ज्ञापकात् पूर्व
 वस्माद्धिधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतया नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदुत्प्रेक्षा यदितलस्येदुत्वं प्रमितं स्यात् ॥

तः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वानित्यत्वा णिलोपेयकाचद्वती णिबोधः स्यात्सर्वस्माद्धिधौ स्थानिवत्त्वे त्वप्राप्तरवनिषेधो णिचा व्यवधानादिति भावः। यदि तु एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेदीति चिन्मप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणयेति भाष्योदाहरणादेव तदनिवृत्तम्। अन्यप्राज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वाप्यपिलुपूर्वादिति णेरयादेशेन स्यात्। त्यपीति सूत्रं प्रशमयेत्यादौ चरितार्थमिति दिक् ।

स्यष्टमिति। वस्तुनस्तुषड्भ्योलुगित्येतत्ताहचर्चादस्यगौणेनप्रवृत्तिः। तस्यचविहितविशेषणद्रौणेप्रवृत्तिरितिसर्वादिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। गौणेऔशोप्रवृत्तौत
ज्जाप्यात्वमपिनेतिबोध्यम्। इत्येवस्यादिति। यद्यपिहलीत्यपकर्षपक्षेप्रियाष्टावितिनसिद्ध्यति। प्रियाष्टानद्विनिप्राप्नोतीतिभाष्येउक्तम्। तथापिअपकर्षाभावेप्या
तस्यैकल्पिकतयाप्रियाष्टानदस्यदुर्वीरत्वेनमयाश्रुतभाष्यासङ्गतैरेवगर्भतयातद्व्याख्यातम्। प्रियाष्टादतीति। आबादेशेवकारस्यलोपः। शाकल्यस्येतिलोपोन
गौणत्वेऽप्यौष्ठप्रवृत्तौहिभाष्यमसंगतमेवेतिभावः। कैयटद्विति। अत्रासुचिबीजंतुयथासुगणमित्यस्यतत्कृतानैवबालसुगणमप्रयुक्तैप्रवर्ततेप्रयुक्तानामेवल

लसुगैकचसुफतायांतुअनित्यत्वपुरस्कारोनुचितएवेत्यास्तांतावत्। जःशसौरिति। औस्त्वंहिलुगुटाविवगौणत्वेनभवति। अष्टाभ्यद्वितिवहु
वचननिर्देशात्। अन्यथाहिकतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैवनिर्दिशेत्। अष्टऔशिति। अष्टद्वतिवा। एतच्चसूत्रानेतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। त
थाचऔस्त्वविधौकृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपिप्राधान्येएवोचितम्। तथाचजसिप्रियाष्टानदस्येवस्याननुप्रियाष्टादत्याशङ्कोक्तंभाष्ये
यथालक्षणमप्रयुक्तैद्विति। नभवत्येवात्रालमित्यर्थद्वितिकैयटः ॥

७ सुणेनान्वाख्यानादितिहितीयव्याख्येवयुक्ता। आस्यव्याख्यायामप्रयुक्तैद्व
तिवाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तैपिलक्षणानतिक्रमसत्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभिप्रेत्युक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्तैलक्षणाभावस्यैव
योग्यतानतुलक्षणप्रवृत्तैरित्यस्यार्थः। किंचभाष्यकारस्यलक्ष्यैकचसुफतयैवव्याख्योचित। एकस्यैवप्रयोगस्यभाष्यफक्किताव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वयो
रनौचित्वाच्च। तस्मादनत्यमूलंटीकाचैवव्याख्यातुकैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतःप्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेतिदिक् ॥

रामः
६८

आत्मस्याभावाद्दोषं नेति। अत्र वृत्तिरुक्ता औशोभावादात्वेनेति वक्तुं युक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हलङ्गादिलोपात्तरत्वादात्वे सोर्लोपाप्राप्त्या रुत्वविसर्गो न च लोपो
त्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः। न लोपाभावस्त्विति। कुञ्जधातुर्नोपधद्वितिसंमता कारीयधातुवृत्त्यनुसारेणोदम्। परेऽप्येति सूत्रभाष्या

वामनोपि। अष्टम्य औशिति सूत्रे तदन्तग्रहाणां त्परमाष्टावित्युक्ता प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावाद्दोशानभवतीत्याह। हरदत्तस्तु तत्रैव प्रियाष्टान इत्य
त्रेति वृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गोणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय अष्टन आविभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्ज
नेप्यात्वम्। भविष्ये आतो लोपः। प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्यूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः। हलादावे
वेति यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते। तथापि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भावः। प्रियाष्टाद्विप्रथमैक
वचनम्। उक्तं संगृह्णाति। प्रियाष्टाद्विप्रथमैकवचनम्। नान्ताः॥ भुदिति बुद्धातेः क्विप् ॥ धान्ताः॥ क्विचिद्विदिति। क्रतावुपपदेयजैः क्विन्। ५
स्मोतेर्हिर्वचनमन्तोदानत्वं च। सजैः कर्मणि क्विन्। उत्सूवोत्स्विहेः क्विन्। उपसर्गान्नलोपः षत्वम्। अजैः सुषुपपदे क्विन् चेत्य
र्थः। युजेरिति। कुञ्जैरप्येवम्। न लोपाभावस्त्वधिकः। कनाविति ॥

नुअयं औपधद्वितिलभ्यते। तत्र हि कुञ्जैरुत्पन्नकुलमाशङ्क्य कुञ्जमिति क्वलिगादिसूत्रस्थनियतनास्ति दुमित्युक्तम्। तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णी सिद्धत्वाकुत्वा
प्राप्तौ भाष्या सङ्गतिः। निर्देशेन च चयोरैककुत्वाभावो निपात्यते इति कुडित्यादौ कुत्वं भवत्येव तदानलोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् ॥

उच्चारणार्थ इति । ननु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभाग्यमनोविशिष्यतस्य नोक्ता सा उच्चारणे सहायसंम्यादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्ये विधेयेतदपगममात्रफलिका लुसाभ्रस्येवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोद्धव्यम् । कुत्वस्या सिद्धत्वादिति । चोः कुरिति कुत्वस्येत्तर्यः । इदं सर्वं व्यासिद्धार्थकं न मानम् । परत्वादिति । हलङ्गादिलोपादित्यादिः । असंनिहितत्वादिति । सध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो बश इत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । एतेनात्रैव चोरितिवक्तव्यं तत्रै

इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । सन्निहिते इति । यत्तु प्राञ्जस्ततीयेधात्वधिकारे इति तन्नासन्निधौधातुग्रहणस्य उत्तरानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् । युजेरसमासे । सर्वेति । यत्तु प्राचोक्तं सुटीति । तन्नासर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् । लक्षणार्थो बीजाभावात् । क्रीबेयुजी इति हि वचनेऽतिव्याप्तेऽश्च । यत्तु वदन्ति नपुंसके शसि युञ्जीत्यत्र नुमनस्यादिति । तन्ना नपुंसकस्य भ्रूलच इति नुमः सम्भवात् । सुलोप इति । कुत्वस्या सिद्धत्वात् । परत्वादादौ नुम् । ततो हलङ्गादिलोप इति भावः । किन्प्रत्ययस्य कुः । पदान्ते इति । यत्तु प्राचोक्तं भलीति । तन्ना भलीत्यस्या सन्निहितत्वात् । निष्फलत्वाच्च । यत्तु तत्पौत्रैरेव व्याख्यातम् । भली भलीत्यतो मण्डुकस्तुत्या भलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेपि न कश्चिद्दोष इति । तन्ना स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः । खन् इति । खञ्जनीति खन । खजिगतिवैकल्यापैरैव ब्रजेः । दीर्घश्चेति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्णिवा दुपधा वृद्धिरिति । तन्ना पञ्चपाद्यां दशपाद्याज्यानेन किं पीदार्धयोरेव विधानात् । स्कोः । संयोगेति तु प्रपञ्चीकम् । भ्रूलन्नाभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे । पदान्ते इत्यादिना ॥ ७७ ॥ ववाकिन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् ।

चोरित्यत्र तत्संबन्धादत्र नदसंबन्धाच्च । निष्फलत्वाच्चेति । सिद्धान्तिसमत फलाभावादित्यर्थस्तद्धनयन्नाह । अतिव्याप्तेरिति । तु प्रपञ्चीकमिति । एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपन्निरित्यपास्तम् । पदान्ते भलिचयौ स्कोः संयोगादीतयोर्लोप इति न सूत्रार्थः । संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात् ॥

तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितविनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च एव कृपाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थमेव
 त्रश्चेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदेव हेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे बोधोपपदेशेः प्रत्ययोनलोपश्च। अस्य नलोपेपिनलृडिः। उक्थशस् शब्दस्य सामान्ये नरुः
 सिद्धेन तस्य निपातनं क्रियते इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात्। दाशृदाने इत्यस्मात्पुनः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि दाशृदादेर्दलंचेति। वहियज्योरिति।

भुञ्जतीति भृट्। किप् सस्येति। जस्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वश्रुत्वमित्यर्थः। एतेन प्राचोपिवि
 परीतीतिः प्रत्युक्ताः ऊर्गिति। ऊर्जबलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादिष्यन्तात् भाजभासेत्या
 दिना किप्। णिलोपः। सचचोः कुत्वेन स्थानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च।
 इह ज्ञान्तेष्ववया इति नोदाहृतम्। मन्त्रे श्वेतबहोव्येति प्रकृत्य अवेयज इति विहितस्य
 ष्विनस्तदपवादस्यप न्नेड सश्च छान्दसत्वात्। यत्तु श्वेतबाहुक्थशस्पुरोडाशवयजाड
 सिति प्राचोक्तम्। तन्ना डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवया इति

प्रतीकमुपादाय विनिति प्राचा व्याख्यातमातन्न ॥

शंशेरप्युपलक्षणमिदम्। किंचोक्तभाष्यादुक्थशसित्युच्चारणमपि प्राचामसंगतम्। नच डस्त्रविधेयः अवयाः श्वेतबाः पुरोडाशेति पदान्तविषयेरुत्वेरूपसि
 ङ्हरिति वाच्यम्। वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतबोभ्यामिस्थाप्यसिद्ध्यापत्तेः ॥

अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्ताविषयेवासंख्येयान्यस्तु निपातनंचेदमुभयोरतर्कः। अन्यथाऽसन्नेससजुषोरु रितिरु
 त्वेसिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्र कारणे एव कृतं स्यादिति चेन्न। असंख्येयः किं प्रयोजनं वर्धमानः। क्रियते वर्धमानः। तन्न वक्तव्यम्।
 अवश्यं तद्वक्तव्यं। असंख्येयः किं प्रयोजनं वर्धमानः। क्रियते वर्धमानः। तन्न वक्तव्यम्।
 अत्राप्येतद्वक्तव्यं। असंख्येयः किं प्रयोजनं वर्धमानः। क्रियते वर्धमानः। तन्न वक्तव्यम्।
 स्यात्तद्वक्तव्यं। असंख्येयः किं प्रयोजनं वर्धमानः। क्रियते वर्धमानः। तन्न वक्तव्यम्।
 सूत्रं तु सूत्रकृताऽसोऽकारणात्कृतं निनन्तेरुत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृता नालेवेति स्पष्टं भाष्यविदाम्। केचिच्छुण्विन आदे

अपवादस्य ऽसो विषये उत्सर्गस्य ण्विनो प्रवृत्तेः। तदोः सः सावनन्ययोः। अनन्ययोः किमाहेस परत्वात्। यदाद्यत्वं बाधित्वासत्वं स्यात्। ततो हल,
 उक्त्यादिलोपे रुत्वविसर्गो स्याताम्। किंच स्त्रियां सेति न स्यात्। वस्तुतस्तु अनन्यग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न चोक्तदोषः ॥

शोऽसु। श्वेतवहादीनां ऽस्य दस्येति वार्तिकात्। एतत्संबन्धिनो ण्विनः प्रत्ययस्य ऽसु तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे द्वितितदर्थः। अतएव वृत्तिकृता ण्विनं प्रक्रम्य श्वे
 तवाद्स्युदाहृतमेवं च वासरूपस्यात्र विषय एव नेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वं तु नात्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः। सत्वं स्यादितिः उभयोरपीति भावः। असौ लोप
 णिकत्वेनालसन्तस्येत्यस्य न प्रवृत्तिः। न च प्रत्यय विशेषापेक्षसत्त्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादलेरूपसिद्धौ देव्यर्थे तादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणज्ञापनार्थत्वाद
 तएव भाष्ये ईदृशमन्तरङ्गत्वं न क्वाप्याश्रितम् ॥

पुनः प्रसङ्गः कृताकृतप्रसङ्गत्वमात्रेणानित्यतायां सापिसुवचा। शब्दान्तराप्रानित्यत्वमभ्युपेत्यप्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोरित्येतदेव सकृद्वृत्तिरन्यापक्षकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुतएषामनभिधानमेव एतदाशङ्क्यथा लक्षणमप्रयुक्तं इति भाष्योक्तैः। अस्यार्थश्चाष्टनृशब्दे उक्तः। द्विवचननोपपत्तये आह। एष कृपदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्द इति। एवं च तस्यैकत्वाङ्गशब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्या

पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन तदाद्यत्वसम्भवात्। सकृद्रूपाविति पक्षेऽपि तदोः सः सावित्यस्यानन्तरमदसद्वृत्तिर्योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या लुंशक्यत्वात्। ननु यथा न्यासे द्विपक्षेः किंपिस्वद्वृत्तिरिति नियमे तु द्वद्वृत्तिरस्यादिति चेन्नैवम्। गौणे अत्वसत्त्वयोरसम्भवे न द्विरित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। डे प्रथमयोरमृडि इति एष कृपदं तु प्रषीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे। डि इत्यस्येत्यादिना। डे सुटोरमृद्वृत्तिरसुवचम्। अधिकरणत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैव मन्यलो प्रद्वृत्तिरस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। सामासिकमिति समुद्रकनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। युवं वल्ग्राणीति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च प्रषीकप्रथमयोरपि। नान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति। तद्वाषाणे स्यात्। छन्दसितु प्रथमा द्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम् ॥

७ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्। किंच शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः। अन्यलोपेऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात् सन्निपातपरिभाषया बुद्ध्यावित्यत्रेव दाघो निवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। समुद्रनिर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया स्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः। तदादीनामद्वितिसूत्रभाष्योक्तोप्ययं पक्षस्तत्रैवाहुरित्युक्त्या बोधितारूचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥

अन्यस्य । अङ्ग-रुत्तम-ज्ञा-स्वस्य । दीर्घोभविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशा साभर्थ्या न ह स्व इत्यस्याङ्ग-रुत्तम-परिभाषाज्ञापनद्वारान ह स्व इत्यर्थद्वितितद्विरोधः । नन्वेन दीर्घेपचामिभोद्वितिवदजानास्मोद्वत्यादावनन्यस्यापीतिपुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्य दीर्घग्रहण स्पुतनिवर्तकत्वात् । न चानन्यस्यपदस्य चट्टेरिति तदर्थात्कथं पचामीत्यादौ तत्रापि रिति वाच्यम् । दीर्घग्रहण सामर्थ्येनान्यविषयेष्वप्यवतत्संभ्यात् वाक्यस्थोः कुप संबन्धस्यागेमानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्यस्यपदस्य पुनः स्यादन्यस्यपदस्य पुनः स्यादन्यस्यपदस्य चट्टेरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न पुनत्वावृत्तिः । पुनत्वा सिद्धत्वात् । अत एव गीः पूरित्यादौ मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । अङ्ग-कार्येद्विति । एतेनाङ्ग-वृत्ते पुनर्वत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा । अङ्गे अङ्गाधि कारवृत्तवर्तनं यस्य तदङ्ग-वृत्तं शास्त्रमातस्मिन् कुतै सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायाम विधिरिति हितस्या अर्थः । एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः ज्ञानेर्जैतिसूत्रद्वयेपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । बहोर्लोप इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत् । अकृत्सावैति दीर्घे सिद्धं न्यायानिति । ज्ञानेनोपपन्नं विद्वद्वात् । अतो दीर्घो मजीति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदादले कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । ह्योरेक स्येत्यादि निर्देशेन उक्त परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् । यच्चुकेचित्सर्गोष्ठितस्येति पठन्ति । द्वाभ्यामिति तु दीर्घविनानपरिनिष्ठितमिति च वदन्ति । तद्वाच्यविरुद्ध म् । ज्यायान् । जानानि । जायत इत्येनेषामपि दीर्घविनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापिशिष्यत्वमूलात्वापत्तेः । यदि तु भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्येपि प

रिनिष्ठितस्वेतेव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः ॥

दीर्घः । अन्यथा तस्यापीदुदितितपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः । दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः । आकारान्तरप्रभेदेण वारणं तु किं ह्यमस्तु वा तदुपाया न्नरमिति चेन्न । उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् । पुनतस्य तस्मानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये पुनता प्रवृत्तेः । अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलिलोपद्वितिसूत्रे हल्यशिति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्सत्वेन नार्थसाधकमिति दिक् । निर्देशेनेति । अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः ॥

वाचमिकलेगौरवंतापकद्वयशैथिल्यं चापरिहतमित्यत आह। अनित्यत्वबलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमेतद्वाक्येनैव। अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वान्नयनप्र-
दूते। नचेति। अतएव युष्मदस्मदोरिति सूत्रेन चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यसंगच्छते। एतन्निवृत्त्येति। अङ्ग-वृत्तपरिभाषया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः। एवं च

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तन्ननुशाप्यांशप्रविष्टमिति वास्तु। एवं तु काशिकादिग्रन्थोपिकथयिन्नेतुं शक्य इति दिक्। मकारान्तरमित्युपल-
क्षणम्। जसः शीत्यत्र जसः स इति सकारं प्रश्लिष्यमानस्त्वजस इति व्याख्यानादतोमिति सूत्रादम् ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानादेति बोद्धव्यम्।
अविभक्तिकमिति। तथा च ङे-प्रथमयोरिति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोयमिति भाष्ये शङ्कितम्। नच तथैव किं न स्यादिति वाच्यम्। स्त्री न पुंसकयोर्न
त्वा प्राप्तेर्युष्मान्ब्राह्मणीः कुलानि वा। अलिङ्ग-त्वे युष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च। योचि। अचिकिम। युवाभ्याम्। यदि तु युष्मदस्मदोरित्येव
त्रयोहलीत्येतौ हलीत्यनुवर्तते तदा दूहाचीनि मास्तु परिशेषादेव सिद्धेः। युष्मदस्मदोः। हलादाविति। योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिति दम्। रायो हलीत्य-
तोनुवृत्त्यालम्ब्य। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन नत्वा देशो हलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमः सत्त्वात्। अभ्यम्पसेतु योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोद्धव्यम्। प-
क्षद्वयेपीति। नचान्तलोपपक्षे पररूपं बाधित्वासवर्णदीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। एतन्निवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात्।
युष्मदस्मद्रीङ्-सोऽशः। शित्वं सर्वोदेशार्थम्। अन्यथा ह्यदेशपरस्येति स्यात्। नच वैयर्थ्यम् ॥

पररूपेण बाधान्नसवर्णदीर्घपद्विनितात्पर्यम्। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्यस्यैवाकारोक्तोगुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्वमित्यर्थः। नच
पररूपबाधनार्थमेवादेशरत्वविधानं स्यादिति वाच्यम्। विधिबाधापेक्षया देः परस्येति परिभाषा बाधस्य न्याय्यत्वात् ॥

आदेशे नि। आदेर्विधानेऽप्यादेशत्वसंपादनेन यत्ननिवृत्त्याशेषे लोपार्थे चाकारविधानं चरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्य बाधे मानाभावेन सर्वो देशार्थशित्वमिति भावः। नच योऽन्यदुःसीत्युक्तैव यत्ननिरासं शेषलोपौ सिद्धाविति वाच्यम्। पर्युदासेऽकवचनत्वादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मादस्मादोरित्यात्वस्य प्राप्तेः अत्र हलादाविति हि परिशेषसिद्धोऽर्थस्तत्रेति भावः। अनादेशतास्यैवेति। अनादेशादिति हि तत्पुरुषोलाघवात्। एवं च त्वमहमित्यादौ संपूर्णविभक्त्या देशे यत्वाभावसंपादकमनादेशादिति प्रकृतेः मत्वस्यादेव। नचैवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्यस्य स्यात् तत्र चातो गुणादिति पररूपे आदेशरूपविभक्तिस्त्वमिति यत्वा प्राप्तिः। नच वार्णादाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वयत्नप्राप्तिरिति वाच्यम्। वार्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्वेऽवधर्मिग्राहकमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न। युष्माद

आदेशव्यपदेशेन यत्ननिवृत्त्यर्थत्वात् नचावयवस्यादेशेऽसत्यपि विभक्त्येव नानादेशतास्यैवेति वाच्यम्। सर्वे सर्वपदादेशादिति सिद्धान्तान्।
दूदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वपदादेशादिति। अर्थवत्येव स्यान्न्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः। सिच्चङादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोद्ध्याः। इदं त्ववधेयम्। अन्यलोपपक्षेऽशः स्यादेशः प्राप्तः। अङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः ॥

स्मादोरनादेशादत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मादादिग्रहणेन विहिता देशरूपविभक्त्येव ग्रहणेनान्यादेशे पररूपेऽपि तादृशविभक्त्येव मानयत्वापत्तेर्दुर्गारत्वात् पररूपादेशस्तु नतथेति भावः। सर्वे सर्वेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। एवं चाकारविधानेऽपि यत्नव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्येनादेः परस्येत्येतद्व्याधेमानाभावेन सर्वो देशार्थशित्वसामर्थ्यकमिति भावः। अबपदशब्देनार्थबद्धत्वात् इत्यत आह। अर्थवत्त्वं च कल्पितमेव गृह्यते। एतेन कृत्वा इत्यस्य कृयइत्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययसंमोहे ह्रस्वस्येति तु गमस्यादित्यप्रास्ताम्। सिजादीनां कल्पितोऽप्यर्थो नास्तीत्यत आह। सिच्चङादय इति। द्योत्यर्थेन सोऽप्यर्थवानित्यन्ये ॥

दुराग्रह इति । ज्यादादीयसद्वत्तस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम् । अकारान्तत्वात्प्राप्त इति । समुद्रनिर्देशाभावेद्वनिशेषः । निर्देशसामर्थ्यादिति । अ
यंभावः । सामः प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थस्तेन आत्मकारयोरत्रविषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोद्धव्यते । यथा ध्यातुकविषये स्तेरप्र
योगो भवः प्रयोगश्चाऽस्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किंतु प्रसक्तबुद्धेरवनिवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते संप्रतिक्रिया संभ

यदित्वङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषणत्वङ्गाधिकारमात्रपरेति दुराग्रहः । स्तर्हि अशित्यन्त्रातो गुणद्विपररूपेणाकारान्तरं प्रक्षिप्याका
ररूप एव अश्रुभवति न विधियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽपि नित्यन्न अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशाणां प्रसक्तैः भाविना इ
ति । कृतैर्हि शेषलोपेऽकारान्तत्वात्प्राप्तः सुदृससुद्रस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः । शेषे लोपेऽपि लोपद्विपररूपेण तदुद्ग्रहणार्थमेवाकार
मिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । नचाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एतन्निवृत्त्याभ्यमद्वचरितार्थत्वात् । इह युवावौ द्विवचने स्वभावो
कवचनद्विपररूपेण द्विवचनैकवचनशब्देन प्रत्ययपरोर्कित्वार्थपराविति व्याख्यानम् ॥

ॐ वा द्राविन्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति नमः
—ये स्पष्टम् । तन्निवृत्तिश्चासौ भावात् । अत्र सामः स्थानिलोक्त्याऽऽकमित्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदा
हृते आकम्बुडौ सिद्धौ । आस्मेव सास्त्वस्याहार्थो रोपेणादेशः । आदेशस्यास्त्वाभावाच्चात्र न च दृ । नच यत्र भावी सुदृतत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वणादुरुपपादत्वा
दिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् । किं त्वर्थपराविति । व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरैकस्य क्वनेन बोधने समर्थयोगे शुष्पदस्य दोरिति वाच्योर्थः ॥

भूतपूर्वेति। जहत्वाणीवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्वाधादिति। उभयगतिरिह शास्त्रेभवतीति संख्या सज्जासंस्थभाष्योक्तेऽप्येतत्त्वम्। अन्यथाह्यो
रेकस्मिन्निस्त्येव युष्मादादिविशेषणतया सिद्धेवचनग्रहणसार्थक्यं दुर्गुपपादमित्येवोद्धृतम्। बाधादिति। आकमुत्पत्तिकाले न्यलोपाभावेन सुतोऽसत्त्वादिति

तत्फलं दर्शयति। समस्य माने दृष्ट्यादिना द्वेकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्वेका
र्थवाचिनीदृतिपाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो मुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्येयत्वात्। युष्मादस्म
दर्शगतसंख्येतरसंख्येयश्चेदित्यर्थः। स्तदिति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेवभूतपूर्वगतैरपिस्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यात्तामि - त्यव्याप्तिः स्यादि
त्यर्थः। एवंचतुर्थश्लोकेपि युवावौत्वमौनचेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्धनित्वापि परिहारायर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। अ
चक्रन्निमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्वाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिरस्यामि निव्याख्या
नसंभवादिति भावः। अतिव्याकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति सामआकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं न स्यान्नि विशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं भव
ति। तेन यस्यामः सुडग्रे भावीतस्येव आमआकमा भवितव्यम्। न चैतत्तृतीये संभवति दत्ताकम् न प्रवर्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षण
त्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति। न च सुडामोः एषकृत्स्थानित्वमिह निर्दिश्यते। च शब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात्। यदि तु स च आम चेति समाहार
द्वन्द्वो व्याख्यायेत

भावः। न चैतद्गुणत्वेदिति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः ॥

योग्यताबलाच्चेति। आमसमभिव्याहारे युष्मदस्मद्ग्रान्तस्यैवसंभवादितिभावः। साहित्याभ्युपगमादित्यर्थः। कस्मिन्ति। तेभ्योऽतिहृदि
 णिर्बेधादितिभावः। उभयत्रतुल्येति। एवंचपूर्वमामआकमिततः। सुदितद्विशिष्टस्यपुनराकमसुखेगौणत्वेत्वामस्येव। सूत्रेसकारग्रहणतुमुद्विशिष्टपरमि

योग्यताबलाच्चसशब्देनमुडेवगृह्येत। तथापियदिसुदुग्रहणमन्वाचयशिष्टंततःसमासोनस्यात्। अन्यत्रतुसाहित्यविवक्षयाकेवलसर्ग्योऽ
 प्रसक्तैरिति॥ अत्रेदंबक्तव्यम्॥ यस्यामः सुडग्रेभावीत्यादितावद्वाधितम्। आकमाऽपहतस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुडभावीति चेततर्हित
 मेव। पलस्येत्। आदेशद्वारकेणपरम्यरासंबन्धेनस्थानिनमुपलक्ष्यतिचेत्। हस्तैर्वयुष्माकमित्यादौ सुदुश्रूयेत। सामद्वितिनिर्येष्टसामर्थ्यान्नश्रूय
 तद्वतिचेन्न। निर्देशस्यगौणव्यावृत्त्याचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। यदपिसमाहारद्वन्द्वप्रक्रमान्वाचयशिष्टत्वेदूषाणाभिधानमप्यदप्यसम्भवतु
 क्तिकम्। साहित्यविवक्षयाकेवलस्याप्रसक्तिरितिपरमचशिष्यते। तदपिना। प्रक्रियादशायस्थितस्यामउत्तरकालभावित्वनोत्प्रेक्षितस्यसुदुश्रूयकृद्बु
 पारे हे णैवसाहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयं द्रष्टेतिवत्। तन्त्रोभयोरैकस्मिन्दर्शने संबन्धद्वितिचेदिहाप्येकस्मिन्नादेशेद्वितितुल्यम्। तत्र
 चद्वयोरितिसूत्रेद्वेद्व्यादौधात्रोक्तस्यद्वरेविआतोलोपेरेभावेतस्यैकसमृप्रभृतिषुचरितार्थतयाद्विकृतेद्वयोरितिवचननिर्देशास्त्राक्षणि
 कस्यापिरेभावः पुनः क्रियतद्वल्लिखितमाकरे। इरयोरित्येकशेषः सामद्वितितुद्वन्द्वः। सहविवक्षानुभयत्रतुल्येव ॥

तिभावः। एवंपरोक्तसमाहारद्वन्द्वेऽपिगौणेआकममुपपाद्यसपदस्यसुद्विशिष्टलक्षणासहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तंप्रकारान्तरमपिस्वरूपव्याक्रियैवपरा
 क्रितेद्वितिन्यायेनदृष्टमितिबोधयन्ननुवदति। वस्तुतद्व्यादिना ॥

फलैक्यमिति। तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्तैव पर्यवसानादिति भावः। सिद्धीतीत्यस्यैवं त्वदीयेरुक्तमिति शेषः। एतेन साम्यदृष्ट्या मय्यदेन न तन्न मसारूप्यात्सारूप्यस्यैव
तद्दीजतया हृद्योदिभिरुक्तैः। पूर्वतन्नेकत्वात्ततः संपदेन समासेऽभ्यो रपितत्संबन्धबोधापत्तिः किंचैव मपि गौणे नुङ्गुरपितु मशक्यः। न चामासहितस्यामश्वा
कमित्यर्थः। गौणे नुटितत्सहितस्याप्यात्रः स्मितिवाच्यम्। प्रथमप्रवृत्तैवेत्यादेरसंङ्गत्वापत्तेस्तन्ने एवमर्थस्य निरूपयितु मशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसंङ्ग
तेत्यपास्तम्। अस्यापि ग्रन्थस्य परमत्तानुवादेन दुष्टत्वेऽप्यदोषात्तदनुव्रदफलं चतेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं देतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहर
ति। सर्वेष्वेति। अत्र नुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक्। ननु षट्स्येत्यधिकारेऽपि युष्मादादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ संभवाद्दिशिष्टयो रित्य

वस्तुतस्तु। साम आकमिति सूत्रे केवलं लोप्याम् तन्नेऽणनिर्दिष्टः। तस्याकमिति स्थानिवद्भावेनाशत्वात्सुसुट्कत्वाच्च साम इति प्रवर्तते। गौणत्वेऽप्यथ
मप्रवृत्तैव पर्यवसानम्। अतएव शेषे लोपपट्टिलोपद्वितीयपक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्धति। सर्वथापि अतित्वमतिमया मिति कैकिपुत्रेऽत्रिंशत्समर्थ
यितुं नाभिनिवेष्टव्यम्। अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भोष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयो रिति। एतच्च सर्वस्य पदस्यैव अधिकारात्प्रभ्यत

र्थीलाभः। षष्ठीद्वितीययो रसंभवेन पदाचयवयोरित्यर्थलाभेऽपि त्वदुक्तार्थेन मानम्। न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् न द्वर्थलाभः। न
रुत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादन आह। सर्वस्येति। तत्सामर्थ्याद्युष्मादाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः। अतएव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभंग
स्य न। असहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मादाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एकाज्जद्विर्बचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेऽप्यतिवत्त्वादीनां नुनते इत्येवमादेशः।
षष्ठ्यादेः प्रकृत्या काङ्क्षायां प्रत्यासत्त्याश्रयमाणयुष्मादादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥

तैवेवकारणेनेति। श्लोकस्य तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः। विधिरिति। सचाज्ञातज्ञापनरूपोत्रननुप्रवर्तनारूपः। दिगिति। तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अत्र
 स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथास्थानं तुल्यतायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति। वेदेरशेषैरिति। युष्मानुरसतु गोविन्दोस्मानुरुष्णः सर्वदा वतु इति तु प्रा
 चः पाठस्य त्तोऽस्मान्नित्यसमानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरहानौ वर्तते। यथासमये तिष्ठसु ग्रीवेति समग्रं मन्त्रं अहासी
 तिगम्यते। तेन षष्ठ्या दीनजहतोरेवादेशादित्यर्थः। युष्मास्तु त्रदति। युवयोर्युष्माकं चापुत्रदतिविग्रहः। पदात्परत्वं संपादयितुमिति शब्दः। प्राचातुनामै
 प्रयुक्तः। स्तत्र पदात्परत्वाभावादेवादेशो न भविष्यतीति किं स्थग्रहणेनान्ववाचादिति। पञ्चकैति। पञ्चानां मध्ये न्यतमेन यौगद्वयर्थः। युष्मादिति न पुंसके भावे
 क्तः। पशुपार्थः। अतएव निपातनाद्वावेशः। दर्शनं पश्यः। तच्च हेतुना नमात्रम्। अदर्शनं लोपदत्यत्र यथा। ननु वासुषज्ञानमेवा। अनालोचन इति निरुद्धत्वात् न देतद।
 अवासुषज्ञानार्थैरिति। भक्त इत्यादि। अत्र व्याचख्युः। येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम्। यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्यते।
 ततः सापेक्षविधानेनैव तदिममिति वदन्वादेशेन स्यादिति। अत्रेदं वक्तव्यमासापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतम्। आदेशो हि विधिः किञ्च
 द्विधा यपश्चादितरविधिश्चात्रादेशेन तु निरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थत्वात्। शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च। नच प्रयोगदर्शनादेव तथा कस्य न इति वाच्यमावन्
 द्विपेनोन्मायितानगस्य। अथैवमद्वैतं ननु श्रुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि न देशदर्शनात्। तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्ना। तदेनमुल्लाङ्घितं तशासनं विधेर्विधे
 द्विकीनाशनिकेतनानि धिमित्यादिमार्गप्रयोगविरोधात्। नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः किं त्वनुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवं स्थितेन त्वं भक्त
 इति यतः शब्दायाहारकेशो व्यर्थः किं तु तेन त्रायतदत्येव संबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्च शब्दापेक्षेति दिक् ॥

वः। त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारस्य प्रसत्वं तथापि दुर्निवारं च शब्दमर्पीदया तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रतीतेः शब्दमर्पीदात्यागश्चेति ॥

पूर्वस्या विसर्गस्थानिकसस्या अस्मिन् संयोगो नलोपः पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येति भावः । पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति । बहिर्भूतसुबुनिमित्तकेत्यादिः तदपेक्षया बहूपेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वं प्रबलमिति भावः । प्रागुक्तमिति पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्या लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः । अनिदेशेनेति । विभक्त्या प्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेन तन्मभ्यस्येत्यर्थः । नुम्बिसर्जनीयशब्दार्थवायेपि । दुल्लेनेति । सुभूः सस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वाशरीतिविकल्पात्पक्षे सकारः । तेन शराब्जवाये सुपः सस्यबलं पूर्वस्पर्धुत्वं न त्वादशप्रत्यययोरिति षः । अपादान्तस्यैकैनिधादिति भावः । एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे शरग्रहणस्य प्रयोजनं विन्यम्याख्यानादिति । असम्भवादिति हरदत्तोक्तिर्नीदर्नव्या । सुहिन्नुदत्यत्र सम्भवादिति भावः । संयोगान्तेति । न चास्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गत्वेनालोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वात् । कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शास्त्रं वा चक्षणे संयोगान्तलोपोनेति प्रागुक्तमिति चेन्न । तत्र यणः प्रतिषेधो न बाभलो लोपादिति पक्षद्वयेपि लोपाभावे निगीतेनैकैकं रूप्याय पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम् । अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्प्रयुक्तलोपस्य चलष्यपूर्वभागे विश्रान्तोः स्य रूप्यस्येति । इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकैकं रूप्याय बहिर्भूतनिमित्तापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । तस्यैव न्याय्यत्वादिभिर्ननु कन्नि । शुक्लं चक्रं शुक्रं वा चक्षणे शुक्ललोपः । शुल । शुक्लोऽप्युल्लया मच चक्रौ । चर्भ्याम् । शुक्रौ । प्रभू । प्रभूमित्यादितत्सर्वमनेन प्रयुक्तम् । अयं तु नृशेषः । तन्नागित्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः । तन्न तु सोऽपि दुर्लभ इति । अधिगति । यत्तु दहेर्होठः षट्ठोरितिकत्वासिद्धत्वात् । संयोगान्तलोपेठस्य जश्त्वेदिधदिनिमित्तीयेणोपेणोक्तम् । तत्रात्रादिकम् । दादर्प इति घलस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात् । षान्ताः ॥

लस्य पूर्वभागे इति । काव्यादिशब्दरूपलस्य पूर्वभागे याधने इत्यर्थः । बहिर्भूतेति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वं स्येत्यर्थः । वस्तुनस्तेषामनभिधानेनैव पूर्वपूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । दुर्लभ इति । यत्त्वादभलत्वाच्चेति भावः ॥

स्थानिवद्रावेनापिसिद्धेरिति। डिः त्ववदितिभावः। नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत। निरनुबन्धकत्वेनापितस्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेनपद्वन्नादितिस्सूक्तसीतिनिरुद्धेः कल्प
 नयातस्यचारितार्थेनैतदर्शजापकत्वासंभवदतिसूचितम्। प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादितिभावः। निवर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवप्रवर्तयिष्यतइतिभाष्येऽन्तरङ्गेद
 विद्वानिति। विदेः शतुर्बसुः। अदादिताच्छपौतुकासेदिवातिभाषायांसदवसञ्चवदतिक्वसुः। सेदुषइति। ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयावि
 देः शतुर्बसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तं भवतुक्वसोः। सत्यमावसोरुकागनुबन्धग्रहणार्थम्। उगित्वस्यस्थानिवद्रावेनापिसिद्धेः। दृहगमिप्रभृति
 भ्यः क्वसुर्नोदाहृतश्चान्दसत्वात्। कवयस्तुप्रयुज्जने। श्रेयांसिसर्वाण्यधिरजगुषस्तेतं तस्थिवांसंनगरेपकण्ठेद्व्यादिह्यन्तसाअपिक्वचिद्राषायांभक्त्येति। सासश्चन्दसी
 तिसामान्यापेसज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्। पुंसोसुडुः। विवक्षितइति। तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वादसुडिः कृतेसमासान्नोदात्तत्वंभवदसुडुः सार्धकारस्यभवति।
 परसप्रम्यांतुनैतत्सिद्धेत्। सर्वनामस्थानौतयनेः प्रागेवपुंशब्देकारस्योदात्तत्वेकृतेखंसनधर्मिणोऽहलः स्थानेतद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्यप्रसङ्गात्। नचोकारस्यकृते
 यिस्वरोनन्यत्वाभिवर्तयिष्यते। असुडुः श्रान्त्यत्वात्कृष्यतदितिवाच्यम्। अन्तरङ्गेः स्वरेकर्त्तव्येवहिरङ्गस्यासुडोऽसिद्धत्वादितिभावः। एतच्चकैयटहरत्तानामनुरोधेनै
 कम्। वस्तुतस्तुपरसप्रमीपसोपिस्त्वपादः। अकृतव्यूहपरिभाषयाअन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यबोधेयम्। नन्वेवमसमासेष्यसुडिः कृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति
 शिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधादसुडुः उदत्तत्वं। यात् दृष्यतेतत्कारस्य । पुमानसंपरिपालित्यादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यम्। दुमसुनोनिनकरणसामर्थ्यात्प्राति
 पदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः ॥ ३ ॥

ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्येवेतिभावः। कैयटेत्यादि। भाष्येप्युषदेशिवद्राववचनंकर्त्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषायादिति। सत्वेदतिशेषः ।

नन्वेतदिति। अनौदात्तत्ववारणाय निष्कर्षणसंभारः। किं तु स्वस्वैवात्रा प्राप्तेरिति भावः। दुदम। दुम्मुनो नित्यम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्याभावेऽपि फिषो न द
तिकर्तव्ये असुडो बहिरङ्गः स्यात्सिद्धत्वात्प्रत्ययस्य। जाकारस्योदानत्वे एव स्थिते ततो सुडः नुदात्त एवेति भावः। निष्कर्षणमिति। व्युत्पत्तिपक्षे दुल्यादि। उडा वितावितीति लो
चेनरेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः। तदुदयनन्तद्वारख्याताह। उगित्कार्यार्थमिति। इत्त्वप्रसङ्गादिति। नचेत्प्रविधायके आधीति प्रष्टिष्टनिर्देशान्नेत्यम्। कारिकेत्या

नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागमूषेव फिषद्वयस्य प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम्। क्वचित्स्वरखण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम्। यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गः स्येवेदं
सिद्धं तथापि बहिरङ्गः परिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं निष्कर्षः। उच्चारणार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तमुडा वितावितीति। यच्च तत्तौ त्रेण व्याख्यातमु
कार उगित्कार्यार्थ इति तदसंगतमिति भावः। हेतुमन्मिति। असंबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः। सुस्विति। संयोगान्नलोपे मोनुस्वारः। नुमस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलस
णानुमविसर्जनीयेति नित्यत्वम्। अस्य संबुद्धाविति। एतच्च वाचनिकम्। यत्तु हरदत्तादय आहुः। सोऽर्द्धेति वाच्ये अनङ्। साविति बचने न कश्चिदनङ्। एवमत्र वज्र
स्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। तत्तु प्रागेव दूषितम्। अङ्गत्वनपरिभाषया वासमाधेयम्। अदस औसुलोपश्च। ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यः। ननु सति वि
सिद्धं किं सुलोपविधानेन। मैवम्। असकौ स्त्रीत्यत्रापि प्रत्ययस्यादित्यत्त्वप्रसङ्गात्। असुक इति। औत्वाभावेत्यदाद्यत्वं सा दुत्वम्। असुक इति त्वसोऽर्थः। सत्वेन मु
त्वस्य बाधात्। एवममुकी असुक शर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव। असुका अदकः शर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥ ७ ॥ दावपि दुत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रष्टिष्टनिर्देशो नावेत्यत्रैव भ

व्येस्पष्टम्। एतेन विभक्तावित्यस्य दादीनामद्वयत्रविषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वत्यदाद्यत्वे टापि सावदसद्वत्यस्यैवेति विस्थानि बत्वेनादत्तापत्तेः। नि
र्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्सत्वेन बाधादिति भावः ॥

नस्यादिति। इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोद्धव्यम्। हशिचेत्यस्येत्यादावतोरोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोद्धव्यम्। तत्रैव चरितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोलं सर्वोऽंशः
एवंच। योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च। अशग्रहणंचेति। अत्रयद्कथं तदुक्तं प्राक्। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ननु सन्निपातपरिभाषयान्तं न स्यादत आह। द्रष्टव्यमिति। प्रत्येकं ते
एतद्द्रष्टव्यवचने। पारिभाषिकस्य ग्रहणे अभीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अभीति न सिद्धेति। न द्व्यत्रैकारस्य बहुवचनपरतास्य तो व्याचष्टे। बह्वर्थात्काविति। नमु
ने। नेदृति विषयसप्तमीत्याह। नाभावकर्तव्येदृति। अन्यथा चेः परत्वाभावाभावे न स्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घप्रतिमु
त्वस्यासिद्धत्वादत आह। कृते चेति। सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेति वदमुनेति वक्तव्ये न मुनइत्युक्तिर्नैति यो गविभागार्था। तेन रामः
रामेभ्यइत्यादिसिद्धाति। अन्यथा रोरसिद्धतयो कारयेत्संज्ञालोप्येकशंस्यताम्। न चानुनासिक निर्देश सामर्थ्यादि संज्ञालोप्ये प्रत्यसिद्धत्वेनेति वाच्यम्। नरु मूलमित्रा
देहाशिचेत्यस्य व्यावृत्तये। तोरीरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। न चा। तोरीरित्यत्र मास्त्वनुनासिकः प्रतिपद्योक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्।
- एवमपि देवरुहीत्यत्र रुधात्मेर्द्रवोरत्वात्। रामइत्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थस्य सुवचत्वाच्चा एवं च स्थानिवत्सन्नस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वा
दिसर्गोपिलभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिभिर्द्रष्टव्यविधावशग्रहणंचेह लिङ्गमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ न होधः। दइत्येव नोक्तम्। तथा हि समतिनद्धमित्यत्र दभ्या
मिति न लं स्यात्। भूस्तथैौरिति च न स्यात्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्टु अनङ्गहोयस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानित्यादिपुंवदेवरूपम्। यनुगौरादिङोषंकृत्वा स्वनङ्गहोत्युदाज
हुः। नञ्चिन्यम्। अनुपसर्जननादित्याधिकारविशेषः। गीरिति। गनिगणेशब्दे च। क्षिप्वाक्रतइति लंबमाबोरोरुपथायादीर्घः। पूरिति। पृपालनपूरयोः। उदाहृत्य पूर्वस्येत्युत
म्। आशिषाविति। आशासः कावुपसंस्थानमिदं। पथायादत्वम्। शासिवसीति षत्वम्॥ * इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः * ॥ श्रीसंकष्टनाशि ज्ञेयनमः ॥

अभ्येवेति। औशसादिष्वनेनैवसिद्धिरिति। अद्यदाद्यत्वेनेति। नचयेननाप्राप्तिन्यायेनैतदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेनतत्रकृतेकथंस्त्यदाद्यत्वेम। नचोपसर्जनएतच्चरितार्थम। स्यदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गस्यापह्नोः। नदोष्युपसर्जनेएतदस्त्यदाद्यत्वात्। नचनपुंसकेपितच्चारितार्थद्वितीयादिग्रहणस्यैत्रमप्यचारितार्थादितिवाच्यम। आर्धधातुकैरप्येतत्साहचर्येणास्यापिद्वितीयादिविषयेपूर्वमेवप्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वभाष्येयद्येनतत्क्रियतद्वत्याद्येकदेश्युक्त्याध्वनितम्। स्वमोर्लुकेति। तद्विषयेनननुनिषेधबाधेनचारितार्थेनबहिरङ्गलुग्विषयेतद्बाधेनमानमितिभावः। वस्तुनएतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोपेनःतका

अन्यादेशद्विति। अयंचाभ्येवेतिव्याख्यातारः। तस्यलुकालुप्तत्वेपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तुसूत्रेणैवैतद्वक्तव्यः। एनम्। एनो। इत्यादितुल्यदाद्यत्वेनसिद्धम्। क्रीबेऽमिलुकालुप्तेपितकारोच्चारणसामर्थ्यादेदादेशः। नचैवमेतद्विदितद्वत्त्रापिनदापत्तिः। एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गेस्वमोर्लुकिचरितार्थत्वेनबहिरङ्गेसामासिकेलुकितदप्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भातीति। प्राञ्चतुअहन्सिप्यन्यस्ततदिहानुचितम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थतयाकथंचिद्योज्यम्। असकृशब्दस्त्विति। एतच्चक्षीरस्वामिग्रन्थेस्पष्टम्। बह्वृज्जीति। अन्यादितिचत्वाचनिकम्। नचाचवार्तिकम्। बह्वृजिप्रतिषेधः। अन्यात्पूर्वोनुमित्येकेइति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येननपुंसकलुकीवात्रापिसामर्थ्यादेवैतेप्रवृत्तेः। नचबहिरङ्गत्वम्। लुग्विषयेबहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः। अतएवैनदादेशेएतद्वितकद्वितिनसिद्धातिरनद्वितकद्वितिप्राप्नोतीतिभाष्यंसंगच्छते। एतद्विधानेनएतत्सूत्रविषयेनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरितिदशयः। वस्तुतएषामनभिधानमेव। अस्यांशङ्कायांयथातस्तएवमप्रयुक्तेइतिभाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यामानाभावेनेनतौपृथग्वक्तव्यौइत्याहुः ॥

अचः पर इति न पुंसकस्येति सूत्रेऽनग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्याऽच इत्यस्य भवति शेषणत्वमन्यथे गन्तानामि को चीत्येव सिद्ध्या एजन्तेषु न पुंसक इत्येव न चाकारग्रहणमेव कुर्यात् । आवृत्तौ मानं च दाण्डिनायनेति सूत्रे हि रण्मया नीतिः निर्देश एवाकाष्ठमैक्षीत्यादौ भलत्वजातेरचः परत्वाद् व्यत्येव ननुम् । ऊर्कशब्दादौ तु नेति भावस्तदाहुर्बुधमिति एतेन युजशब्दान् पुंसकं शौनपुंसकस्येति युजेरिति च नुम्वयमित्यपास्तम् । युजेरित्यस्य नित्यत्वात् पूर्वप्रवृत्तौ अचः पर भलो भावेन न पुंसकस्येत्यस्या प्राप्तेः । वस्तुतस्तु दोदः

भाष्ये तु अचः परो यो भलत्तदन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं तु उर्दमाने गर्हगर्हायामित्यादीनामपि क्विबन्तानां नुमानभाव्यमेव । यथोत्तरं मुनीनां प्रागाण्यादिति दिक् । अहोपस्येति । कौलुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते । तस्य काचित्कत्वात् । कौविधिं प्रतिनस्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे । अष्टासिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः । तथा हि । सौनवानामन्यस्य द्वित्वेष्टादशः औडिः चतुर्णामधे पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसिजद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । संकलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि । टार्या चतुर्दश । भ्यामि अष्टचत्वारिंशत् । भप्राग्वर्णयमानां द्वित्वात् । भिसि चतुर्विंशतिः । ड-यिसप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानपत्वात् । भ्यसि भ्यां चत्वारिंशत् । सादिपञ्चकेष्वप्रत्येकं चतुर्दश । सुषिगत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः ॥

किपिनपुंसकं नुम्विषयेऽनभिधानमेव त्विति कानुरोधात् । अन्यथा भाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । आकरेदिति । दीधीवेदीयामिति सूत्रे न पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थः । संकलनयेति । तत्कृत्यं मन्यलोभनम् । चतुर्दशेति । पूजार्थानां त्रयाणां भद्वित्वात् । त्रानामनुनासिकविकल्पाच्च । चतुर्विंशतिरिति । भप्राग्वर्तिवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गे तु नानुनासिकः । अप्रगृह्ययेति पर्युदासेनासप्तसमाप्ताधिके खेव तत्प्रवृत्तेः ॥

दुःषयोरिति। पकारद्विलंशः। खयइत्यनेन भाष्येति रिक्तमनवृत्ति। भाष्यमनेवः। परोयोऽतलित्यर्थेन प्रकृते चः परस्मैलजातेरभावात्। लोमो प्राप्तेरेवं चैतान्यसाधून् ये वेति भावः। उ
 एवं कुक्पक्षे षण्णाङ्गबयोर्द्वित्वे अनुनासिकेर्न अष्टचत्वारिंशत्। कुगभावे त्रयाणां डः कारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादशः। सु १८ औ ७ जसि १२ अम् १८ औ ७ शत् १२ टा १४
 भ्यां ४८ भिस् २४ डे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ डे स् १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ डे स् औस् अम् १४ सु ५ ४८ अत्रैतदमवधेयम्। पूजायां जसिनु मागमेकृतेनस्य
 पाक्षिके द्वित्वे अकारत्रयसहितं रूपं। एवं शस्यपीति संकलनया द्वादशः। तथा रूपं ग्रहाग्नि ५३ ८ तारव्यमिति भाष्येति रिक्तमते इति दिक्। यत्तु वदन्ति।
 ऊह्यमेवं द्वित्वं पुनर्द्वित्वलोपविकल्पैः। अष्टपञ्चाशत्तोरुद्र्यात्रिसप्तत्यधिकं रातमिति। तच्चिन्त्यम्। पुनर्द्वित्वस्याप्रमाणिकत्वात्। न रूपानन्त्यप्रसङ्गः। अष्टपञ्चाश
 तोरुद्रावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक्। तिरश्चीदिति। भत्वादचद्वित्वलोपः। अलोपद्वित्ववचनानि र्यादेशाभावः। स्वबिति। शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। क्रक् पूरि
 तिसमासाने प्राप्तेन पूजनपूजनादिति निषेधः। यत्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं तत्प्रामादिकम्। ह्यनरुः पसर्गे भ्यद्वितुन भवति। तत्रापद्वितुत्तसमासान् स्यानुकरणमिति व
 स्स्यमाणत्वात्। सु पुमांसीति। पुंसो मुडिः। तिसूत्रे सुठानि व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसिर्नैतत्तिद्वौ त। औडिः चातिव्याप्तिः। अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथा सूत्रं ब्रुवतां स
 र्धं शसिद्विरिति भावः। इति हलन्तानपुंसकलिङ्गः॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्। स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः। स्वरिति स्वर्गे परलोके च। अन्तरिति मध्ये। प्रावरि
 ति प्रत्यये। पुनरिति अप्रथमे विशेषे चासुनतर् अन्तर्धाने। स्वराद्याः पञ्चरे फान्ताः। अचिस्महति। नीचैस्स अल्ये। शमैस्स क्रियामान्योऽक्षकृत्योः। वियोगशीघ्रसामो
 प्यलोपनेष्वित्यन्योऽकृते वर्जने। युगपदित्येककाले। आगद्वरसमीपयोः। एथक् भिन्ने। ह्यसञ्जीते द्वि। अश्वस अनागते द्वि। दिवा दिवसे। रात्राविति निशि। सायमिति
 निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मरणाकर्द्वपदिमावत्ये। जौषं सुखे भीने चानृष्णीमिति भीने ॥

पपत्यभावादिति। नियमे मानाभावादिति भावः। प्रामादिकमिति। शास्त्रेणैव सिद्धेति भावः॥ इति हलन्तानपुंसकलिङ्गः॥

॥

इत्यादिभिरिति। आदिना तत्र तस्यैव तदहं मादृत्यैक इति। अत्रारु विधीजं किमेति ड इति विहितस्य तद्विहितस्येति सिद्धिः। कास्पल्य आदिति विहितात्परस्यामदृत्यैक ननु कु
 बहिः स अबसद्मौ बाह्ये। समयेति समीपे मध्ये चानिकषेत्यन्तिके। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे। लुप्येति व्यर्थे। नक्तमिति रात्रौ। न अतिनिषेधो हेताविति निमित्तो। इद्वेति प्राक्
 रणे। अद्वा इति स्फुटावधारणयोः। तत्वातिशययोरित्येके। सामील्यर्द्धजुग प्ततयोः। वतातेन नृत्यमित्यादिभिर्विहितो वति प्रत्ययः। यस्तु उपसर्गोद्वात्वर्थ इति विहितः सने
 हगृह्यते। यदुतौ निवतो यासि। सनासनत्सनात इत्येतेनित्योऽपधेति भेदो। तिरस अन्नदौति र्गर्थे परिभवे च। अन्तरेति मध्ये विनार्थे च। अन्तरेणेति वर्जने। ज्योगिति
 काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे च। कमिति वारि मूर्द्धनिन्दा मुखेषु। शंसुखे। सहसेत्याकस्मिका विमर्शयोः। विनेति वर्जने। नानेत्यनेक विनार्थयोः। स्वस्तीति मङ्गलो
 त्वथापि वदाने। अलं भूषणपयोपिशक्तिवारण निषेधे। वावषट्बौषट् औषट् एतै हविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीति सत्तायाम्। उपांश्चित्य प्रकाशोच्चारण रहस्ययोः।
 क्षमेति क्षान्तौ। विहाय सेतिति विद्यार्थे। दोषेति रात्रौ। मृणामिच्छेत्येतौ वितयो। मुपेति व्यर्थे। पुरेति चिरते। तेन विषयदासने च मिशो मिशस एतौ रहस्सहार्थयोः। प्रायस इति
 बाहुल्ये। मुहुस पुनरर्थे। प्रबाहुकं समकाले सिद्धार्थे च। प्रवाहि केति पाठान्तरम्। आर्यहलमिति बलात्कारे। शाकटापनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरि
 त्याह। आभीष्टप्यमिति योनः पुन्ये। झाङ्कं सार्द्धमेतौ सहार्थे। नमसन्तौ। हिरुकूर्वर्जने। धिक्कुविन्दा भर्त्सनयोः। अमर्शे व्येत्ये च। आम् अङ्गीकारे। किमेति ड व्ययेति कास प्रत्य
 यादित्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययो धिर्हृत् ह्ये इत्येके। पपाचतसाम्। कार्यामासा प्रतान एतानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान्विस्तारे। भासाङ्। एतौ शङ्कानिषेधयोः। आकृतिगणद्विनि।
 तेनान्ये पिज्ञेयाः। तथा हि। काभं स्वाच्छे प्रक्षौममित्यतिशये। भूयेदति पुनरर्थे। सांप्रतमिति न्याये। पक्वमिति किंत्वर्थे। सासात्यलशे। साचितिर्ये गर्थे। सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे। मद् आशु
 एतौ शब्दौ। संवत् वर्षे। अवश्यं निश्चये। सपदिशे प्रे। बलवदित्यतिशये। प्राहुः स आविस् इति प्रकाशे। अनिशं नित्यं नित्यदासदा अलं संतनयेते सातत्ये। उपेति रात्रौ। रोदसी चावाप्य व्यर्थे। उ
 मित्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति एषियाम्। उवदृत्यन्नरिहो। भट्टिक्तमिति तत्सा इति शेषे। सुषुप्रशंसायाम्। दुष्टु अनिकष्टे। ५ सिद्धातस्य तत्त्वे फलाभाव इति ॥

निर्मूलत्वाच्चेति । आद्युदासप्रापकशस्त्राभावादिति भावः ।

तथाच श्रीहर्षः । उदस्यकुम्भीरथयानतकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे । यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरश्चिवर्गः स्वपयां बभूवताम । अत्र हि अश्वत्थ
पयां बभूवेत्यस्य मङ्गलं स्वपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत् । सुष्ठु स्वरभेदार्थः । पाठः । स्मेत्यतीते पादपूरणे चा । आदेहेत्युपक्रम
हिं साकुत्सनेषु । अवदत्तमिति । द्वाहानुपसर्गत्वादच उपसर्गान्तदतिनभवति । अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम् । एतेन गेये केन विनीतो वा मिति व्याख्यातम् । यु
वामर्थे हि वा मित्यव्ययम् । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवमस्तीत्यहमर्थत्वा मस्मिन्वाच्चा । आदेह्युवाचेत्यर्थो । असेति बभूवेत्यर्थो । इत्यादि । अदिति संबोधने धिष्येपे नि
बधे च । आदिति वाक्यस्मरणयोः । द्वादृति संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ईउ क्रुए ऐ ओ औ संबोधने । पशुसम्यगर्थो । पशुसम्यगर्थो । प्रकुं शैघ्रो यथा कथाचेत्यनादरो । पादप्याद्
अङ्गहैभेये एते संबोधने । घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेपु । विषुनार्थो । एकपदेदत्यकस्मादित्यर्थो । पुतकुत्सायां हेतो आतदतीपीत्यर्थो । आकृतिगणदृति । तद्यथा ।
यत्तत्तदिति हेतौ । आहोस्वित्त्विकृत्योसिमसर्वतोभावैर्कां पादपूरणे । सुकमतिशयो अनुकंवितर्कः । शंबट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये चावपादपूरणे इवार्थे च । दिष्टे चेत्यानन्दे च
दुचादुप्रियवाक्ये ह्यमिति भर्त्सने । दवेतिसादृश्ये । अद्यत्वेदानीमित्यर्थेदृत्त्यादि । अन्नेदमवधेयम् । स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वरोदृष्टे चादिषु अ
न्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोद्ध्याः । यथा उत शब्दः स्वरादिषु । ईड्यो नूतनैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । यत्तु उत शब्दस्य स्वरादितामुत्कानिपातस्वराशङ्कान्तोदा
त्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्रभसात्स्वरादेरनिपातात् । अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्चा । यदपिकाशिकायामुक्तम् । स्वरशनैस्त्रधकदिवावृथानक्तमित्यादयो
न्तोदात्तादृति । यच्च सनत्सनात् एवमादय आद्युदात्तादृति तत्सर्वप्रामादिकम् । लक्ष्यविसंबादानिर्मूलत्वाच्चेति शब्दकोस्तु भेदप्रपञ्चितम् । तद्वितश्चासर्वविभक्तिः ।
सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नैति । किंतु एकवचमेवोत्पद्यतेदृतिभावः । तद्वितः किम । एकः द्वौ त्रयः । असर्वेत्यादिकम् । औपगवः ॥

जाति त्वानपायादिति। कुनादिविधोऽज्ञापदेनरूढिरेवगृह्यतेनतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं सज्जायामित्यादिना व्याप्रादिसिद्धिरिति दि
 क्। गौणीवृत्तिरिति। लाक्षणिकत्वापरपर्यायगौणत्वमित्यभिमानेनेदम्। सदृशलाक्षणीकत्वमप्रसिद्धत्वमेव गौणत्वम्। गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयोऽतएवा
 जस्य स्त्रीअजेत्यर्थः। जेत्येवेमि
 सन्तरेदिति। ब्राह्मणादुग्रजातिकान्यायामुत्पन्नैः। आभिरजातावित्यर्थः। नृपात् शूद्राया मुत्पन्नो ग्राजाति कन्या। नतु शूद्रत्वं तत्रास्ति। अतएव शूद्रसंघर्माणस्ते दुल्ये वस्त्रनिषूक्तं नतु शूद्रा इति।
 तच्चिन्यमा व्याघ्रीत्यादि वतः सज्जात्वेऽपि जातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फलानियस्यादिति विग्रहः। इद्यापेरिति। एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम्। भाष्ये
 तु प्रायेण दीर्घएव पठ्यते। प्रत्यक्पुण्येति। पाकर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यलोचने येदमुक्तम्। तेन सत्त्वाक्काण्डेति पाठो नादत्तम्। शूद्रावेति। शूद्रशब्दश्चापमुत्पादयति
 जातिश्चेत्तमहत्सूर्वस्तुना जातिश्चेदितीहापि संबद्धात्। पुंयोगेति। पुंयोगोदात्तस्य रूपएवेति न नियमः। किंतु जन्यजनकभावोपि तेनैव शयाशूद्रोऽस्तु राजन्याच्चाहिष्ये गौसुतौ स्म
 ताविति सिद्धम्। महाशूद्राणि। आभीरीतुमहाशूद्रा जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। अत्रेदमवधेयम्। अज्जादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम्। जातिरिति व्यर्थम्। मुख्यकार्यं संप्रत्ययाज्जातिलस
 णोऽङ्गो वेववाधिष्यते। पुंयोगे हि गौणीवृत्तिः। अमहदित्याद्यपि व्यर्थम्। महाशूद्रशब्दो हि विशिष्टएव जात्यन्तरे वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमेवेत स्त्रीत्वाभावात्
 रापः प्रसङ्गएव नास्ति। यातुमहती शूद्रातत्रमहाशूद्रेतीष्यतएवाकुञ्जेत्यादित्रयोमीहलन्तादयेकोऽङ्गज्जात्वात्। भेदत उष्णिहककुभोदित्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादन्ना अपि भाष्ये स्वीकृताः।
 दृष्यतएवेति। अतस्त्वान्यावृत्त्यर्थेनेतदिति भावः। भाष्यवार्तिककारो नतु शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेन तां जातिं नत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति। शूद्रशब्दार्थसमेवेत स्त्रीत्वस्य सत्त्वात् स्येव वटापः प्रा
 त्तिरित्यमहत्सूर्वेति। शूद्रशब्दार्थसमेवेत स्त्रीत्वेऽपि शूद्रशब्दादेव वटाप्यान्तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकतापि भाष्योक्ताना संगता। अतएव शङ्केन मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मणसन्नि
 यवैश्यैः सन्निपादेषया शूद्रास्तत्पन्नाः सन्निपादेषया शूद्रा एवेत्युक्तम्। नत्रजातिरित्यस्याभावे पूर्वजातिमात्रविवक्षया कुटुण्डवत् शूद्रशब्देन समासेन ततः स्त्रीत्वविवक्षया ममहत्सूर्वेति

सुत्यादितश्चेति। न्यासकृतेति शेषः। इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकम्। अत्रत्यभाष्यासंमतेः॥ दधातेः कृतिविधिः॥ पुमास्येतीत्वम्॥ पादानद्वयस्य वनिपासिद्धिमाश्रित्य ईत्वमत्र कारादावित्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात्। स्यः कचेति सूत्रभाष्यस्येष्टाद्वयत्रयस्य सिजित्यतो वा ग्रहणं मण्डूकपुल्यानुवर्त्य अवस्थितविभाषाप्रयणान्तर्भावः। तत्र विजेवेत्यन्ये॥ अतएव धीर्द्ध्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिकस्य भाष्यं संगच्छेते॥ पुमास्येत्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थस्तत्र

पुंयोगेपीति। यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः। यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादि विवक्षता तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्नोति। नैनबाधत इति सूत्रमपि तु मापिशब्दः मूलान्नञः। नञः किमाशतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियम्। उगितश्चाभवतीति। सर्वादिषु भवतु इत्युदित्युदितः भाते ईवतुरिति व्युत्पादितश्चाशत्रन्नान्तु ङीपि शप्श्यनोरिति नित्योनुमत्वनोरचा सुत्वानमिति। सुग्रजो ईं निष्। अतिधीवरीति। दधातेः कृतिविधिः। श्रुधानोर्वनिष्। गुणे कृते हशन्तात्पर्येण हशन्ताद्विहितत्वाभावाद् ङीब्रूयोर्निषेधो नाभावेति। न्यासकारस्तु प्रापिकोऽयं निषेधः। तेन अवावरीत्याह। न त्वेतद्वा ष्यादौ दृष्टम्। पक्षे ङाविति। तथा च द्विवचने बहुधीवर्षो बहुधीवानौ बहुधीवैद्वन्ति रूपत्रयं भवतीति भावः। टाबृचि पूर्वण प्राप्नोति योपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षेणे दम्। यदितु यथोद्देशं षट्सञ्ज्ञा यदित्वा उपदेशकाले सान्तेति व्याख्यानं तदा असिद्धत्वात् पूर्वण प्राप्नोति योपवादः। वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षेऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्तरत्रैव पठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वेष्वपदां देशाद्व्याश्रित्य अनुमानिकोऽप्योद्देशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते। उभयथापि अन्विधौ न तत्प्रवृत्तिः ॥

त्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक्। निषेधो नेति। वनो न हशद्विति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः। न त्वेतदिति। अथाऽप्रमाणमेतदिति भावः। व्याख्यानमिति॥ उपदेशदतिवक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः॥ अनुमानिकोपीति। एरुति न तेन ते स्तोत्रनुमानादिति भावः ॥

एतच्चाकरेदिति॥ अत्रारुचिविधीजंतुषट्त्वंनालथर्मदूतितदाश्रयविधीनांनान्त्विति॥ सिद्धेदूति॥ एवंचान्यतरस्यांग्रहणंकिमर्थमितिभावः॥ डीपेति॥ ऋन्नेभ्यदूतिविविहितेन। अनोयोसौविकल्पदूति। अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेणप्राप्तदूत्यर्थः॥ अनदूतिसूत्रेथन्यतरस्यामित्यस्यसत्त्वाद्दिकल्पनियमत्ताभोऽन्यथासमित्यार्षोविधिरेवस्यादितिभावः॥ सउपधेति। सउपधालोपिनोनुपसर्जनस्यबहुव्रीहेरेवेत्यर्थः। निषेधार्थमिति। योगविभागेनपश्चात्प्रत्यक्त्वेभ्यदूतिडीपदूत्यर्थः॥ इत्येवडीपिति। निषेधशस्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। तेनेति। अनउपधेत्यस्यनियमत्वेनेत्यर्थः। ऋन्नेभ्यदूति। अस्यान्यथेत्यादिः। अनउपधेत्यस्यविधायकत्वेदूतितदर्थः। प्रकरणस्वरूपे एतच्चउपधालोपि। नसंयोगादितिनिषेधान्नायमुपधालोपितेनअनउपधालोपिनदूतिनप्रवर्तते। डाबुभाभ्याम्। ननुनिषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। अन्यतरस्यामिति योगोविभज्यते। तत्रमनदूतिनिरुत्तम्। अनोबहुव्रीहेर्डीबवास्यात्। डीपासहविकल्पलाभार्थमिदम्। अनउपधालोपिनदूतिसूत्रंतुनियमार्थम्। अनोयोसौविकल्पः सउपधालोपिनएवेति। तथाचसुपर्वेत्यादौअनुपधालोपिनिनिषेधार्थमिदम्। बहुरासीत्यादौतुऋन्नेभ्यदूत्येवडीपत्तेनबहुव्रीहोसिद्धाति। ऋन्नेभ्यदूतिहिडीपमनूद्यतत्सन्नियोगेनविधीयमानोरेफः प्रकरणान्तरस्थेनडीपिकृतेनसिद्धेत्। ननुवनोरेचेति। सूत्रमेवडीपौविधत्तामितिचेन्न। उभयविधौगौरवात्। किंचैवमपिडीपिनिषिद्धेरोपिदुर्लभः ॥

नेति। तेनाननन्तरत्वंबोधितम्। गौरवादिति। ममतुऋन्नेभ्यदूतिप्राप्तडीपमनूद्यतत्संनियोगेनरभावमात्रविधायकंतादितिभावः। ननुवनोरेचेत्यस्योभयविधायकत्वेऽनोबहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्यनिषेधकमुतयेनेतिन्यायेनऋन्नेभ्यदूत्यस्यनाद्यद्वत्याह। किंचेति। अनउपधेत्यनेनडीप्यपिरोदुर्लभएवेतिभावः। किंचैवंबहुव्रीहेरित्यत्रऋन्नेभ्यदूतिडीपापत्तिः। किंचबहुव्रीहौवेतिवार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापस्यासुपर्वणशब्देडीपब्रयोरापत्तिः। सिद्धान्तेत्वनउपधेत्येतत्प्रापितडीपनवादेनरभावस्यतेनविधानाबोधः॥ एतेनान्यवत्सोबाह्यासामान्यचिन्तयोभयबाधकमितिपक्षश्चपरास्तः॥ बहुव्रीहौवेत्यनेनसुपर्वणशब्देडीपब्रयोरापत्तेरितिदिक् ॥

इत्यस्यामन्तरमिति। अनौबहुव्रीहेर्द्वौभाभ्याम्। अनुपसर्जनात् उपधा लोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः॥ यथा श्रुतेः नुपसर्जनं नादित्यस्य संबोधो दुर्घटः। अतएव बहुदा
मानि पुराण्यति क्रान्ता न गरीत्यत्र ईगु॥ ग्रहणं चेति। येन बहुव्रीहौ वेत्यस्यापि संग्रहः॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः॥ इत्युक्तमिति। डाप्
त्रेन्यतरस्यामिति योगविभागकरणपक्षे ह्दमुक्तमित्यर्थः॥ पूर्वणेति उक्तयोगविभागे नैत्यर्थः। अकचिनस्यादिनि। तदकारो हि पचत कीत्यादिसिद्धयेन प्रयोगसमवायीति
भावः। यत्नसाद्यदिति। एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाद्यदित्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। न निहितत्वात् साक्षाद् द्विह्दु देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः॥ तत्र सामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति
सन्निधौ गशिष्टत्वात्। भाव्येन सुत्रभङ्गे न समाहितम्। न द्यथा। अनौबहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधा लोपिनो वेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादि प्रदेशान्तरस्य सूत्रं
डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं चमास्तुदिति। अनउपधा। बहुव्रीहेरूपसोर्द्वौ हि ग्रहणं संख्यायमादेर्द्वौ पचानुवर्तते इत्याशयेनाह। अन्नन्नादित्या
दि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। न चैवं पूर्वणविकल्पसिद्धौ दहाभ्यन्तरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्थानतु नियमः। प्रत्य
यस्थात्वात् पूर्वस्याकादित्यकारउच्चारणार्थः। व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम्। विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरन्तीत्यादौ अकचिनस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्ण
निर्देशो हि कारप्रत्ययौ विहितः। क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु उच्चैस्तरंगवावषट्कारद्विनिर्देशरूपयत्नसाद्यदिति भावः। आपि पर इति। एतच्च अकारस्य विशेष
णम्। तत्र सामर्थ्यात् ककाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति। नतुरथ कथेत्यादौ। त्रिचतुरादियवाये। अतएव सर्विकारो आद्याकारस्य न भवति ॥
शास्त्रसामर्थ्यात् कारेण व्यधानं सहाय्ये। आद्यकारयोस्ते कादेशे कृते चः परस्मिन्। नित्यनिवत्त्वेनाकारव्यधानेऽपि श्रोतमन्वधानं गहीत्वा प्रवृत्तिः। अत्रैव शाब्देना
त्वजातिग्रहणमात्रे नैति केत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न सति रिति भावः। अतएव नयासयोरिति चरितार्थम्। त्रिचतुरादीत्यर्थः। आद्याकारस्येति। इ
दं च कात्पूर्वस्येत्यंशेष्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाम्यवधानां शप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोद्धव्यम् ॥

173
 वचनसामर्थ्यादिति। श्रोताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। साक्षादनूद्यमानविशेषणतयावानूद्यमानस्येत्यर्थः। विशेषणेषु आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अस्यैतेरुक्तमिति शेषः। अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव शापकत्वे वर्णयतोन्नयैर्वचनस्तव पूर्वोपरिविशेषादिति भावः॥ यदि त्वन्नरङ्गत्वेन स्यान्न सर्वान्धलाभदुःखार्थं प्रीतिस्त्यानेन इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थाने ग्रहणार्थमेतत्स्य परिभाषालभ्यत्वाभावेन ज्ञापकासंभवात्। वृद्धसंज्ञायां भिन्नपरिभाषा नुपस्थितिस्तु मालादीनां चेति ज्ञापकत्वेन तद्विप्रस्येऽवृद्धमिति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्य ते अनुवादे इति चेत् निर्मूलम्। यद्वा इत्थं परिभाषयोर्विधीयते इत्यद्या हारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेतदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापि पर इति। कारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्यरात्कारात् पूर्वस्या तद्व्यवस्थया ननु प्राञ्चः। आपीतिकारविशेषणं सर्विकेत्यादौ नु एकादेशस्य स्थानिवद्वावादकारेण व्यवधानेपि वचनसामर्थ्याद्विष्यतीति। तत्रारथकट्यादावतिप्रसङ्गात् अवहितस्यापि परत्वा न पायात्। न च निर्दिष्टपरिभाषयानि स्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणो धिनिहित इत्यर्थः। अत्र च उदीचा मात इति सूत्रे स्थाने ग्रहणं लिङ्गमाफलनं वृद्धसंज्ञायामिक् परिभाषा नुपस्थानात् शोलीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीतिविधीयमानस्येतो विशेषणमिति। तत्कवीयः। आपीत्यस्याङ्गविशेषणत्वं त्वनाशङ्क्यमेव। अथ कट्यापुत्रकास्मैत्यत्रातिप्रसङ्गात्। शंकेति। पचाद्यच्। स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम्। कारमानस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्पर्यत्वाभावात्। पूर्वस्य किम्। सर्विकेत्यादौ तावेकादेशाधिवाकात्परस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषणात् ॥

वात एव बाह्यो न इत्यत्र यजदिस्यादिपर इत्यस्यानविशेषणत्वेपि अव्यवधानत्वाभावादिति षड् इति सूत्रे भाष्ये धनितं संगच्छते इति विभाव्यते तदा सर्वनिहितत्वादिनैवापीत्यस्याकारविशेषणतेति बोद्धव्यम्। तत्स्थवीय इति। विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासंभवादिति भावः। अनाशङ्क्यमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवेऽश्रुतेनान्वयायोगादिति भावः। तस्य विसंवादमप्याहारथेत्यादि। तात्पर्यत्वाभावादि। कान्तात्पर्यत्वादि। तिनुनार्थः। क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः ॥

अपवाद इति ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकविषये तेनेन न्यायेन बाधसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययस्यैकानि । प्रत्ययेकीत्येवमुक्तं नयासयोरिति ज्ञापकात्कौटिल्ययदतिनार्थ इति बोद्धम् ।
 एवं चाप्यस्य प्रत्ययस्यैककारपरस्य चातद्वित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्येत्यांशे ककारस्यैवैति भावः ॥ विग्रह इति । दक्षिणा पश्चादिति त्यक् । अन्यथा दिग्भाच
 अनुवार्णादाङ्गमिति परिभाषया एकादेशो बाधो तेत्याहुः । तत्रापवादो परत्वस्येव उक्तपरिभाषया अपि निष्फलत्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययस्यैककिद्वनिसप्तमीनि
 र्देश एवोचितः । पूर्वग्रहणं च सुत्यजम् अत इति तपरः किमूक्तदाधारविकलिभ्यः कः । धाकाराकामामिकेति । केवलमामकेत्यादिना सज्जाच्छन्दसो रेवेति नियमा
 न्नीङ्गप्रात्यक्ष्यपेरिति । उदीचास्मात्स्थान इति विकल्पस्यापवादः । दक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा । आजन्तः । दक्षिणाभवेति विग्रहः । यत्तु दक्षिणस्यादि
 शिभवेति प्राचाविगृहीतम् । तन्न । त्यग्विधो व्ययसाहचर्योदाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्रावापत्तेश्च । यत्तु समा
 सेम्बपुंवदिति तन्नैति वक्ष्यते । त्यक्कि किंचित्स्यादि वृद्धौ टापूतौ । ज्ञातादर्थकः केण इति द्वस्वः । टाप् । इह त्पिकेति । अज्यात्यपा नयासयोः । अवन्यासकारः । प्याइ
 त्येतस्योदीचास्मात्स्थान इति विकल्पे प्राप्ते निषेधो यस्येति । तन्न । आत्मस्थाने इत्यंशस्येहाभावात् । यासेति यत्तदौरुपलक्षणमित्याशयेनाह । यत्तदोरिति स्व रूप
 स्याविवक्षायां फलमुदाहरति । यकांतकामिति । आसयोरित्यपहाय यनदोरित्येव वक्तुमुचितम् । उपत्यकेति । उपाधिभ्यां त्यकन्नासना रूढयोः । क्षिपकादीनां
 च । नैत्यनुषज्यते । क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । तत्तौ । ज्ञातादौ कः । चटभेदेनै । प्रचाद्यच् । ततः कः । तारकेति । तारते ण्वुल् । ज्योतिर्न सन्नं नेत्रकनीनि
 काच । वर्णकाप्रावारविशेषः । तन्नूनां विकारस्तास्तवम् । औरञ्ज । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या । स्तोत्रकर्त्रीचावर्तयतीति वर्तका । शकुनैश्च
 वा । अन्यत्र नित्यमेव । पितरश्च ताः देवताश्चपितुं देवताः तदर्थं कर्मपितुं देवस्यम् । देवतान्तात्तदर्थं यदि यत् ॥

कस्यापि ग्रहणो चेन्न साहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः ॥ इहाभावादिनि । अकचः सत्त्वादिति भावः । प्राचारविशेष इति । वर्णपस्याच्छाद्ययतीति व्युत्पत्तेः ॥

जागरूकेदृति। स्थानेपदाभावेप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैवलाभइत्यपिबोद्धव्यम्॥ प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्यधिकृत्यविविहितस्येत्यर्थः॥ विशिष्यतदनुपादानात्कथं
 तत्त्वामदतिचिन्त्यम्॥ दुच्छन्तीति। तद्वाक्यादावदर्शनादयुक्तमशुभंयाः विचूततः कइति। नदीसञ्जासूत्रस्यभाष्यप्रमाणयादादनेभ्यः क्तिपोनभिधानादिसूक्तः। तत्रहि
 भग्नान्तिब्राह्मणाः यस्यासाअष्टका। द्रव्यशिभ्यान्नकन। अष्टिका न्येति। अष्टौपरिमाणमस्याः संख्यायाअतिशदन्तायाः कन। अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारः। द्वारे। व्ययक
 पूर्वोयादतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेनस्त्रीप्रत्ययोलभ्यतइत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। सङ्काशेननिर्नृतंसांकाश्यम्। बुञ्छणादिसूत्रेणसंका
 शादिभ्योप्यः। ततोभवार्थेधन्वयोपधादुञ्जअकादेशः। सचसांकाश्यमवांस्त्रियमाहेतितदकारस्यापिद्वेविकल्पेतत्तस्मादातइत्युक्तम्। ननुयथायमकारोनाकार
 स्यानिकएवंस्त्रीप्रत्ययस्यानिकोनेनिद्यङ्गविकलमेतत्। अत्राहुः। सतिह्यातइत्येतस्मिन्स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात्स्त्रीवाचकआकारः स्त्रीप्रत्ययएवेतिलभ्यते। अस्म
 तितुतस्मिन्स्त्रीवाचकस्ययोः कारइत्येतावत्प्रभयेतततः सांकाश्यकेत्यत्रापिप्रसज्येतेति। अत्रेदंवक्तव्यम्। यकपूर्वोयास्यानेइतिस्थानेशब्देजागरूकेकथमवयववषष्टी
 त्वंगम्यताम्। मचबुञ्जस्यानेऽयमितिवाच्यम्। अकेतिसमुदायस्यतथात्वेपिअकाररूपावयवस्यातथात्वात्बुञ्जोयकपूर्वत्वाभावाच्चानहितस्यामवस्थायांयस्येतिलेपिलभ्यते। किंच
 प्रतिपदोक्तस्यप्रत्ययस्थलाभेभवार्थेविहितस्यबुञ्जोः प्रसङ्गएवनास्ति। तस्मादातइतिस्यशर्थमेव। अश्विकेति। कौमारास्तु भग्न्यादिवाक्येष्वशब्दमपिपठन्तोस्यापिविकल्पमिच्छन्ति। शुभंयातीतिशुभंयाःवि
 चाततः कः। केऽणः। शुभमितिमानो नियातः। सुष्टुनयोयस्याः सुनया। ततः कः। भस्त्रेणा। तदनेति। आङ्गत्वादितिभावः। एवंचेति। उक्तंचहरदत्तेन। अत्रातस्थानइत्येतत्त्व
 शब्दस्यविशेषणम्। संभवव्यभिचारोहितत्रस्तः काकचोः सतोः। द्वेषयोः संभवोनास्ति। नान्यत्रव्यभिचारिताः सर्वनाम्नः स्वशब्दस्यतेननायंविधिर्भवेत्इति। इहस्वश
 ब्दस्येत्यस्यानन्तरमतदतिशेबोबोद्धव्यः। एतच्चद्वहमूलध्वनितम्॥ ७७ ॥ व्याख्यावितिपदेआदन्तलसणोविजुक्तो ननु किंपदुत्थाहुः। कैयटस्तुशुभंयातिक्तिपशुभमितिनिपातो
 ऽज्ञातादौकः केणइतिहस्वइत्याह। मूलोपिध्वनितमिति। स्वशब्दस्यातोविशेषणमित्यादिनाभवत्युदाहरणमित्यन्तेनग्रन्थेनेतिभावः ॥

स्विकावाभितीति। स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके केद्वेसाधुः न ह्यकचअत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः॥ व्याचक्षाणादिति। अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्येवाचक्षाणादित्यर्थः। स्त्रीत्वमेव नास्तीति।
 सौज्ञानावात्मानिस्त्वंन्निष्ठात्मीयेस्वोस्त्रियंधनेदुतिकोशादितिभावः। सज्जाविषयकमिति। सज्जाया अपि सज्जापूरणोश्चेतिपुंस्त्वनिषेधेनभाषितपुंस्त्वबोधनादभाषितपुंस्का
 चेत्यनेननसिद्धिरितिभावः। अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयंचेत्यपिबोद्धव्यम्। उपलक्षणमिति। भस्त्राशब्दसाहचर्येणव्याख्यानेनचश्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्यग्रहणमतएवैषाह
 एवंचहंसंतनैसंनिहितंचरन्मुनेर्मनोवृत्तिरिचसिकायामितिश्रीहर्षश्चोक्तंभल्लोपेतिवैकल्पिकमित्येवाचक्षाणउपेस्यादितिभावः। आत्मज्ञानातिध
 नेषुतुस्त्रीत्वमेव नास्तीतिभावः। यत्तुज्ञातिधनयोः स्वकास्विकेतिरूपद्वयमाकरेस्थितमित्याहुः। तस्मिन्मनादाशस्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिङ्गानुशासनविरोधा
 च। यत्तुस्वकास्विकेतिकाशिकायामुदाहृतंतत्सज्जाविषयकंनतुज्ञातिधनविषयकम्। यदपिस्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतिर्तोलिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेद्वितिपरिज
 हुः। तदपिचिन्त्यम्। उक्तरीत्याकप्रत्ययान्तादृपसम्भवेप्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतयाआतस्थानैदृस्यंशस्यदुरुपपादत्वात्। प्रत्युदाहरणान्युक्ताउदाहरणान्याह। निर्भ
 स्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ताभस्त्रायाः निर्भस्त्राउपसर्जनह्रस्वः। टापाततोऽज्ञादौकः। कृतवलेति। सन्नेविकृतनिर्देशोविवक्षितविषयोनतुनयासयोरितिबहुपलक्षण
 मितिभावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गाएवगृह्यन्ते। तेनेहनाशुभोजोस्याः शुभ्राजिका। जानातीतिज्ञः। प्रियोजोऽस्याः प्रियजिकेति। अभाषित। वि
 हितविशेषणतयाव्याख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्यचिकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्यादित्युत्तर्गएवप्रवर्ततइत्यर्थः। परविशेषणत्वेत्यर्थविक
 ल्पः स्यादितिभावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणंतेनातिखट्विकानिःखट्विकेत्यादावपिनित्यमेव ॥ ७७ नञ्पूर्वेउदाहरणमितिभाष्येप्येषेत्येकोक्तम्। अन्य
 याएतदौत्येववेदितिभावः। शुभ्राजिकेति। बहुव्रीहेष्टापिततः स्वार्थिकः कद्वितिभावः। एतेनातः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपासम॥ परविशेषणेत्वेत्विति। यमुदेत्यस्य
 भाषितपुंस्त्वत्वेपितदवयवस्यखट्वशब्दस्यतथात्वेनततः परत्वात्परविशेषणेदोषः स्यादेवेतिभावः ॥

द्रुस्वपक्षे इति ॥ बह्वजसखद्वजसित्यवस्थायां कपि सुबलुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबलत्वात्समाससञ्ज्ञायां समासान्नादिति शास्त्रबलात्कबनस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्य प्रत्यया
 नान्न समासरूपप्रातिपदिकाभावाद्दोस्त्रियोरिति द्रुस्वत्वाभावे केण इति द्रुस्वत्वे च न कपीति निषिद्धेऽप्येव्यतरस्यामिति द्रुस्वेकपः प्राग्वर्तिनः खद्वशब्दात्प्रत्ययोऽभाषितपुंस्काद्विहि
 तत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः द्रुस्वाभावे तु बहुखदा केतीति भावः प्राञ्च आहुरिति न च स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्न दोषः अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तर्निषिद्धिमा
 मित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्चापनेनादोषात् अतएव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरो सिद्धाति प्राधान्येन तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्च अनुपसर्जनमिति तु गृह्यमाणस्यैव
 शेषिकेकपीति आपोन्यतरस्यामिति द्रुस्वपक्षे इति भावः अभिव्याज्येति अतएव बहुयुवा शालेत्यत्र यूनस्तिरुपसर्जनत्वाच्चेति प्राञ्च आहः ॥ ८६ ॥ इह वृत्तिकृता सूत्रेभ्युनपसिद्धः ।
 ओसीति उत्सभवा उत्सादिभ्योञ्जनचणार्हः र्वाद्यजद्विडीनासिद्धमिदमिति वाच्यम् । तत्र जाते रित्यनुवृत्तेः अन्यथापुंयोगेपि स्यात् एतेन इह अत्र ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचोग्र
 न्यः प्रत्युक्तः । इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण्योकारस्तदन्तादिति व्याख्यानाच्चेह आपिशलमपीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थः ण उपसर्जनम् । अद्योत्र ण तु लुप्तः ।
 वर्णप्राधान्यान् प्रत्ययलक्षणम् । अतएवैव भवति । ताच्छीलिकेति । अयं भावः । शीलं कृत्रादिभ्यो ण इति यो ण स्तस्मिन् अण्कार्यं भवति । कामस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् । अनेन हि अग्नि
 ति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं णि लोपो निपात्यते । चैरीति । चुरा शीलमस्याः । हलस्तद्धितस्य उपधाभूतस्येति । ननु यस्येति चेति यजोकारलोपे कृतैयकारस्य ईकारपरत्वमस्येव ।
 किमुपधाग्रहणमुच्यते । न चास्त्रोपस्य स्थानिवद्भावः । यतोपेतं विशेषधातुमैव मायलोपे कार्यः । स्त्रोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् ॥ ८७ ॥ विशेषणम् । अतएव कौमभकारेण सिद्धिः । अन्यथा कुमभका
 रेयोप्यापदेत कुम्भेन समासेपि केवलस्य स्कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततोऽपि कुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्त्वक्तुमशक्यत्वात् । नेनापि योगे कदाचि
 त्ततोऽपि विशिष्टस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन कुम्भशब्दे कोरुद्ध्यानापत्तैः ॥ निष्कथे कार्यीभावस्यैव प्रत्ययोऽप्यसि निमित्तत्वेन मानम् । समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । न च समुदायाद्वि
 ष्यपि अनुपसर्जनस्य प्रत्ययेन दादिति नियमाभावेन कदाचित्कारिशब्दादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् । एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिति नियमाभावेनाधिकस्यैव कार्ये बोद्धव्यं । ननु नृनस्येत्यदोषादिति

तदाशयोविस्तरस्त्वन्यत्रबोद्धाः। पुंयोगेऽपि स्यादिति। इष्यते तु डी। बिल्यर्थः॥ प्रत्युक्तद्वितीयेनैव सिद्धे तत्राजग्रहणं तत्स्य प्रत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षण डी। ष्वाधनार्थमिति बोद्धव्यम्। अत्रहीति। न चैवमनुपसर्जनधिकारस्य चारितार्थमूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम्। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतया पितृद्वाराणसमभवात्। तस्माद्दुडुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम्। तच्च तदन्तविधिं विनानोपपद्यत इति तज्ज्ञापकत्वं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वं चेति बोद्धव्यम्। तत्कारणे एतद्व्यावृत्तिरपि। अनेनैव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रह

अनपत्येति। यद्यप्यपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तथापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्तादृशश्च गर्गादियज्रेवन तु देवाद्यज्ज्ञातस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठान्। अतएव भाष्यकृता कज्जक्कारो यजश्चेति गर्गादिभ्यः। अयञ्जिति च अकारः प्रश्निष्ठः। यस्मादिभ्योगोत्रेऽयजश्चेति सूत्रेणैवम्। प्राचां ष्फत्तद्धितः। तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम्। ननु तां विनापि चत्कारणसामर्थ्यादेव डी। ष्भविष्यति। एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिदं नानादपि क्वचित् ष्फत्तद्धितज्ञापयति। यजन्ते सर्वर्णोर्ध्वेणापिरूपसिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात्। तेन आसुररूपसंख्यानमिति वस्यमाणं सिद्धाति। आयनेनाफकारादिष्वकारउच्चारणार्थः। आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम्। फिनो निक्तरणसामर्थ्यात्। कौरव्याकथं तर्हि यद्यसौ कूपमाण्डुकि तं वै तावतिकः स्मयदतिभट्टिः। अत्राहुः। कौरव्यसाहचर्योदपत्यप्रत्ययान्तस्यैवमाण्डुकस्येह ग्रहणम्। इह तुमाण्डुकस्येयं भार्येति तस्येदमित्यणाकुमार्गति। प्रथमवयोवाची एषशब्दः। न त्वनूदत्वप्रयुक्तः। वृद्धकुमारीति नुगोणः प्रयोगः। त्रयणीकेति। त्रयणा मनीकानां समाहारः। अत्राजोदराद्वृत्तिग्रणत्वात् टाबुदिति त्रयनीकाधिकरणेमीमांसकाः। पञ्चाश्वेति। नन्वत्रादिगोरिति डी। प्रमाभूतं रुगन्तत्वनुस्यो देवेति चेत्। न। ठको योऽकारः इति व्याख्यानात्। द्विविस्तेति। सुवर्णविस्तेहोस्तेहो सोऽेत्यमरः। आचि तो दशभारास्त्युः॥

णमित्याशयात्। अणकार्यमिति। डी। बिल्यर्थः। ताच्छीलक इत्युक्ते स्तदस्यां प्रहरणमिति णेदाण्डेत्येव। अकारश्च प्रश्निष्ठद्वितीयादिसूत्रेऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेः सस्य गोत्रार्थकत्वेपि न तत्र डी। प्रसिद्धान्ते णिष्ठः संघादौ तिसूत्रे एतद्वाच्यप्रामाण्यदेकानुबन्धकपरिभाषया अप्रवृत्त्या गर्गादियज्रेव ग्रहणमिति भवः। एवेमिति। अकारः प्रश्निष्ठ इत्यर्थः। प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति। तत्फलं च डी। धितिभावः। न च लिङ्। विशिष्टपरिभाषया तत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे नु

पस्थितैः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रानिपदिक्त्वेपीतिभावः॥उच्चारणार्थ इति।नेनद्रुकआदेशसिद्धिः॥निस्करणेति॥असज्जातविरोधन्यम्यसहकृतेत्यर्थः॥नल्विति।अल्पवगसोदु
यामपिप्रयोगादितिभावः॥गौणइति॥पुंसाःसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगतत्वादिति।द्वाभ्यांशताभ्यांकीताद्विशतेत्यादौनिषेधश्चरितायोःत्राहिकोनोलुक्।कम्बल्यमिति।अप्र
रिमाणत्वेत्येतयोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विस्तकम्बल्ययोरेवेति।नेनान्यन्नोन्मानेद्विपलीहिनिष्कील्यादिसिद्धिः॥श्रुतत्वादिति।अवान्तरवाकार्णवोद्योत्तरयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
द्विकम्बलेति।द्वाभ्यांकम्बल्याभ्यांकीता॥कम्बल्यमूर्णापलशतम्कम्बलाच्चसज्जायामितियत्।कीतार्थस्यठजोलुक्।द्वाद्वीति।द्वाबाढकोपचतीति।आढकाचितपात्रात्वोन्य
तरस्याम्।द्विगोष्ठेत्रेतिखठभ्यामुक्तैप्राग्बतीयष्टजतस्यलुक्।एतेनद्वाचित्त्याख्याताकाण्डान्तात्पोडशहस्रप्रमाणोदण्डः।काण्डम्।यद्यापिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
स्तथापिअन्तग्रहणेअसतिसेत्रइत्येतत् श्रुतत्वाकाण्डस्यैवविशेषणस्यानतदन्तस्य।ततश्चेहापिस्यात्।द्वाभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमितार्षेत्त्राभ्यांकीताद्विकाण्डिवडवेति।इ
हतुनस्यात्।द्विकाण्डासेत्रभक्तिरिति।अतोन्तहणमात्रचइति।यत्तुप्राचोक्तंहयसंचोलुगितितत्त्वाप्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमनौममेतिसिद्धान्तात्।द्विकाण्डिरञ्जुरिति।नन्वि
हापरिमाणान्तादितिपूर्वणनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दस्यायामपरतयापरिमाणार्थत्वात्।परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहनश्चयेनमीयते।नद्विपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
तुयथाकथंचित्यरिच्छेदकमात्रम्।यदाहुः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः॥अयामस्तुप्रमाणंस्यात्।संख्याबह्यानुसर्वत इति।अतएवद्विहस्ताभितिरित्यत्रडीबन।अत्रा
हुः।नियमार्थमिदम्।सेत्रेएवनिषेधोयथास्यादिति।अतोद्विगाष्ठेत्रेञ्जुरित्यत्रडीवेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्ममाणोयद्यापिपुरुषशब्देजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
इतिकथेप्रमाणेवर्ततएवाप्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यत्वं।वलौतुतत्स्वभावादेवात्थावचनूल्वसूत्रम्।पञ्जारलिः पुरुषइति।द्विपुरुषीति।अन्नन्यासकारः।प्रमाणेलोद्विगोर्नित्य
मितिद्वयसंचोलुगित्याह॥७॥ल्लालेश्रुतत्वात्तेनैवसंबधेजातेपञ्चासंदन्नाविधावपिपुनर्ज्यापारेमानाभावइतिभावः॥इहापीति।इहैवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्रप्रमाणदण्डार्थका
ण्डशब्दस्तुतिर्यद्मानमिति न तस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणेवर्तत एवेति।परिच्छेदकेवर्तत एवेति॥वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसंचोल गिति।तस्यायंभावः।आयामोदैर्घ

नवविंशतिमूर्तिर्ध्वजः । त्रयानवविंशतिर्लोकः ।
नवविंशतिमूर्तिर्ध्वजः ॥

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति। तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात्। तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं न तर्ध्वमानस्य ऊर्ध्वकिलोन्मानमित्युक्तेरिति भावः॥ द्विगोलुगित्यं
शेषप्रमाणे ह्यनुवर्तते एवेति तात्पर्यम्। प्रमाणत्वेन प्रसिद्धादित्यर्थः॥ शमादीनामूर्ध्वपरिदिग्बस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपि तिर्यगवस्थितव
स्तुनोपि परिच्छेदकत्वात् तत्त्वेन प्रसिद्धिरसता। अन्यथेति। न च प्रमाणेन ह्यत्र समर्थानां प्रथमाद्वैत्यतो वेत्यनुवर्तते न वेत्यस्याप्य

तन्नापुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणेन प्रसिद्धादिति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैतत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि। अ
न्यथापुरुषशब्दस्यमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामणचेति सूत्रेपदमञ्जरीमानं चेत्तद्वयसज्जद्वचावपिनास्मात्प्रत्यामिति वाच्यम्। उर्ध्वमानेन म
तौ समेति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे ह्यस्यपि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। यस्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्मादप्राप्तवान्न तु वि
धीयत इति। तदपि चिन्त्यम्। मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्यहीतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्यावसायैरुक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगि
ति। तदपि रभसोक्तिमात्रम्। उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृत्वा दित्यासां तावत्प्रवृत्तस्तु। पुरुषात्प्रमाणद्वितिसूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकिद्वयानुवर्तते।
तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते। हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवं परतथैव नेयेति सह दयैराकलनीयम्। प्रमाणे किमाद्याभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषागौ। तद्धितलुकी
त्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। ऊर्ध्वसो नङ् ॥

७ संबन्धात्॥ लुक् स्यादिति॥ शमद्वयादाविवेति भावः॥ सामर्थ्यादिति। तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपि सामर्थ्यात्प्रमा
णपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः॥ लुगप्याक्षिप्यत इति॥ इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमात्रम्। वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याद्वैत्यतदस्य परिमाणमिति ठकष्वजोवादादिति
लुकिणस्त्वस्य चारितार्थ्यं तदासेपेन मानम्। तन्न हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ॥

नादेशेनेति। अतएव ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे इति वार्तिककृतोक्तम्। एतेन लाक्षणिकत्वादस्यानोऽज्ञोपो नदति न स्यात्। कुण्डोऽप्यन्यादिभ्य आचारकिप्पात्मनेपदार्थचङ् का
र इत्यपास्तम्। अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानग्रहणे प्रनियदोक्तपरिभाषाया आचारकिबभावस्य वाक्यनात्। तदयुक्तमिति। अन्तर्वती सप्रमत्त
क्षेत्रिति भावः। तमुधेति। विभाषासपूर्वस्येत्यत्र यज्ञसंयोग इत्यस्या संबन्धात्। अतएवाशयाः पतिराशापलीनितोदाहृतं भाष्ये। आशापूर्वकत्वेन कस्याश्चित्तस्य नित्यमिति भावः। अतएव
नादेशेनेव सिद्धेऽनङ्करणं धनुषश्चेत्येतदर्थम्। दामाबद्धव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थसंख्यादेरिति। स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः।
केवलमामका इत्यादीति। अद्वयस्यामामकीतनू। मित्रावरुणयोर्भागधेयोः सन्नुपाधीः। उतापरीभ्यो मपवा विजिग्ये। समानीव आकूतिः। आर्यकृती। सु
मङ्गली। शिवारुद्रस्य भेषजी। प्रत्युदाहरणं लिखति। यत्तु प्राचा अन्तर्वती पतिवतीति प्रत्युदाहृतम्। तदयुक्तमिति भावः। व्यस्ते कथमिति। यत्तु प्राचा समस्तेषु पचार इ
ति वर्णितन्तन्मुधेति भावः। पृतक्रतोरैवापेकार आदेशः। ननु प्रत्ययः। उत्तरसूत्रे उदात्त इत्युक्तेः। न लिखति। अन्यथा वषाकपिशब्दोलपावने हूयोश्च बहूषो गुरु रिति
मद्वोदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति। अग्न्यादिषु त्रिषु स्थानेनन्तरतम इत्येव सिद्धमिति प्राचां ग्रन्था विरुद्धो रन्निर्वाहः। उदात्तैकार इति। मनुशब्दे ह्याद्युदात्तः। शृस्त्विति हीत्या
दौमनेरुप्रत्ययविधायकैः सूत्रे धान्ये निदित्यधिकारात्। समासनिर्देशेनैतद्वर्णयति। उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धानुवृत्तैरेकारेणैव संबद्धातेन तौकारेणापीति। ततश्च यदु
क्तं प्राचापेकारोऽकार उदात्तौ स्तदिति तदुपेक्ष्यम्। वृत्तिपदमज्जार्थदिविरोधादिति भावः। मनापीति मद्भोदात्तम्। इतरद्वयमाद्युदात्तम्। एताः कर्तुरावर्णनमिति। एतः प्रोणः।
शितिः। एभिः। एषत्। इत्सुदाहरणानि ज्ञेयेति। अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेन तेषामस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः। सज्जालासत्वं कान्दसत्वाद् ॥ ७ ॥ केरिति। प्रत्ययत्वे हि आ
द्युदात्तश्चेत्येव सिद्धे तैर्ग्रह्यार्थं स्पष्टमेवेति भावः। इतरद्वयमादौ मनु रित्येतत्। समस्तस्येति। एतच्च गद्गावृत्यनुसारेण
क्तमपि दुष्पणजित्यादा विवात्रापि गद्गापि विशेषणत्वमेवेत्युपमानानीनिसूत्रभाष्यसंमते पक्षे त्रिषु स्थानेषु मनीज्येणीति बोद्धव्यम्। कान्दसत्वाद्वा डीपातस्थानं संज्ञावानङ्गीकारे आह ॥ कान्द

प्राञ्चदिति॥ कैयटादयद्वत्यर्थः। कृन्दसेषु सत्रेषु वाग्रहणवदिदमेक इत्यपीति तेषां भावः॥ न प्रत्ययेदिति। दशपाद्यनुसारेणेदमात्रादिन प्रत्ययप्रकरणे तद्विशुषिरसि कृषेऽश्वकि
दिति दलचप्रकरणे कपेऽश्वेति पठितम्। कपिः सौत्रद्विचोक्तमापञ्चपायां तु कपेर्वर्णद्वयनिष्कप्रत्ययः। कमेः पञ्चेति दलजित्युक्तमापठ्यत इति। इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्येऽस्य
हम्। उक्तं रूपमिति। नानां रूपमित्यर्थः। णिचि नस्तद्धित इति। लोपे तदभावः स्पष्ट एव॥ न च नस्तद्धित इति। लोपोनेष्ठवद्भावेन रेरिति नुप्रकृत्यैकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम्। अस्य
मतस्य नामांशौ दूषयिष्यमाणत्वात् तत्स्थानयतोक्तम्। मुख्यमतेदिति॥ नस्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति पूर्वति प्रकृत्यैकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम्। अस्य
क्रमेकेदिति। अत्र कृन्दसोति भाष्योक्तेः लोके गतोगणसूत्रेण मसिक्त्रिकानामित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु कृन्दस्यैके इत्यन्वयात् तभाषायामपि इति
भाष्याभिप्रेतम्। अन्यथा एकग्रहणं न कुर्यात्। न हि कृन्दसि पलिक्रीरियुवतय इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते। विशुद्धवाचीति। देपशोधने इति स्मरणात्। अवदा
तः सितो गौर इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्येण तत्र प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः। लघ्वाविति। अने एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषो बहुचकस्य गुरुदात्तः स्या
त्। अपि नति। अवः प्राचां सञ्ज्ञा। कृणोति। कृषेऽश्वेति न कुप्रत्यये कपेऽश्वेति सौत्राद्वा तौ रौणादिके दलविचकस्य कपिलावन्नोदात्तौ। विद्वैरादिभ्यश्चान्नशब्दो न पठ्यते।
तेन क्रन्नेभ्यो ङीप् इत्यत्र यत्प्राचाशुनीत्युदाहृतत्वात्। मादिकम्। यनुव्याचसतोऽश्वानमाचष्टे वाचरतीति वार्थे णिचः किं पोबाकोऽपसर्जनत्वात् ङीष् भावे निः
शुनीत्यादि वत् ङीप् इति तन्ना। णिचि सं प्रसार णटि लोपयो। रुक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभम्। अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ॥

सं प्रसारणे वाणां दाङ्गमिति पररूपात् पूर्वटि लोपदत्तितस्यैतौर्लभ्यम्। तदुक्तं सं प्रसार णटि लोपयोरिति। अन्यत्र किं बन्तात्कौ अनुमासिकस्येति दीर्घेऽपि एकदेशविकृत्य
येनान्तत्वमिति सं प्रसारणं भवतीति भावः॥ कथंचिदिति॥ अने नारुचिः सञ्चिता। तद्द्वीजमेषामनभिधानम्। अन्यथा नुपसर्जनादिति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकता भाष्येऽस्तीति
भज्येता। किंचाचसाणकत्रादिरूपार्थस्यापि शब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्यैव ङीष्ः प्राप्तिरभिव्यक्तैति न्यायस्तु पदकार्यविषयस्येति ॥

इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं त्वाकडारसूत्रस्य भाष्यविरोधस्तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञा
 कृता बहुशब्दसंख्या । अत्रार्थे बहुग्रहणमपि मानम् । सत्त्वे निविशत इत्यादिगुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । अर्थमेवेति । उत्तरार्थमिति ब्रूतौ
 मते इति शेषः ॥ गौणीवृत्तिरिति । लक्षणे त्यक्तः । न त्वेषां गौणीसादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वात् । इडः श्रुति सूत्रे इति ॥ अपादाने स्त्रियां घञ उपसंख्याननदौ नाना
 आवपनं चेदिति । ओष्यते निशिष्यते धान्यस्मिन् गौणान्येति । यस्यासौ षास्य लीयत्र विचिन्वता त्वामिति । स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण
 संस्कृता । यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्निष्प्राणापक्का । अयो विकार इति । फाल इति प्रसिद्धः । कुशान्येति । कुन्दो गः स्तोत्रीया गणनार्थान औदुम्बरान् शङ्कुन कुशा इति व्यवहर
 नि । अतः कृकमीति सूत्रे हानौ तूपायनेति व्याससूत्रे कुशावानस्य त्यास्यतामायातेति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम् । पतिं वरेति । तथा च प्राणिग्रहणे कृष्णामिधा मित्रादुणवचनो य
 मिति भावः । बहूनादिभ्यश्च । बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वणा सिद्धे उत्तरार्थे ग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो नित्यं कुन्दसीत्युत्तरसूत्रे चेति द्वयमपि व्यर्थमेव । सर्वविकल्पानां
 कुन्दसिद्ध्यवस्थितत्वात् पुंयोगादिति । तथा च गौणीवृत्तिरिति भावः । यदा तु मुख्या र्थात्तस्येदमित्यणतदगौणित्येव भवति । योगश्चेहदस्यतिभाव एवेत्येको वस्तुतस्तु । संकोचे माना
 भावाज्जन्यजनकभावोपि गृह्यते । तथा च भट्टिः । कौशल्ययासाविसुखे नरामः प्राक्के कयीतो भरतस्ततो भूदिति । केकप्रदुहितो केकग्री । जनपदशब्दादित्यपत्यये तु केके यो
 तिस्यात् । न च तस्य अतश्चेति तुक् । न प्राच्यभर्गो दीति निषेधात् । तथा च कालिदासः । केके यिकायाः फलितास्तवेति । एतेन देवकी व्याख्याता । दुष्टेयवोयवानीति । जात्यन्तरमेवानेना
 भिधीयते । अयमेव वातस्य दोषः । यदुक्तं यवत्त्वजातेरभावोपि तदा कारणानुवृत्तिः । इडा ष्वान्य इति । इदञ्च तृतीये भाष्ये इडः श्रुति सूत्रे स्थितम् । कथमिति । यनुवदन्ति । दीर्घोच्चारणसा
 मर्थ्यादु आ अनुकृदिति पदं विभज्यते ॥ ७ ॥ च्वाडिः किति तत्रोक्तम् । उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः । दीर्घोच्चारणेति । न चेन्नादिशब्देभ्य आचक्षणणिचिदित्ये हन्दाणीति सिद्ध्यर्थे तत् । अ
 दन्त्वाभावे न तत्रा प्राप्तेः । पदं विभज्यते इति । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोत आनुगिति संबोद्धम् । स्पष्टार्थे दीर्घाकार आदेश उक्तः ॥

प्रसङ्गादिति। इन्द्रादिशब्दे इति भावः। अकारोच्चारणेति। अनुकीति शेषः। अल्लोपो न इत्यस्य बाधेनेति। अल्लोपो न इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवर्तनेर्बहुव्रीहेरुपसङ्गतिस्त्रभाष्यसंमतया। काराभावः। वश्यप्राप्तस्य अल्लोपो न इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्ये इति। एवं च न तद्वार्थ्यमाकारोच्चारणमिति परस्परस्य तेन बाधादिति भावः। परस्वरूपबाधनार्थमिति। अल्लोपबाधेन चरितार्थस्य परस्वरूपबाधकत्वे मानाभावेनेन्द्रशब्दे परस्वरूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन त्वदुक्तकल्पनानवकाश इति भावः। तत्रेन्द्रादिनामनुकैवसिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोपि विधानमनुमीयते तेन ब्रह्माणीसिद्धतिः। तच्चिन्यम्। अनुकिकृते तो गणे इति परस्वरूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घो भविष्यति। अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेन्न। अल्लोपो न इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात्। पल्युर्न इति वदादेशे कर्तृत्वे आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न। सर्वशब्दे कारस्य चारितार्थ्यत्वात्। न हितत्रलोपोस्ति। न संयोगादिति निषेधात्। तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे परस्वरूपबाधनार्थोच्चारणमावश्यकमिति। एतेनानुकृष्टस्वादिरेवलाघवाद्दुक्त्यदिति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता। कर्मण्यप्यपि। तदन्तान्ङीपापूर्वपदात्तज्ज्ञायामिति गत्वम्। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रभिस्मृत्तदइत्यस्यामवस्थायाम्। प्राक्सुबुत्यन्तेः समासेऽदन्तत्वा नङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणे कृतेति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्नेन समासः। तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्। ततो दन्तत्वाभावा नङीष् इति भावः। तेन बहुति। अयं भावः। बहोर्नञ्जवदुत्तरपदभूमिानञ्जसुभ्याम्। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् लोकोक्तमिति प्रतिपन्नाः। इति ह्यनोदानताविधायकानि। तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बहुदिपूर्वकस्यार्थाद्बुदास इति। अस्माद्पूर्वपदादिकल्पस्य वश्यमाणत्वादिति हस्वाङ्गपूर्वपदस्योदाहरणमित्याह। ऊरुभिन्नीति ॥ ७७ कः। डीबिति। इन्द्रवरुणेति सूत्रं त्विन्द्रात्त्यादित्यावृत्यर्थमुदाहरति। वृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भावः। सुबुत्यन्तेरिति। राबुत्यन्तेः त्र्यपि बोद्धव्यम्। बहुलग्रहणादिति। तत एव गतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरिति भावः। सुखादिभ्योऽपि सुखादयश्च सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र परिताः सुखदुःखकृच्छादयः। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्ये तन्न हि तीर्थलक्षणम् ॥

ननु सप्रम्यथिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वसत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्ते च काण्डे दत्त्यादौ न दोषो त आह। अथ शूरित्यत्रेति। वचनमिति। वृत्त्यादि
 पठिनमित्यर्थः। उपमानाभावादिति। उपमानं सादृश्यं तदभावात् तस्य समासाच्चाव्यत्वादित्यर्थः। यद्वा उपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः। शफोरुरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफत्वा रोपो न तु तत्प्रतीति
 यत्तु व्याचख्युः। आदिः फट्। पेक्षया पूर्वः प्रातिपदिकं तद्ध्रस्वात् तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वोक्तवद्भावादिति यावदिति। तदपि क्लृप्तं स्वपरग्रन्थविरुद्धम्। उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्पे इ
 त्यादावप्येकवचनमुत्सर्गं तदुत्सुः प्रवर्तते। तद्वारणाय च प्रत्यय इति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। अथ शूरित्यत्रैकादेशाभावात्सिद्धिः। विशिष्टपरिभाषाया एव आवश्य
 कत्वाच्च। यत्तु तत्र अशुरः अथैवेति निर्देशश्चास्त्वादयदुतितन्ना निर्देशस्य शब्दपरत्वाद्। विपर्ययः। डे. अद्वितिवत्। अथ शूरस्येति। पुंयोगलक्षणे डीषि प्राप्ते ऊट्। तत्सन्निधौ गेन च
 विधीयमानो लोपः संनिहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य नत्वादेः। एतच्च वचनं अशुरः अथैवेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्। अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः। उपमानवाचि पूर्वप
 दमिति। धात्रीकाराभ्यां कारभोपमोरुरित्यत्र तु नाकारभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात्। शफोरुरित्यत्रैकादेशात्। यद्यपि शफं क्लीबे खुरः पुमान् इत्यमरः। तथापि शफशब्द
 स्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतमाशफाविवजर्भुराणेति श्रुतौ ग्राम्यपशुसंघेऽपि सूत्रस्य व्याख्यावसरं न्यासहरत्तादिग्रन्थेषु वाचस्यत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात्। लि
 ङ्गमशिष्यं तोकाश्रयत्वात्सिद्धिः। स्येति भाष्याच्च। शफोभुजोगुदघोणेति गणरत्नमहोदयोक्तोक्तोदादिगणे पाठाच्चाशफः। खुरे गवादीनां मूले विटपि नामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च। विश्व
 कोशे च पुन्रपुंसकतोक्ता। वामौ मुन्दरौ ऊरूयस्यादुतिविग्रहः। इह सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः। कथं तर्हि पीवरोरुपि वतीव बर्हिणदुतिकुमारः। प्रमाद एवायम्। सज्जाम्
 र्वकत्वात्संबुद्धिगुणेनेत्येके। हितेन सहेति। समो वाहितततयोरिति व्युत्पादितः संहितशब्दस्तु नेह गृह्यते। एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः।
 रिति भावः॥ एवं च कारभोरुशब्दे आरोपविषयायामूडू. न भवत्येव। एतेन कारभोरुभिरिति व्याख्या तम्। एकै इति। तस्य भाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेन नियामकत्वेनैत्यरुचिरत्र॥

डीषिति। अतएव न प्राच्येति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थं तद्विपर्ययादिभ्यामणजाविनिस्सार्थिकाजोतश्चेति प्राप्नुको निषेधार्थमात्रं तत्फलं चाजन्तत्वाङ्डी न्यया स्यात्। तदन्तत्वा
 ङ्डीवृत्ताभूदिति। नरशब्दादिति। यद्यपि नृशब्देन नराः सिद्धा नरीचपुंयोगे दुर्वारा तथापि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छया नरीत्यस्य वारणार्थं नरग्रहणं बोद्धव्यं। ननु वृद्धि विधान
 सामर्थ्याल्लोपबाधोत्तमाह। गुणेति। अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्यदिति भावः॥ अन्तरङ्गत्वेनेति। सामर्थ्याद्वाधो ह्यनुचितः। न्यायप्राप्तबाधस्तूचित एवेति भावः। कथंचिदिति
 अज्झोकारद्वितीया अकारविशेषणं किमाश्रसेनी। जनपदशब्दादित्यजोतश्चेति लुकि जाति लक्षणोऽङ्गीषाङ्ग रवीति। शृङ्ग रुशब्दादपत्यार्थेण। नृनरयोरिति।
 नृशब्दादूक्तैर्भ्यद्वितीयापि नरशब्दाज्जातिलक्षणेऽङ्गीषाङ्ग रवीति। अन्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्त्यस्या
 प्यकारस्य वृद्धिर्भवत्यन्तरम्यात्। गुणेत्यन्याय्यकल्पनेत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति। तज्ज्ञा प्रत्ययसंनिधौ गशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि य
 स्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्तौ चित्यात्। किंचास्तु कथंचिल्लोपस्तथापि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्नत्वकारस्य। अन्तरतमपरिभाषापेक्षया लोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात्। अपि च
 न्तरतमपरिभाषासदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानि न निमित्तं तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः। किंच गुणेत्यन्यायेति न्यायोपन्यसनं स्वकीय एवापरिभाषयोः
 परस्परं गुणगुणिभावायोगात्। अत्रेदं तत्त्वम्। नरद्वितिरात्तलुप्राकारानुकरणं नरः अः नरः नाचनरश्चतमोरिति व्याख्येयम्। यद्वानरस्य अः नरः कतं तव त्वत्पररूपम्।
 नाचनरश्चतयोर्नरयोः। नरस्त्वचप्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः। प्रश्नेष सामर्थ्यात्। अधिकं शब्दकौस्तुभे बोद्धव्यम् ॥ ७ संनिधौ गशिष्टत्वा नङ्गीकारेणेत्यर्थः
 तत्कथमिति। स्थानेऽन्तमेदं तिसप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रेत्यादौ यणनापत्यादूषितत्वादिति भावः। परिभाषयोरिति। तद्व्याख्यातग्रन्थानुसारेणेदं तर्हि अलोन्त्यस्येत्य
 स्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषायादिति व्याख्यातम्। व्याख्येयमिति। नृनरयोरित्यावर्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठीताभ्याङ्गीननुर्नरोऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थद्वयमिति भावः। अतएव वा
 नरशब्देनातिप्रसङ्गः। यतो नरशब्दाङ्गीननुर्नरोऽकारस्य च वृद्धि विधानात् त्वानरे नरस्यार्थक्यात्ततो नङ्गीनिति बोद्धव्यम्। तदाह। अधिकमिति ॥

अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारस्य भिन्नाहारस्सन्धम। केवलाकारान्तपुत्रशब्दोऽतएव विष्टैव बोधकोऽतएव सपुत्र इत्यतो न सन्देहः। पुमांसं पुत्रमाधेहीत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्यतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः। चिन्त्याभिनिविष्टादिपुंशब्देभ्यः परेङीनन्तेतत्पुरुषेषु पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषेषु पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकं नलिङ्। विशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोऽकारो दात्तत्वम्। पुत्रडादेशे तु नतत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तो

पुत्रशब्दोऽत्र प्रकृत्यते। शैलपुत्री। पुत्रीबहर्षेहृदयेतनोति। कुर्वेत्तदुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्। नचपुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रस्त्रियांत्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। अतएव प्रत्ययस्यादितीत्वप्रकरणे वासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामिति वार्तिकं तद्वाण्यादिकं च सङ्गच्छते। यस्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्। केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां नवर्त्तते इति तद्वाण्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्वप्रकरणस्य स्वग्रन्थविरोधाच्च। इदं तु चिन्त्यम्। कारे सत्यागदस्येति सूत्रे सौतोगराजभोजकुलमेरुभ्योऽदुहितुः पुत्र इति वार्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति स्वगार्थमिति। तन्न। रित्वान्ङीपिकृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः ङीनन्तेन तत्पुरुषेषुपि समासस्वरेणान्तोदात्तएवेति स्वरेभेदाभावात्। यदपि शाङ्ख्यदौ पुत्रशब्दः प्रसिद्धो न तु सांप्रदायिक इति। तदपि न उदाहृतप्रयोगविरोधात्। वासूतकेत्यादि वार्तिकैकैः परहरदत्तादिकृताकारप्रक्षेपविरोधाच्चैत्यास्तां तावताम्बह्वेति। वृद्धलोसतेति यङ्। कारीषगन्धेति। कारीषस्य करीषगन्धिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्रापसंस्त्रीअणञ्णिजोरिति षड्जदेशः ॥ ७ दात्तत्वमिति नान्तरित्याक्रोशेषेऽत्र स्येत्यस्य पुत्ररिति अप्रवृत्तिस्तु न फलमाप्तत्वं बन्धवः परस्परआदिनीशब्दपरत्वात् समावात्। पुत्ररः स्या

निवृद्धावेन दुहितृशब्दत्वेऽपि न षडिति निषेधो नातस्य ऋन्नेभ्य इति ङीबुमान्न बाधकत्वात् रित्वसामर्थ्याच्च। इदं च वार्तिकं तत्पुरुषेष्ववप्रवर्त्तने कारे सत्येति सूत्रे उपसंख्यानात् तत्तत्राप्र्यासंभवात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुषएवा। एतेन बह्वीहोऽङीबर्था मिदमित्यपास्तम्। रितु उपसर्जनत्वेन तत्र ङीपो प्राप्तेऽप्येति दिक् ॥

डिः त्करणसामर्थ्यादिति। यदुः श्रेयस्त्रसामान्यग्रहणादिघातार्थेऽडिः त्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। अनुक्तानामिति तेन अल्यार्थेऽग्रामदिकादयः साधवः
 इदन्तु भाष्येन दृश्यते। टापः प्रागिति। डीबादिषु दुः स्येत्संज्ञानुचुटुः इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति टीबादय एव वा ते सन्तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिके लोपि फिट् स्वरोनाप्रकृतिप्र
 त्ययविभागग्रन्थे एव तत्प्रवृत्तेः। पकारषकारभिनानुबन्धवैषम्यार्थोपपत्तेः। अत एव सिसिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषयानात्र फिट् स्वरः। डाप प्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च
 नकार्यद्वयपरलाघवमादिलोपस्यनस्तद्धितद्वयनेनैव सिद्धेः। यसेतिलोपेदिति। औडुः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति न च ईदूहणं डीबादिषु तद्धितकार्योभा
 सच यद्यपि स्त्रियामेव विहितः तथापि डिः त्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप्यौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दोर्गोर्गादिः। तद्धिताः बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येया
 नांसं ग्रहार्थमहासंज्ञाकरणं चान्वयत्वायातेभ्यः प्रयोगेभ्यो हि तास्तद्धितादतिनेन यथाभिधानमेव स्युः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकारोस्तु फ्यविधौ तद्धितग्रह
 णं यस्येति लोपे ईदूहणं च मास्त्विति चेत् मैवं मापदीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। यौतिमिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः। केचिनुवाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्र
 त्ययं च दन्ति। उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यन्तात्तु अणिपुंवद्वावात् यौवनमित्येव। भिस्मादिपाठसामर्थ्यान्नापुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा। भाष्ये तत्पाठ
 स्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ * इति स्त्रीप्रत्ययाः * ॥ संकष्टनाशिनी विजयते तस्मै ॥ विश्वेश्वरो विजयते ॥
 वृत्तापनार्थेन पदीत्यादौ नौर्गुण इति वाच्यम्। कुरुरित्यादिसिद्धार्थे स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरगणीत्यादौ ष्वेऽपि यस्येति लोपानापत्तेः। अत एव दण्डिनीत्या
 दौ टिलोपोनेति दिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमिति शेषः। दिगिति। दिगर्थस्तु विकाराभावमात्रतात्पर्यं कत्वे च द्वादीनामप्यभावापत्तिः। अत एव युवतीकरनिर्मथि
 तन्दथीत्यादि प्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्ये सिद्धेः। न तद्धितादिति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाः—नित्यस्वज्ञापनार्थ
 इति दिक् * ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ * ॥ गुरुचरणारविन्दार्थानमः ॥ करवीरपुरवासिन्येनमः ॥ * ॥

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्यादिति सूत्रस्येनासुब्रतद्वति भाष्यप्रयोगेण क्वचिन्नायवानादरस्यापि सूत्रे च नात्कर्मधारयान्यत्वं श्रीयोगिपि क्वचिदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयोगो नुपपत्तिरिति बोद्धव्यम्। नार्थयोरिति। नार्थश्च नार्थानामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्गद्वितीयायाः शिरद्वितीयायाः पौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथापि दूतसंबन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्दोष इति बोद्धव्यम्। व्युत्पत्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौ तथा कृत्वा दिति भावः। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति। अत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च प्राप्नोदकादावित्यर्थः। न च व्यपेक्षावदपि प्राप्नोदकादिविषये पचतीत्यादौ कृत्वा ग

श्रीः। मात्रशब्देति तस्य चावधारणमर्थः। मात्रं कात्स्न्येव धारणे दूत्यमरः। प्रातिपदिकार्थो दीन्येव तन्मात्रमित्येव कारेण स्वपदविग्रहः। मयूरक्यं सकादित्वात्समासः। कृष्ण इति। यदापि नीलरूपवत्परो यमनियतलिङ्गस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः। ज्ञानमिति। भावेत्युट्। द्वेण इति। न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे हास्त्विति वाच्यम्। तथा सति परिच्छेदपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भावायोगान्नार्थयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः। न च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारः। एकार्थी भावाभ्युपगमात् ॥

तत्रोदकस्याभेदेनैवान्वयात्तत्त्व्यभिचार इति वाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरैवान्वयः स चाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धेनियमद्विनामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्य व्यभिचार इत्याशयान्। पचतीत्यादौ तिङ्गद्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्वागेप्यत्र तस्यागेमानाभावद्वयन्ये। प्राप्नोदकस्य कर्त्तृत्वान्वयः। तस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम्। अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात्। एकार्थी भावेति। एवं चैकैवोपस्थितिर्बुद्धेस्तत्र यश्च भिन्नोपस्थिति विषयाद्विनिर्दोष इति भावः। एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् संबन्धिलक्षणायां तु न मानस्य पास्तम् ॥

सौ न स्यादिति। भवचलितं विशिष्टं परिभाषयां सिद्धिः। यथा न्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिविमिता अथ योरेव ग्रहणेन सिद्धः ग्रहणं मतव्यां प्राधिकार्यैव ग्रहणेन हि माननीत्या
दोमहत्त्वस्याधिक्यसंत्वे महत्सिद्धिरित्याशंयात्। दोषादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपितदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमा सिद्धिः। परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे
तु तथैवोपार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसद्गतिः स्पष्टैवाल्लक्षणा चेति। इदं स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि यदस्य स्वार्थ एवान्तरात् तस्य पदान्तरसमभिवाह
रे तदुक्तं नोति सिद्धो न्नातं स्मरणं न्नाभूतेति। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव मौणीत्वमिति भावः। एथ गवेति। भीमासकरीयेदम्। त्रिकम्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गनि। इत्याश्रीयते
इत्यनेन सूत्रारम्भे स्थानां अर्थार्थानामितमा एवंचलिङ्गस्यापि स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशो स्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः। विवित्रत्वेपीति। क्वचिन्निङ्ग

यथा न्यासैस्तु क्षीन स्यात् । यदि तु अर्पणशब्देन निविषयपरः । तस्मिन् शक्तिर्लक्षणावगौणी तु लक्षणानभूता प्रथग्वास्तु । त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याह । यते सताल्लिङ्गे
त्यपि मास्तु । लस्याणां विचित्रत्वेऽपि न सतिः । नियमांशालयागात । तथा च भर्षे प्रथमेत्येवसारम् । द्वौ गोत्रौ हि रिख्यबिद्रोणशब्दस्य तस्य रिमितोऽपचायत्तिरुद्गम् । गौर्वीहि कइ
निवत् । एकोद्वा । बिल्लादीनि केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येति भिषेधा हैद्यसिद्धम् । अनन्विता र्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादक मात्र प्रयोगो यस्य त्याग्यत्वात् एवं मात्र ग्रहण मपि
अर्थम् ॥

अथम ॥ ७७ स्यनियमेनभानंकृत्विदनियमेनेत्येवंविचित्रत्वेपीत्यर्थःतदाहानियमंशेति।नियतोपस्थितिकद्वयत्रनियमंशेत्यर्थः।इत्येवसारमिति।प्रातिपदिकग्रहणस्यसूत्रोपक्रमे संख्याविद्योक्तवाक्यतयाऽव्ययेभ्योप्राप्तानेभ्योविधानार्थत्वंवदतातद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुषित्यादिसूत्रेषुअव्ययेभ्यःप्रकारान्तरेणविभक्तिंसाधयताप्रातिपदिकग्रहणंप्रभा-
र्यातंभाष्यकृता।स्वीदीर्घांप्रातिपदिकादेवविधानेनकस्यार्थेदृश्याकाङ्क्षायांयस्मात्त्वादिविधिसदर्थद्वयस्यलाभद्विभावः।उपचारात्।द्वेष्टात्वात्।द्वेष्टात्वात्।अत्रयथावाहीके
गोत्वाग्रेपस्तहत्तवचमग्रहणप्रकाराख्यानोपायमाहाएकद्वयादिसूत्रेभाष्येस्पष्टमान्याय्यत्वादिति।द्वंद्वयथास्यासेष्यावश्यकमअन्यथाएकादिषुवचनविपर्ययोद्वारा-

ज्ञापकं नेति ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति निग्रमात्तादाधिक्यैः प्राप्नोति ज्ञापकं नेति चेन्न यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्नरस्यैव व्यावृत्तिर्ननु तत्समानाधिकरणार्थान्नरस्यातएवगोक्षिप्यग्रहत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपि द्वितीयाभवति। तथा प्रातिपदिकार्थोभावसमानाधिकरणार्थान्नरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्ननु तत्सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भावः न च प्रातिपदिकार्थोभावसमानाधिकरणार्थान्नरस्याप्रसिद्धिरिति नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्नरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमानुनिर्णये केद्वितद्वावसरेव फलत्वात्तत्सत्त्वे तु कर्मदिशो ग्यार्थकप्रातिप्रदिकाचेन द्वहितस्वार्थे इत्यर्थो न दोषः। संख्याधिक्ये तु भवसंबोधने चेति ज्ञापकं न कर्मदाधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः। यत्तु प्राचौक्तम्। प्रातिपदिकार्थः सत्तेति। यच्च व्याख्यातं चोर्थः सन्नेव केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी स विवक्षितः। यथाऽव्ययार्थः। अव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते बक्तुं न पुनरीदृशस्तादृशद्वितीयेति चेन्न। उच्चैर्नैवैरित्यादि शब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्। अस्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्। न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविशेषाच्च। यदोन्नयेपस्थापितस्य अस्ति सामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न। न स्वअव्यावर्तकत्वात्। न पुनरित्यादि वाक्यशेषविशेषाच्च। कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्रेष्य। न च लिङ्गग्रहणात्तत्सिद्धिः। मात्राशब्देनाधिक्यवच्छेदात्। यदपि प्राचाव्याख्यातं यत्रार्थान्नरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः सत्सर्वप्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत्॥ ७॥ येवद्वेकैरित्यादिभि रस्यैकवाक्यत्वात्। वार्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्राग्रहणं संबोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक्। जात्यादिरूप इति जात्यादिना रूपेण नैव सिद्ध्यस्या जात्यादि धर्मविशिष्ट इत्यर्थः। न नूच्चैरादीनामप्याधारतात्त्विकविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तदव्याचष्टे। न लिङ्गेति। ईदृशस्तादृशद्विती। अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः। ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावेपि अस्ति सामानाधिकरण्यस्यादत्त आह। अस्यादीति। विशेषाच्चेति। सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्येकारकत्वस्य दुर्बोत्त्वादिति भावः। वाक्यशेषविशेषाच्चेति। तत्सत्त्वे लिङ्गादेरपि सम्भवेन तद्विशेषाद्वितीभावः। अव्याप्रेष्येति। ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः। अधिक्यवच्छेदादिति कृष्णत्यादेः सन्निति दाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः।

अलिङ्गेति अलिङ्गः संख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याह तुरित्यन्वयः असंभवोति प्रकारताया विशेष्य निरूपितत्वात् कारकादीत्यादिना लिङ्गम् ।
 सिद्धान्तादिति । ओत्सूत्रैकै यदे स्फुटमेतत् । इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावात्स्या अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां स्थाणिकत्वेपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् । संबोधनपदमि
 ति । अत्र पुञ्जराजः । आख्याते स विशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्यविहितो निपातो न स्यादिति भाव
 यथा उच्चैर्नीचेरिति । अलिङ्गः संख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाह तुरिति । तदपि नाप्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारिभूयभासते तथा च तन्मात्रबोधोऽसंभवो । यदि सोपीष्ट
 स्तर्हि पटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयस्य स्यात् । यद्यपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोयमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्तते । तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति
 परिमाणग्रहणमिति । तन्नापदकार्ये ष्यं न्यायो न प्रातिपदिके खिति सिद्धान्तात् । अन्यथा सिंहोमाणवक इत्याद्यासिद्धिप्रसङ्गाच्च । यदप्याहुः । द्रोणादयः शब्दाः लौहं दारुमयं वा
 परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति परिमंयंतु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति । तदपि नागौणत्वात् । स्थाणिकेषु सिंहोमाणवकः मज्जाः क्रोश
 तीत्यादिष्वव्याख्यापनैः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्यानियतोपस्थितिक एवेति यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो निपातोपस्थितिक एवेति
 तुल्यम् । संबोधने च मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्याशयः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः । उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रिया
 या विशेषणम् । नृजानि देवदेतेति निपातोत्र तथासतीति । एवं च राममापाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धि संबोधनविशेषणमिति सिद्धान्तः । उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रिया
 नद्यायतकूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थकेन व्याप्तिशक्तिकूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य त्रियायां विशेषणत्वाभावात्तदुपहितस्य वाक्यत्वानाप्येतौ समर्थसूत्रभाष्यसंगतनिपातस्य तत्रानापत्तिः । तस्मात्संविशे
 षणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारावायद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थो ब्रह्मवाक्यः । एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निष्ठातादयः क्रियन्ते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यप्यास्तमावस्तुतो ब्रजानि
 देवदेतेत्यादौ जानीहीति विशेषस्तत्र वृजनस्य कर्मत्वेन देवदेतस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः । प्राक्कालेन लोदृ इति दिक् ॥ इति प्रथमा ॥ शंकरो विप्रयतेत गम् ॥

आप्रोतेरित्यादि। अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवात्रेक्षितशब्देन त्वभिप्रेतपरोरुदृष्टिसूत्रयति। आहुमिति। संबन्धुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्। विशेषणीभूतेने
 ति। कर्त्तृषदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादिति भावः। लभ्यतेदृति। एवं चेक्षितपदेन कर्त्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते। यथा
 नण्डुलं पचतीति। फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावो न फलाश्रयत्वात् कर्मत्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणेशोभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। वार्क्यमिति। योगविभागेनेत्यर्थः। लज्जा
 विधीयतेदृति। तदुक्तं भाष्ये किमिदं कारक इति सज्जाभिर्दिशदृति। वाक्यभेदं दर्शयति। अपायेदृत्यादिना न चैव मयेकसज्जाधिकारात्पर्यायापत्तिः। न च क्रियाजनकानां सज्जिनामासे
 कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने दृति कर्तरेष्वष्टौ। आप्रोतेः सन्नन्तान्मातिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः। मतिरिच्छाननुबुद्धिः। पुनर्बुद्धिग्रहणतः। एवं च क
 र्त्तृआहुमिष्यमाणं कर्मत्यर्थः। कर्त्तृचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनापुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थोत्पद्यते। तदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्य
 येनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम्। तेन कटंकृतवान् कटं करिष्यतीत्यादिसिद्ध्याति। कारकमिति। एतच्च कारकैस्तदधिकाराश्रयभ्येतो। तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्र
 मी। प्रति सूत्रं वाक्यं भिलाकारकसज्जाविधीयते। तद्यथा। अपायेध्रुवं कारकं संज्ञं स्यात्। तप्तः। अपादानम्। उक्तं कारकमपादानं संज्ञं स्यात्। पुनः कारकशब्दानुबुद्धिसा
 मर्थ्यात् विशेषणसज्जाभिः सह समावेशः। अन्वर्थी चेयं सज्जा। करोतीति कारकमिति तेन क्रियानन्वयिनो न भवति ॥ ७ ॥ येन तेषां योगविभागानुवृत्तिभ्यां विना
 यिकारकसज्जाविधानेन पर्यायेसिद्धे योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सज्जाविधानं समावेशार्थमिति वाच्यम्। आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सज्जापत्तौ न रश्नुतमित्यादौ
 स्वरवारणाय कारकादृतेत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्रयणे अधिकगौरवादित्यत आह। पुनः कारकैति। विभक्तेषु पादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या तदनुवादैनविशेषसज्जाविधा
 नादित्यर्थः। समावेशफलं तु ग्रामेवासदृत्यादावधिकरणत्वात् सप्तमीकारकत्वात्। दुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यम्। करोतीति क्रियाजनयतीत्यर्थः। तज्जनकं च प्रत्या
 सस्यातत्रैवान्वेति। क्रियानन्वयिन इति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववत इत्यर्थः ॥

ब्राह्मणस्य पुत्रमिति। अत्राकथितं चेत् येन नष्टं कर्म पुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः। क्रियाजनकत्वे तु न तस्यापुत्रेणान्यथा सिद्धेः। अकथितं चेत् येन तत् प्राप्तापादानत्वाद्यविशेषा
या सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्तते। अतएवास्वनक्रियान्वय इत्याह। नत्वितिकरोतीति। स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशन्करोतीत्यर्थः। तदुक्तं भाष्ये। यावद्वृत्त्या तत्क्रियायामिति
तावत्कारके इति। क्रियायां विशेषार्थ इत्यर्थः। विशेषयत्वं च जनकत्वेनेति बोद्धव्यम्। क्रियान्वयिनामिति। क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामिस्यर्थः। गृह्यते
इति। अतएव नष्टश्रुतमित्यादौ न दोषः। क्रियान्वयित्यर्थ इति। तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः। यथाश्रुते तु न युक्तं कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य
ब्राह्मणस्य पुत्रं पश्यानेष्टच्छतीति। इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि। यद्वा। कारकशब्दः क्रियापरः। करोति कर्तृकर्तृदिष्वप्यपदेशनिमित्त्युत्पत्तेः। तथा च अपा
दानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञाविधौ यत्ने। कारकादृशं न श्रुतयोरित्यादौ तु कारकशब्दः स्वयमेवेति तदधिकारोक्तं कर्त्रादि
पट्टकमेव गृह्यते। अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयित्यर्थः। आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञास्या तावच्चकारकं कर्मसंज्ञास्यादिति व्याख्येयम्। अनभिहिते। ननु बहुप
दुरित्यादौ बहुचार्थत्वाद्यथा कत्यबादयो न एवं क्रियेते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद् द्वितीयानभविष्यति। किंच कारकरोतीत्यादौ सावकाशाद् द्वितीयाः कृतः
कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिर्येते निरवकाशत्वादानं च वृत्तः। स इत्यादि रवकाशः॥ ७७ घटत्ववतां घटत्ववत्तेत्येतत्प्राप्यते। अतएव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्त
म्। न ज्ञानकत्वं चैषां तत्क्रियोपयोगि। क्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम्। अतएवैषां क्रियान्वयः। क्रियाजनकमिति ज्ञाने कासात्क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन। क्रियायाजनकाङ्क्षो जायते तत्रैवान्वयस्यो
चित्यात्। अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम्। तिङादिभिरिति। तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूतत्वात्। तावद्वृत्तेः क
र्मणि वर्तमानास्यातिपदिकस्यार्थेपि तदनापत्तिरिति भावः। अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इत्येव तात्पर्यं ग्राहक
मिति बोद्धव्यम्। सावकाशेति। मात्र ग्रहणेन कर्मोपि कोऽप्यथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः ॥

प्रतीयमानमिति। अतएवतिदुसमानाधिकरणे प्रथमेतिवार्तिकन्यासः संगच्छते। अनावश्यकत्वादिति। तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति। द्वैकयोः कर्मणिस्त्वौ। नसित्वादेरेकवा
 क्यतयान्वयेकर्मणीति। सप्तम्याद्धेकयोरिति। सूत्रोक्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि सदेकत्वं तत्रामित्यर्थे। हिसाविभक्त्यर्थ इति पक्षः। नचगुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि ए
 कत्वेचामित्येवार्थ उचितः। संख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्या कर्मदेरेव तत्त्वमित्युक्तोर्थो संगत इति वाच्यम्। संख्या संख्येय यो निर्णय मत्तः साकाङ्कः। हेनेदशे विषये गुणयो रपि प
 रस्परान्वयाङ्गीकारात्। स्पष्टं चैदमत्रैव कैयटे। तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवं चाप्रधानकर्मदि विशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्ताशानामिति न्यायश्च प्रधाना
 तत्रापि प्रतीयमाना मस्ति किं प्रतिकर्तृत्वेन ततीया प्रसङ्गात्। अथ नीलमिदं नतुरक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्ति क्रियाया अनावश्यक
 त्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूयेतर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु। एवं चानभिहिताधिकारो रथेति चेत्। मैवम्। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्। तस्यान
 भिहिते कर्मणि सदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनममित्यर्थः। सूत्रानारम्भे च कर्मणि सदेकत्वं तत्र द्वितीये कवचनममदिति हि वाक्यार्थः। तथा सति कृतः कठदू
 त्यादौ च कर्त्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अमदुर्वीरः। परत्वात्प्रथमेत्यपि नाकर्त्तव्यः कठद्व्यादौ नतोपि परत्वेन कठो गलक्षण षष्ठी प्रस
 ङ्गात् ॥ ७७ ॥ अथ विषय एवेति भावः। कर्त्तव्यः कठ इति। नत्रात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तमपि प्रथमो बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभ
 क्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्त्वदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम्। अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ कर्त्तृकर्मणोरिति सूत्र
 स्य कर्त्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्यात्मानेन खञ्जेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरि
 त्याशयात्। आकृष्टव्यं ग्रामं शलेत्यत्र कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य भाष्यादाहरणे आश्रयं पदकर्त्तृपदे अद्याह लोभयप्राप्तिर्निरूप्या। इत्यादाविति। आदिना
 भवतो लोभोश्वः कद्वत्सेतत् ॥

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्रविशेषणतया भानादेकत्वे यत्कर्मत्यर्थः। वृक्षेण खेति वदेकत्वे इति सप्तमी आधेयस्याधारत्वविवक्षया। एवं चैकत्वविशिष्टकर्मणीत्यर्थ इति भावः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः। अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं पक्षेप्यावश्यकता सूचिता। तत्र यथा प्रातिपदिके नोक्तं कर्मत्वादेो भवति तथा तिङादिभिरुक्तं पिस्यादतस्तद्वारणार्थमिदं मा। एवं संख्यातिरिक्तं चतुर्कं प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेप्यावश्यकं तत्। एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थस्त्वयत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम्। प्रीतेरिति। तद्व्यातिरेकचशुभफलजनिकेति भावः। क्रियाव्याप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम्। एवमेवेति धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः। इयं तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु व्यंग्यं इति। अत एव सुष आत्मन इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुनर्दृश्ये पुत्री यतीति न प्रयोगोभिन्नार्थत्वादि कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकर्षे। हरिं भजतीति। भजन क्रियया हरे प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्मो तद्विशिष्टं भजनं वा क्यार्थः। हरिः सेव्यते तत्राख्येव मेवा। क्रिया प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् धातूपस्थिता क्रियातिङ् प्रतीतिविशेषणमिति हि तस्यार्थः। अत एव पाचको ब्रजतीति वत्पचति ब्रजतीति नैकं वाक्यम्। पाककर्त्तृकर्त्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः। एककर्त्तृकापचि क्रियागमि क्रिया च। पचति ब्रजत्योः एव गेवा र्थः॥

तिपदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्वजिति कैयटश्चाथ द्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटे नोक्तस्तथाप्यत्रापि स एवार्थ उचितः। अत्रैव वेत्यन्यविस्तरः। ननु न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनानां नैव युक्तमित्यत आह। क्रिया प्रधानमिति। इदं च रूपसूत्रे भाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थो शब्दाय स्यापि क्रियात्वेन व्यबहारे द्रष्टव्यः। तस्यार्थ इति। आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादेतथा प्रतीतेः। रूपसूत्रे कैयटे अपि आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमे पितस्य क्रिया प्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तं। आख्यातावयवधातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितं मा। नैकं वाक्यमिति। साधु इति विशेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्त्वं दुर्वारमिति भावः ॥

एवंच अस्य साधुत्वापत्तेश्च भावप्रधानमिति । भावकालकारकसंख्याश्रित्येतदर्थे तदुभाष्यकार आह । नामानीति । नामपदेन सुब-
न्तमिति च तदुभाष्ये स्पष्टम् । तच्चाव्यापितिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । नमस्याख्यातार्थप्रतिविशेषणी भवन्तीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिरिक्तभाष्ये दर्शिता किंचैतन्निरुक्तो-
तरं यत्रोभेभावप्रधाने भवतद्वृत्तिरुक्ते उक्तम् । यत्रोभेनामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रिया प्रधान इत्यर्थकतया च तदुभाष्ये तदुभाष्या तम् । अतः पूर्वनिरुक्त-
स्य आख्यानान्तरं नादरणीयम् । किंच कर्तृविशेष्यकबोधः पचदोदने देवदत्तं पश्यति प्रयोगः शतविधायकभाष्यकै यद्यप्येतादितः । यद्यप्येतादितः प्रथमा तथापि प्रधाना

एवंच प्रथमान्ताविशेष्यको बोधद्वितीयापि कोट्योऽप्युक्तानुसारिभिर्नोदत्तैः । यास्कोप्याह । भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि । पश्यस्य गोधावतीत्यादौ-
तुमुगकर्तृकं गमनं दृष्टि क्रियायां कर्म । प्रधानं दृष्टि क्रियैवा उक्तं चासुबन्तं हि यथा नैकं तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणमिति । एवं पच-
ति भवतीत्यस्य पचि क्रिया भवतीत्यर्थः । अयं तु विशेषः । तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रतिविशेषणत्वे पि शब्दाद्वाहखादेकर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः ।

अपदार्थत्वात् । अर्थोद्वाहारावदेतु प्रकारत्वे पीष्टापतिः ॥

७ नुरोधिनी द्वितीया बलवतीति तदाशयः । तदनुसारेणाह । पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानु-
रोधिनी द्वितीया वस्यदिति भावः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थे क्रियादिः । पचि क्रिया भवतीत्यर्थ इति । स्पष्टं भूत्वा दिस्सूत्रे भावो गोश्वमेधेन य-
जने स ब्रह्महत्यां तस्मादौ पकर्तृकाया गक्रिया तत्कर्तृकांतरण क्रियेत्येव बोधद्वयस्य त्रविस्तरः । अपदार्थत्वादिति । तन्नये पदजन्योपस्थिति विषयस्यैव प्रकारत्वे वि-
शेष्यत्वस्वीकारात् पदाद्वाहारा संभवाद् दृष्टिभावश्च प्रकारत्वेपीति । अपि ना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रवृत्तिरुक्तः । सिद्धान्तः सूचितः ।
शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं पक्ष्यां सर्वैरङ्गैः कृतमैव वृद्धेः ॥

फलस्यापीति। अपि नापक्वद्वत्त्यादौ व्यापारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात्। इत्थमेवाकर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। अत्र स्थेति। सर्वसम्मतेशे
षः। तद्वत्प्रकृतेपीति भावः। वस्तुतस्तन्नापि संसर्गितैव घटपदे घटत्वयोः समवायस्येवा उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शने नाद्वाहारस्योक्ति संभवाभावादिति
द्वेयम्। अतएव। फलस्य कर्मत्वादेवा तृतीयेति। तत्र तस्य कारणत्वेनान्वयादिति भावः। दृष्टान्तेदृति। शोभनं पचतीत्यादौ। तत्र न व्यनैयायिके व्याकरणयो रूभयो रपि म

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापि त्यमेव मतभेदे न व्यवस्था। अतएव तत्समानाधिकरणेशोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयेकवचनोत्पत्तिः। अग्निहोमेन यज्ञेतेत्या
दौ तृतीयोत्यतिश्रुतं गच्छते। न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकाद्वा हाँस्ति के विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिव्याचिकायाः सुविभक्तेः प्रयोगोस्त्विति वाच्यमाधातुतिङ-
न्तयो रप्रातिपदिकत्वात्। नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः। तथाहि। धावन्तं मृगं पश्येति तत्धावति मृगमित्यपि स्यात्। न चाप्रथमा सामानाधिकरण्ये शतृशानचो
र्नित्यत्वाच्चैवं प्रयोगो गदति वाच्यम्। एवमपि द्वितीया नृत्यत्वेर्दुरुपपादत्वात् ननु तत्र वाक्यभेद एवापश्येत्पत्र तमिति कर्मत्वाद्वा हा रात्। पचति भवतीत्यादितुपा
को भवतीत्याद्यर्थे अनिष्टमेवेति चेत्। भैवं म। अद्वा। हारे गौरवात्। तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्। तद्वदानीच्छामात्रस्या किं चित्करत्वात् ॥

ते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् पश्य मृगद्वत्त्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साद्धानेन न दृष्टान्ततत्त्वमिति
बोद्धव्यम्। दाष्टीन्तिके। पश्य मृगो धावति पचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति। अन्वयबोधकाले इत्यादिः। दुरुपपादत्वादिति। एवं च तथाप्रयोगविलय एव स्यादिति भावः। गो
रवादिति। एकवाक्यतयान्वये संभवति अद्वा। हारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः। ननु प्राभाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति। शतृसूत्रस्येन भूवादिसूत्रस्येन च मुनिव
चनेन विरोध इति बोद्धव्यम्। अकिंचित्करत्वादिति। क्रीडाया मेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छासत्त्वे इत्यादिः ॥

नास्तीति। एवं च तत्र द्वितीयादुर्वारेति भावः। न चेद्दृशेऽस्य लेविशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः। शुत्वाममेतन्त्याहात्म्यं तथा चोत्प
त्तयः शुभादृतिवदिति बाध्यम्। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीयेन लघटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः। शुत्वेत्यादित्वार्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण। क्रियाप्रधानमित्य
त्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थोपेक्षयैव बोद्धव्ये। तौ दृश्यादिकं प्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न सति रिति दिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्य भाष्यं पचादयः क्रियाभ
वतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तमर्थवार्तिकमाशङ्क्यं। तस्या क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य कर्मत्वस्वीकारे इति। क्रियान्तरनिरूपिततत्त्वीकारे इत्यर्थः। कारकस्याकरणा
अपि चा। अपासीद्देवदत्तोः वेद्दिद्विद्वत्त्वादेः शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्तिककादिसकलसंमतमानचतिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जा
यत एवेति बाध्यम्। तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशैरेषां धुत्वेनेष्टमित्यपि नासाधुत्वात्। न शासनार्थप्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात्। धातुसंबन्धाधिक्रा
रयुत्वादिते पुरीमवस्कन्दे स्यादितस्यावश्यकत्वाच्च। ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्या क्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न। लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः। कर्मत्वस्य प्रकारतयानभ्युपगमाद्देस्यन्यत्र विस्तरः। अभिहितेऽपि तानन्वेव पक्षमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीयानस्या
दिति चेत्। मैवमाद्दहपि चिभुञ्जिनिरूपिते हेतुकर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। उक्तं च हरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः
एथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्धते ॥ ७॥ दिक्कारकशक्तेः। हरिर्न मेच्छेत्सुखं यादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयोनक्रियाकारकभावेनैति न दोषः। स्वभावकपालार्थे प्रतिपत्तिरुक्तम
न्वयः। करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः। शोभनं पचति ज्योतिरो मे न यजतेत्यादौ दर्शनात्। अन्यत्रेति। कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गैवेति भाष्यसंमतपक्षे लाघ्यमेव सारम्। अ
भिहितेऽपि त्विति। तिङ्गानिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिर्कैथर्ववर्त्तमानत्वाभावात् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्य इवा प्राप्तिरिति भावः। न स्यादिति।
पचधातुत्तरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः। गुणाश्रया। गुणनिरूपिता प्रधानम्। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् ॥

अनुरोधमेवविशदयन्नि। प्रधानविषयेति। गुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत्प्रतीयते। तुल्यन्यायादुणनिरूपिताउक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतदिति। अतएवप्रासादेआ
स्तेइत्यादौ सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानमिति त्रितित्वात्सप्रमीसिद्धिः। इदंचस्वादुमिणमुलितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तत्रत्यभाष्याशानुवादि
न्यौचेमेहरिकारिकेइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणत्रिणीनिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनीविभक्तिर्भवति। यथाग्रामाग्रगन्तुमिच्छतिग्रामं गन्तुमिच्छ
तीतिचादृष्यतेग्रामोगन्तुमित्यादौ। प्रधानेपिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेर्गामःकर्मइषेस्त्वभूकर्मणीतितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।
एवंचौभयत्राय्याइत्याशाब्देन्ययइत्येवप्रतीयते। अत्रप्रयोगेगमिक्रियायेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यानकदापिभवतइति केयतात्। एवंचेतद्विशेषादोदनेनपक्षेत्यपाष्टमेदेतिपक्षेनचित्
प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेनदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतेइति। अतएवपक्षोदनोभुज्यतेइत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमेवापवेरप्राधान्यातावस्तुतस्तु।
पक्षाभुज्यतइत्यादौकर्मणःपुविभुजिभ्यांनयुगपच्छाब्देन्ययः किंत्वन्यतरेणशाब्दोपर्यणार्थः। तत्रचप्रथमाद्वितीयेक्यवस्थितेएवातद्यथापक्षाभुज्यतेऔदनः। किंपक्षा। अर्थो
दोदनम् ॥ ७७ प्राचीनेनवस्तुतस्तुपक्षेत्यादिनासाध्यित्यन्तेनोक्तंनददितुच्छमितिबोधपन्त्यरूपव्याक्रियैचयराक्रियेत्यनंतथेवानुवदति। वस्तुतस्त्वित्यादिना। अतएव
स्यादुमीतिसूत्रेभाष्येतुनक्ताणमुलादयः स्वान्वयिनासमभिव्याहतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणेतद्वान्वयकारकेवक्तव्याः। तेनपक्षोदनोभुज्यतइत्यादावोदनेद्वितीयाना। अन्यथाकृत्वा
दस्यकर्तार्योपतौपविक्रियाकर्मत्वस्यानाभिधानात्तास्यादेवेत्युक्ता। नवक्तव्यम्। अव्ययकृतांभावेविधानादित्युक्तम्। अनेनहिभाष्येणोभयत्रशाब्दान्वयएवत्वलभ्यते। तत्रवचनारम्भेएषांप्रयोग
गाणामुपपत्त्यभावात्प्रत्याख्यानेपिहर्षुक्तरीत्यासनादिसूत्रस्यभाष्यसम्मतयाभावएवोचितः। एवंचकेयदोक्तंसुवेप्रतिहन्तुंशक्यमित्यप्यसाध्येव वचनारम्भेःसिद्धेः। तुमुनाद्यन्वयिक्रि
यानिरूपितशक्तेरयंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेःस्ववदभिहितत्वेनवाप्रकाशइतिसुधियोविभावयन्तु
अन्यतरेणसहेति। इदंप्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तंतद्वदेवेतिबोद्धवम् ॥

भैवमिति। ग्रामंगच्छतीत्यादौ ईक्षिततमस्त्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्सूत्रबोद्धव्यकर्मलक्षणत्वात्। अतएव कर्मणायमभिप्रेतीति सूत्रे कर्मणोऽवस्थाभावो
 ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसंज्ञास्यादिति भाष्यकैः यदोक्तं संगच्छते। चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यमात्रे तत्समानाधिकरणशक्तिर्वैतिसर्वसंमतमिति भाष्यः। फला
 न्तरमप्याह। अग्नेरिति। ईक्षिततमप्यदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः। नवागौतमैरित्यर्थम्। तस्यापि तु पस्थान्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्वारयत्येव श्रसंयोगाद्यनु
 लब्ध्या पागभावा नुकूलव्याप्योऽर्थः। तत्रापीक्षितशब्दः क्रियाशब्दएव इक्षिततममित्युक्तौ ईक्षितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीक्षिततमेन नैव बाधः। ईक्षिततमत्वं च प्रकृतपालवर्षं च
 यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यत इति प्रमुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्र अर्थो दोषः। न दतिगम्यते। एवं च विवक्षा भेदेन पूजायितुं शक्यते हरिर्हि वैलुभयं साधु। प्राज्ञानन्द इति। आनन्दक
 र्तृकप्राप्तिकर्मी भूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह। किंचिदिति। विषय इति। यदि तु वधिच्छिद्योऽन्यतरेण सह कर्मतया नयेति नश्यते तदा हि तीया स्यादेवेति
 ख्यो यमात्तं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगः। तज्जन्यसंयोगादि फलाधारत्वात्। तत्रैवापीक्षितस्य तृणादेरिति भाष्यः। स्यादेतत्। धातूपाय
 फलशालिकर्मत्वे वासु। किमीक्षितानीक्षितयोः एवमाग्नेमीणावकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माग्नेयमाग्नेयकस्यापादनत्वं प्राप्तव्यपनायकतु
 रोक्षिततममिति वक्तव्यमेवा एव हेतुः। दासीनयोः संग्रहार्थं तथा युक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीक्षितग्रहणं तु स्पृशार्थमेव न त्वादवश्यकमाददंत्ववधेयम्। ईक्षितानीक्षितयोः
 शाब्दबोधोपपन्नरूप एव ईक्षानीप्सादेरभिधीयते। उदितत्संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेऽपि द्वितीयावाच्यकोटावपेक्षात्। अनन्यलभ्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितत्त्वे योऽव
 तां कर्मसंज्ञाविहितोऽनेन तेन तेन रूपेणोपस्थिताः॥ ७७ धानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतपालवर्थफलाश्रयत्वं माग्नेयत्वे हेतुः। हेतुः स गृहोपि न्या
 ख्यानो देवभविष्यतीति भाष्यः। तस्यापीक्षिततममभिनन्तात्। एक रूप एवेति। इच्छाविषयत्वान्छाविषयत्वान्छाविषयत्वान्छाविषयत्वान्छाविषयत्व
 योगादिना ईसागतप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगे पीति। स्वरूपतः सत्तयेति भाष्यः। तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह। अनन्यलभ्यस्यैवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावात्। यामर्थतत्त्वाविष

आधारवाचिकेति। इदमुपलक्षणं दिवो यो मे करणवाचकत्वात् आधारपदेन चात्राधाराशक्तिमानुष्यते कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव शक्य
 भवितुं न आह। क्रियायादिति। फलस्य व्यापारस्य चैत्यर्थः। देवदत्तादिशब्दे रिति। आदिना तिङन्तम्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वेन ल
 क्ष्यमिति। तत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य बाह्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाक्षात्त्वाविशेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्तम्। अभेद इति। विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति।
 द्विभंजनीत्यत्रेति शेषः। फलमिति। कर्तुरित्यादिविहितकर्मसंज्ञकविषये फलमित्यर्थः। व्यापार इति। कर्तृविषये। स्वाश्रयेति। स्थाल्यापचतितन्दुलमित्यत्र कर्मद्वाराऽधिकरणं
 भूतत्वे देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणम्। फलीभूते इति। पदजोपस्थितावविशेषेऽपि तत्फलभूते शब्दबोधे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं संज्ञार्थस्य निमित्तत्वे तत्संज्ञाप्रका
 रेषु च विधीयमाना हितीया आधारवाचिका लाघवात् क्रियायाधातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्देर्लीभात्। इदं तत्त्वादेस्तु भानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च भेद इह
 संसर्गः। तथा च हयोधारिकाया प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्तृरि अधिकरणे च विहितानां हितीयादीनामाधारोर्थ इति तु ल्यमा तथापि तन्नि
 रूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते। न चाधारे तैव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य बाह्यतावच्छेदकतापन्याऽतिगौर
 वात्। कर्मणि हितीयेत्यादिसूत्रस्वरसम्भङ्गापत्तेश्चातएव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्याचैव तथा निङामिति। न च तिङ्पि धर्ममात्रमर्थः। कर्तृरि कृतत्वालः क
 र्मणि च। तयोरेव कृत्यत्वं लक्ष्यार्था इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः ॥ ७ ॥ रिकैवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारे त
 शब्दसिद्धेः सति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः। आधारतातु शक्तिविशेषरूपं पाखण्डे वैत्याशयः। नन्वाधारे तैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आ
 हा। कर्मणीति। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरतायादृष्टत्वेन सूत्रेऽपि तत्परतैवोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमानशक्त्यानन्यमिति बोद्धव्यं कर्मदेशेऽपि।
 ति। अपिना संख्या। सूत्रबदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता। शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यत इति बोद्धव्यम्। संख्याचेति। चेन कर्तृकर्मणी। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्-विषये

कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह। पाचक इत्यादि स्वीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपञ्चितमिति। लादेशश्चादेस्तिङां चैषम्यं सर्वथादुरुपपादमित्यादी निभावः। तेन नटस्येति। अपादानादि
 विशेषैरिविद्वत्ताचप्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथा प्रसक्तस्याविवक्षावेत्सुभयविधापि गृह्यते। प्रकृते चान्यागीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोगदतिशस्त्रकूप्रक्रियाजनकत्वम्। न
 च तस्य कर्मयुक्तत्वाभावः। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् न च नटानि सारं संशब्दं गृह्यन्तीत्यर्थात् प्रापादानत्वाविवक्षेत्रेति वाच्यम्। अख्यातोपयोगदतिस्त्रे उपयोगग्रह
 णेनानुपयोगे आख्यानुरीदृशलक्षणयायादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गोसंबन्धीति। गो कर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः। तत्र पयस एवेमि ततमत्वे आह। तथा युक्तमिति। त्यज नोपसर्ज
 याचको देवदत्तः पक्वओदनं दत्त्वा दोसामानाधिकरण्या नुरोधेन धर्मिवाचकता स्वीकाराच्च। तस्मादिदं घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्याधिकरणभ्युपगमे तु
 कृत्वपि धर्ममात्रं सर्वथापिनैयायिकमीमांसकादभ्युपेतमर्भजरीये हेयमेवातदिति दुःकृतेर्विलक्षणं संपपादमाप्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभेस्माभिरित्यलः। मियता परिगणन
 मिति। तेन नटस्य गार्थगुणेतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। गोदोग्धोनि। गोसंबन्धिपयः कर्मकं हेह नमर्थः। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथा युक्तं चानोप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमे
 तत्। तथा हि। त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। दापनमङ्गीकारणं च योचैः। विद्वेदं न पचैरित्यादि। एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूते यत्त्यजनदानाङ्गीकारादितदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमे
 व। अतएव हि अगौ कर्तुर्गौ कर्मत्वस्याप्यसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचांसि ह्यन्तः। अतएव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि। गां दोग्धिपय इत्यत्र परत्वात् कर्मसञ्ज्ञेति भाष्य
 संगच्छते। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पसेत्ववधित्व फलाश्रययोर्गुणपत्तविवक्षा योचैः। अवधिभूताया गौः तन्विद्योयः पयः शृणानु कूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणे त्ययीत्।
 तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् ॥ ७७ ॥ नमिति गौः पयः ससजति। गवापयस्त्याजपतीति प्रतीतिरिति भावः। न्यायसिद्धतयेति। व्यापारदृशार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचा माहेतुमति चेति
 सूत्रे भाष्यकृता मापरत्वादिति। ग्रामादायातीत्यदौ सञ्ज्ञान्तरा प्राप्तावपानं त्वं सावकाशमकर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यदौ। भाष्यमिति। एवं न च भाष्यनाकथितं चेत्ते तद्विषयम्। अस्यापादानत्वाविवक्षा
 यां प्राप्तापरत्वादित्युक्तं संगते स्यान्नानाहाय अत्र कमित्यादि। अवधित्वेदि। अपादानत्वकर्मत्वशून्यो रित्यर्थः। इदं शेषविषये आकडारसूत्रतद्ग्राह्यत्वादुभयोरपि द्वितीयेव बोधिकेति भावः ॥
 त्या

दिति स्थितमिति प्राच्येन्येदृति शेषः। अत्रारुचिबीजं तु यदापमोनिष्ठविभागानुद्धृतव्यापार एव धात्वर्थस्तदापादानत्वाविशेषाणामन्येनासिद्धेः कर्मत्वाद्यमिदमावश्यकमेव मन्येद्यपि। तिनं
 च कर्तुं रित्यपि षष्ठ्यपवादस्य वा। तदभावे तद्विषये षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न संबन्धत्वेन बोधकतोचिता। तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासामानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेने
 व बोधदत्तत्वेनोचितस्याव्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुं रित्यतस्तत्तममित्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्येव यथा प्रयोगं बहूनां धातूनां तत्र प्रेक्षापारहोयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः प्रधान
 कर्मण्याख्ये मेलादीनामुद्दिष्टकर्मणामित्युक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च कर्तुं प्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तुं निष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलश्रयत्वम्। एतन्निबन्धे ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य
 लात। गार्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गार्गाणां मेव तत्त्वमितितत्रैव कर्मणि लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुदेश्यत्वेनाप्रधानगार्गानुरोधेन शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्य भाष्य
 अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न साषाणामश्लीलादिवत् षष्ठीप्राप्त्या तां बाधितुमिदं सूत्रमात्रं चावैह षष्ठीवत्तत्त्वमत्राद्वितीयाथार्थद्वितीयास्मिन्। अपादानत्वमात्रयित्र
 क्षायां तु पञ्चम्येवागोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी। तेन गोः पयोदोग्भीत्यपि प्रयोगः साधुरेवा एव मग्रेष्वूह्यमायतु प्राचोक्तम्। उद्देश्यज्जर्थरूपि प्रच्छिद्विब्रूशसु जि कर्मयुक्त्वा नोद्दृष्ट
 यम्यवहदण्डग्रहमुप्यज्जकर्मभागिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। ग्रहैः पाठो निर्मूलः ॥ ७७ विरोधः। एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि। अप्रधानत्वे चात्वोक्तप्रधानकर्मणि
 नत्वम्। न च तत्रार्थे गवादीनामेवा फलाश्रयत्वाभावात्। एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने पाठोः युक्तः अर्थनिबन्धने यं सज्जेति चायुक्तम्। एवं द्वाथत्वेन द्विकर्मत्वातिप्रसङ्गस्त्वन
 भिधानेन नवारणीय इति दिक्। अपादानत्वं मात्रेति। विभागानुक्तं त्वविनस्यामिति भावः। गोः क्षीरेति। न च क्रियान्वये षष्ठ्यविशेषणं सेति वाच्यमाषष्ठ्यन्तार्थकस्य
 स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवाश्रयस्युत्पत्तेः। अतएव तदण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्व्यर्थश्चैव पविर्विकारयोगे षष्ठीतण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यु
 क्तं भाष्येन तु पाकाश्रये षष्ठीत्युक्तमिति दिक्। निर्मूल इति। अपादानत्वाद्यविचक्षायान्तत्वं बन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः। द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थत
 या बोध्यम् ॥

३ दाहरणमप्युक्तमिति। शक्रात्पुनरुज्जग्राहेत्येवप्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनायजह्वारपुनरुमित्यस्येत्येवोचितत्वाच्चेतिभावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयतये
 त्यर्थः। कैशटमाधवादिर्ममतत्वादितिभावः। अतस्तद्वित्येवदूषणमाह। एवंवेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादितिभावः। तस्योद्देश्यत्वेगानमाह। अर्थिनश्चेति। ननुनिग्रहार्थेद
 ति। शरीरदण्डाद्यर्थदुत्तर्यः। नस्मादेववाक्यशेषादितिभावः। एतत्सर्वमाधवादिरीत्यालाद्युत्पत्तिनियामकंयदिप्रागुक्तप्रधानकर्मत्वेतदेतत्सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यमादि
 नमग्राहद्युतसंशक्तमित्युदाहणमप्युक्तम्। इतरेषां तु द्विकर्मकत्वंयद्यपिप्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीनन्यादींश्चेद्देराश्वेनेहपठित्वाभावकर्मप्रक्रियाशेषे
 लकृत्यक्तस्वतर्थाः किं द्विकर्मकेभ्योमुख्येकर्मणि स्युः। गौणेवेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेवपठितम्। ण्यादयोपयन्तानि कर्मगत्यर्थोमुख्यकर्मणि। प्रत्यययान्तिदुह्यादिर्गौणेन्येतुयथा
 रुच्येति। एवंचदण्डिमन्यिभ्यामपिमुख्येस्यात्तथाचगर्गीः शतं दण्डप्रतामितिभाष्यविरुद्धेन। शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः। अर्थिनश्चराजानोहिरण्येनभवन्तीतिवाक्यशेषात्। दण्डि
 श्वेदग्राहणार्थो नतु निग्रहार्थः। अतएवह्यत्रसमुदायेवाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेनप्रधानादुत्तोरसंभवात्। तथा मन्येरपिप्रधाने स्यात्। दूष्यतेतुगौणे। तथाचभारविः। येनाप
 विद्रुसलिलस्फुटनागसद्वादेवासुरैरमृतमम्बुनिधिमस्येद्विति। अत्रामृतंमुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तुगौणः। यदपिवाख्यातारआहुः। द्विकर्मकेषुपचैरप्रामाणि
 कः पाठ इति। तद्रभसात्तथाहि। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रेदुह्यप्युच्योर्बहुलंसकर्मकयोरिति वार्तिकेन दूष्येचपचैर्द्विकर्मकतालभ्यते। कैयटहरदत्ताभ्यां चतत्रैव स्फुटीकृता। माध
 वोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्धर्मर्षेर्दण्डयतेः पचैरित्यादि। उदाजह्वारचातन्दुलानोदनं पश्यतीति। यत्त्वकथितश्चेत्तस्मिन्नेतदुक्तम्। अकथितशब्दोयदप्रधानार्थो गृह्येततदापा
 णिनाकांक्षयाऽदोषिषयदत्यत्रपाणिनां स्यपात्रयोरेपिस्नानाकरणभिकरणयोस्तुपचत्वादिरवकाशः। नहितत्रास्यप्रसङ्गोदुहादिपरिगणनादिति ॥ ७ कर्मकेष्विति। अकथित
 मत्रविषयेष्वित्यर्थः। पचैरत्रामाणिकत्वदूषणकैयटादानुरोधेनेतिध्वनयन्माह। कैयटेति। अत्रासुविबीजंतुपचैर्जीवारद्वयार्थत्वेकर्तुरीक्षितमितिकर्मणो वृक्षस्यैकव्यापारपरि
 त्यागेनकर्तृत्वविवक्षयापिभाष्यस्यसूपप्रादत्तत्वेनेतत्त्रविषयत्वेनमानमिति ॥

तन्मतान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति। उदाहृतस्वपरग्रथांश्च याश्रुतकै यदानुसारेणेति च श्रुतिच श्रुतमित्यन्यत्र
विस्तरः। कै यदिति। अत्रारुचिचीजमुक्तमाहतिभावदति। अर्थनिबन्धने यंसंज्ञेति वदतां कै यदादीनामित्यादिः। द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वमाकुरुयाजालादिरिति
। व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणञ्चेति भावः। नवैयर्थ्यमिति। शिङादेरपिशयनपूर्वकै व्यापनेरुत्थाकर्तुरित्येव कर्मत्वस्याऽस्यादियोगद्वयसिद्धत्वादिति भावः। एवं वैवंकल्पनयोक्तो देशदीना
तन्मतान्तराभिप्रायेण। अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविशेषादित्यास्तांतावात्। शन्तंजयतीति। जिअभिभवे। यत्तु जिजयदित्यख्यातं तन्नातस्याकर्मकत्वात्। यद्यपि जयत्यादयोभा
ष्येन पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यन्तदिति कै यदः। अर्थनिबन्धनेति। न तु स्वरूपाश्रया। अहमपीदमचौद्यदतितद्वाजसूत्रभाष्ये एच्छिपर्ययस्य चतुरपि द्विकर्मकत्वदर्शना
दिति भावः। तथा च भट्टिः। स्यातुरेणोसौरमुखोजगादमारीचिमुच्चैर्वचनमहार्थमाकालिदासोपि। शिलोच्चयेपि स्थितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभावते वाभारविश्राउदारचेसागिर
मित्युदागं द्वेपायनेनाभिदूधेनरेन्द्रइति। एवं च नायस्यादयो बहवो द्विकर्मका बोद्धाः। देशइति। कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यतो तेनाधिशीङ्। स्यासामित्यादेर्नवैयर्थ्यमृगोदोहइति।
न चेहकासत्वात्सिद्धिः। लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात्तेन घटमास्ते इत्यादि न गच्छति। यत्तु प्राचोक्तम्। अकर्मकथा तु भिन्नैर्गोदेशः। कालाध्यभावो द्वितीयैतिकेचि
त्। नदीमास्ते इत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः। आसते मासइत्यादौ चिदित्यप्यसंगतमद्वितीयाभाष्यसंमतत्वात्। न दीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम्। ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशेन तु प्रदेशमात्रमातेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्यादि। अत्राप्येति च नूनमाध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात्। अतएवाकारे अध्वान्त्यत्वेन विशेषितः। ग
न्तव्यत्वेन प्रसिद्धे निघतपरिमाणः। कोणदिरिति च व्याख्यातम् ॥ ७ ॥ मेव कर्मत्वं नान्यथा मनभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्येति। क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः। तेनेति। देशादी
नां ग्रहणेनेत्यर्थः। यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थइति। तन्नाजन्यमात्रस्य कालत्वभावात्। यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादि नानतस्य कालताकिं
तु मासत्वादि नैवेति भावः। एतच्च नानापूर्ववचनमित्याकरे स्पष्टम्। अध्वानं स्वपितीति। स्वयमात्रार्थकोत्रस्वपितीति ॥

नन्विहेति। तथा युक्तमित्यनेनापि नल्लक्षणानीमित्वाभावात्तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेऽपि कर्तृत्वस्य विवेकः। अतएव सार्थोऽप्येतदुक्तं कर्तृपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम्। तत्र योजको हेतुरिति सूत्रेऽप्येवमेवातएवणि च सिद्धिः। अवधेद्वितीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनासतं कर्मत्वम्। किंचणि जुत्यन्तेः प्रागेव स्वर्गदीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यासवस्थायां कर्तृत्वसत्वात्। अकृतव्यूहादितिल्यानास्त्येववा। प्रापणमिति। उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोदितत्वात्। तथापि न। अतएव प्रतिषेधादया कथं चिद्व्यर्थानामग्नयग्रहणमिति भावः। प्राप्तिमंत्वाति। न चेति सूत्रे भाष्ये ह क्रो। रित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्तेः शत्रूनितीति। स्वर्गकर्मकं शत्रूनिष्ठं यदूस्मनं तदनुकूलोयन्निष्ठो व्यापारः स ग्रीह रिभे गतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीक्षितं तं भहिकर्म न च शत्रवः कर्तृत्वात्। तेषां गत्यादिसूत्रेणा कर्मत्वादिनिचेत्। भेवम्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं चातृपातव्यापाराग्रमत्वमेवातच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्यैकानचोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्याख्येलादीनां हृदिकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीनांमित्युक्ता एव नैकर्तुश्च कर्मणदतिवदत्तोभाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हिलक्षणं विना जिज्ञानां हिकर्मकतालभ्यते। येन एव नैकर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु स्वतन्त्रे संकेति तस्य तत्रैव लक्षणकथमिति चेत्संज्ञान्तरानुपपत्तिवैसंकेतितस्य ननु पहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रेऽस्यैव भेदो हि। नीव ह्यो। १०। यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमख्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेणा प्राप्तिमत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥ ७७॥ भवहरतिमुदाहृत्या प्राप्ते हरतिभारं देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणं। तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो भवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्र त्वकैपटाच्च न गतीति सूत्रे भाष्ये ह व ह्योरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजान इति हिंसा र्थे रावभाष्ये उदाहरणाच्च। तत्रैव व हिनैर्गत्यर्थः देशान्तरप्रापणं हि वहैर्यद्वितीयाभ्येण प्रापणस्य गतित्वाभावो धनाच्च न गत्यर्थत्वेनेतेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च संबन्धमात्रं संयोग एवासुखं प्राप्नो धनं प्राप्नोभूः प्राप्तेत्यादिवदा रात्। अतः कर्मणि च कर्तृरिक्तः देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपपत्त्या क्वचिन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरित्येव तादृशमपि गत्यर्थकत्वमभिमत्यवार्त्तिकारभाष्यः सुतो प्राप्तिरेवेति अनेन सह चितम्।

हिंसेति। हिसाङ्गे भस्मणे च भस्मयते र्वसिर्बोद्धा । भाष्यप्रयोगो गदेवेति । आद्यानार्थक घटादिभिन्नस्मरतरेरेव योगे तदुभाष्यप्रामाण्यकत्तमत्वाभावात् घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः ।
परस्तादृति। ददं च कैयरा नुरोधेनोक्तमावस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये हाययति शब्दाय यत्किञ्च यतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं तत्र पक्षे शब्दायैतौ प्र

न्ता

नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव तेन बाहयति बलीवर्हन् यवान् इति सिद्धति । अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मति वक्तव्यमिति कलितोर्थः । अत इति नियमः प्राजितायत्ना
सूतः सत्ता च सारथिः । आह यतीति । अकर्मभिः प्राये फले शेषा कर्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभिः प्राये तु णि च श्रेत्यात्मनेपदमेवातदपवादस्य निगरणचलनार्थं भ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रति
षेध इति निमित्तत्वात् । सस्य मेति । सेनस्थानाय वानां भस्ममाणानां हि साद्रष्टव्या तस्या मवस्था योतेषां चेतनत्वात् । स्मारयतीति । चतुणेरणा विति सूत्रे सारयत्येने वनगुल्म
स्वपमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोद्धव्यम् । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना ब्रूड् । ततो हेतुमस्मिन् । आत्वर्थेति । एतेन शब्दव्ययसिसेनिके
रिपूनि सिकर्म प्रयुज्जानाः परस्ताः । यत्तु प्राचा अय क्रन्द शब्दाय हेजं नैत्युक्तमात्रा यतेरुक्तिस्तानि मूलैवाक्रन्दहेजोस्तु शक्ति यत्त्वमात्रेण प्राप्ति संभावना । वस्तुत
स्तुना सौम्यार्थ इत्युक्तम् । यदपि शुभ्रदृशमिति कर्मत्वमुक्तमात्रतत्र दृशि ग्रहणं प्रामाणिक्यमेव ण्युक्तेस्तु शब्दकर्मकत्वात् सिद्धम् । ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संभूतं तथा
पि बहूनामसंभूतम् । अत एव अजिग्रहसंजनकोपनुस्तरिति भट्टिप्रयोगमजिग्रहतबोधितवानिति व्याचख्युः । तथा अयाचिना रं न हि देवदेव भट्टिः सुतां ग्राहयितुं श
शाकेत्यत्र ग्राहयितुमुदाहृत्यैव बोधयितुमिति । युक्तं चैतत् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगम्यमात्म्यामित्यत्र कर्तेन प्रयोज्यायापेनो रभिधानं स्यात् । एवमेते कर्तु
अकर्मण इत्युक्तेः ॥

७ निषेधा नुत्ताः कर्मकशब्दायति सत्त्वेन मानम् । शब्दस्य आत्वर्थेन संगृहीतत्वे विबहिर्भूतप्रकारिकर्मभावेन मानमिति बोद्धव्यम् । व्याचख्युरिति ।
नेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम् । अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । ग्राहेः । बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः ॥

ततश्चेति। एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थानामाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। प्रतिग्राहि ते इति। अस्य जाययेत्यादिः। तत्र जाया प्रतिग्राहि तशब्दोऽस्तीया तत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः। बहुव्रीहिणा तृतीया तत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात्। अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्न स्या सामर्थ्याच्च तदाह। जाया निष्ठेति। ननु द्विकर्म कलेऽपि धेनु रूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव कर्तुं दृष्टसिद्धिरिति चेन्न। णिजुत्यस्यार्थप्रयोजकजायायाहेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तुं प्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यायार्थेनोः कर्तृत्वार्थजायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवेतत्कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषयेकर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात्। कर्मत्वशक्तेरपि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असंभव इत्यभिमानात्। न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्निमित्तकत्वात्। ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहि ते गन्धमाल्येऽप्येति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतगन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावो व विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्ये भैवैकार्थीभावकत्यनात्। अभिवादिदृशेरिति। अभिवादयते रप्रकादृशेऽस्तु प्राप्ते विभाषे यम्। अभिनि। नेत्याचतरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणभादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वकस्येति। तेनेह नानिविशिष्टे यदि श्रूकशिखापदे इति। क्वचिन्नेति। एष्यर्थेऽपि निविष्टानामिनिभाष्यप्रयोगश्चेहमानम्। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ ७७ गन्धमाल्यकर्मण्येव कर्तुं दृष्टसिद्धिर्जायापदेन वक्षीसमास इति वाच्यम्। प्रकृत्यैव तदर्थे ताभे णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः। ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणं समासेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनु परत्वेऽपि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह। अन्यपदार्थेति। तदन्तर्भावो कार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्या दिबलेनाङ्गीकारेऽप्यन्यान्तर्भावो न तत्कीकारे मानाभाव इति भावः। अभिवादयते रिति। यदि अभिवाद न इति ण्यन्तस्येत्यर्थः। व्याख्यानात्सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति। पूर्वनिपातेति। निविष्टेति। अतएव सत्त्वे निविष्टेति भाष्यप्रयोगः संगच्छते भाष्यप्रयोग इति। समर्थसूत्रस्य इति शेषः ॥

उभसर्वयोस्तसाविति। उभांशो उभशब्दपठितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम्। उभशब्दस्य शब्दपरत्वादृष्टिनिषेधविनायकत्वार्त्तिके। उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवैव्यचि
तत उभयशब्दान् स्यापित दधटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्येवेति न दोषः। वृत्तिविषये इति। वृत्तौ कृतायामित्यर्थः। पाचीने हि उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वृत्तिषट्के परतएवा
यजिति व्याख्यातं तदाह। उभशब्दादित्यादि। एवं च तेष्वांलस्य णाप्रयणं व्यर्थमिति भावः। अविभक्तिक इति। अनुत्पन्न विभक्तिक इति तदर्थ इति व्याख्यातारः दृष्टान्तबलेन तथैव
उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्थे गेहिनीयाकार्येत्यर्थः। अत्र प्राञ्जः। उभशब्देनोभयशब्दोल्लेख्यते। अन्यथा तसो संभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु। वृत्तिविषये
अयच्च प्रवृत्तावपि उभशब्दादि हि तोयस्तसु तदन्तमस्येवेति यथाश्रुतं साधु॥ धिगित्ययमाहेति वदिति प्राञ्जः। तन्नातशासति अपदा
न्ततया दृष्टान्ते लोपः शाकल्यस्येव दार्ष्टान्तिके जशत्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यम्। कस्य च दृष्टिसूत्रे धकिदित्युदाहरणस्या
संगतिप्रसङ्गात्। तस्मात्तद्धिगिति विभक्त्यन्तमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपोलुक्। उभयतः कृत्स्नमित्युक्तं। कृत्स्नस्य पार्श्वद्वयौ हि त्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। ष
ष्ठ्यर्थे हि तीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम्। नाम्नो हि धैवसंबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि कचिद्वेत्तद्वृत्तिरुदात्तौ षष्ठीग्रहणं त
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्। हिपेत्युक्तिः। सामानाधिकरण्येनैवैयधिकरण्यभ्यानिर्वाह्या। षष्ठीतदपवादयोरेककैटित्तयावाधिकृत्कृत्स्नाभक्तमिति। तस्य निन्द्यते इत्यर्थः। त्रयं
धिद्वयैवेति। संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिकृशब्दयोगाभावात्। त्रियापदं च कच्छुतं कविदाक्षिप्रमित्यन्यदेतत्॥ ७॥ लाभाविदमिप्रेत्याह। जशत्वस्येति। अतिदे
शादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिति। कृत्स्नसंबन्धियार्थे द्वयाभ्यामागता इत्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये। सामानाधिकरण्येन विनापि संबन्धविशेष्यविशेषणभा
वेना षष्ठ्येति। भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वय इति सूचितम्। वैयधिकरण्येति। षष्ठ्यावेत्य
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः। क्रियान्वय इति। बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः। धिकृशब्दयोगाभावादिति। संबोधनस्य क्रियान्वयान्नक्रियैवधिकोयोगो न तेनापीति भावः ॥

आख्या नमिति। तातेत्यादेर्हाशब्देन योग इति भावः। द्वापदस्य चाद्याहृतत्वामिहनेन मामित्यनेन वाऽन्वय इति तात्पर्यम्। कारकविभक्तिव्यभिक्त्यर्थः। संतोषन
 पदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहभेदेऽपिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादि प्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्व दुर्लभम्। बास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहुपक्षवदति भावः। नास्य प्रवृत्तिरि
 ति। अतएव सर्वेषामयमस्मानामुपसृपपरिवर्ततद्व्यादौ नक्षितीया। अत्र ह्युपसृपपरीत्यस्यातिशयोक्तेन सामीप्यमवीप्साद्विर्वचनं चात्रेति बोद्धव्यम्। उपसर्ग इति। बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसंबन्धस्य
 तथा च सूखं संबोद्धा के निषिद्धा चरणानि न्यतीति वाक्यार्थः। एतेन हातातहा देवि घोरमभयेत्याख्यातम्। यत्त्वाहुः। उपपदविभक्तैः कारकविभक्तिर्विनीयसीति संबोध
 ने प्रथमैव भवति। संबोधनपदस्य कर्तृकारकवावित्वादि। तन्मन्मन्संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात्। देवप्रसीदेत्याद्येन सुगत्या देव एव कर्तृति चेत्तत्र
 तावता कारकविभक्तिं लभ्यते। किंच देवत्वाभजेत्वाभजन्तोऽस्यौ संबोद्धास्य बास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तंतावत्। उपसृपपरीति। कथं तर्हि उपसृपपरिवृद्धौ न चरन्तीश्वर
 बुद्धयः। उच्यते। उपरिवृद्धौ नामुत्तानुदीनमुपरिचरन्तीत्यर्थः। एवं च आग्नेडितत्वाभावाद्ब्रह्मितीया। यद्वा। प्रतिपदोक्तस्य पर्यव्यापसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रह
 णम्। तेन वीप्सा योर्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्वर्णयति। अभितः परित इति। एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। न तु कर्मप्रव
 र्चनीयः। अन्तरात्वंमामिति। तव मम च मध्ये इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अतएव हेतुत्वपर्यन्तमपिशब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः। नदीमन्विदि। द्वितीयायाः संबन्धो
 र्थः। स चेह साहित्यरूप इति अनुनास्योत्पत्तेः। लक्षणेत्यम्। रक्षं प्रतीति। रक्षसं बन्धि द्योतनमर्थः। संबन्धश्चलस्य लक्षणभाव इति प्रत्यादस्यो द्योतयन्ति। भक्तौ विस्तुप्रतीति। विहो
 भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादि द्योत्यः। लक्ष्मीमिति। लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सहस्रस्य स्वामिभावः। रक्षं रक्षमिति। दृहवीप्साद्विर्वचने नैव द्योतते। परिशब्दस्तु क्रियायाः संबन्धोक्तो
 र्मणि द्वितीया। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधा तत्पत्तेन ॥ ७५ ॥ क्रियागतत्वात्तु बुभुक्षितस्य न भतीत्यन्वय इति भावः। मद्ये इति। अन्तरा इति। हिमद्ये इत्यर्थकं शलस्य लक्षणे। ते।
 रक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानाद्दृशेण सख्येण विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम्। कर्मणीति। रक्षपदार्थस्य सेचनं प्रतिकर्मत्वात्। अतएव रक्षस्य प्रतिसेवनमित्यादौ षष्ठीति भावः ॥

विषयेतयेति। अन्यद्योत्याया अपि बीष्मायाः सज्जां प्रति निमित्तत्वादिति भावः। इतरेलक्षणदयस्तु योत्याएवेति बोद्धव्यम्। विशिष्टक्रियासंबन्धो विशेषेणानापि संबन्धो
त्यागिरिति भावः। एतत्सर्वं हरेदत्तानुशेधेन। कर्मकत्वाविशया मपि द्वितीयांशसञ्जाया आवश्यकत्वात्। किंच परेः क्रियाविशेषकत्वेन स्वर्णत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वेनानापतिरित्यन्यत्र
निसरः। अन्त्यार्थभागप्रतीत्या कथं निषेधोः तदाहा। अत्र चेति। अर्थशोभागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। कालाध्वेति। येन कालेनाध्वनावात्यन्तसंयोगस्तद्वत्तिभ्यामित्यर्थः।
एतदर्थमेव लक्षणदयो विषयनयोपानादित्याख्यातमाकर्षे। पञ्चम्यपाङ्गुपरिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेक्षेनेन साहचर्यत्वात्। ममाभिध्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। मम
भिध्यादित्यपि प्राज्ञः प्रत्युदाहरन्ति। तत्र ममाप्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः स कर्मकत्वाभ्यामिति द्वितीया। अत्र च ममभाग इत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभागेदतिकर्मप्रवचनी
यत्वे निषेधे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति यत्त्वम्। पूजार्थो वेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकथ्यते। कालाध्वनोः। अन्तर्विराममममतिक्रान्तोः। त्वन्तः सचासौ स यो गो
निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। शुतलाक्का लाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। कृत्वोः प्रयोगे कालेः धिकरण इति षष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या
दिरद्वोभोजनमिति कृदन्तेन सह समासवृत्तैरेव फलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठी सति तत्त्वम्॥ इति द्वितीया॥ स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानीभूतार्थप्र
निआश्रयत्वे स्वातन्त्र्यम्। आहव। धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। साधकतमंकरणम्। प्रकृष्टेति। यद्वा पादरादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्त्वकृष्टम्। उ
क्तं च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्न ह्यापादरादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदायत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्यात्वादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति ॥ ७ तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम्। एतेन शेषग्रहणमनुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्॥ इति द्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यं च कर्तृप्रत्य
यसमभिध्याहारे धात्वर्थमिष्टविशेष्यता निरूपितप्रकारतानाश्रयधाल्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः। यद्वा पादरादिति। अनन्तरशब्दो
तेदूरात्तिकोर्ध्वेति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येणं कारणं मध्ये इत्यर्थः ॥

वस्तुतदनि। वस्तु नीत्यर्थः। सार्वविभक्तिर्कस्मसिः। तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्। इदं वस्तु कर्त्रैवेकादिकमेगननिर्देश्यमित्यर्थः। हियतौ वस्तुन तद्रूपेण व्यवस्थितम्। तामेवाव्यव
स्था न्दर्शयति। स्थाल्येत्यादि। कारकत्वमिति। विशेषणत्वादियथा स्वज्जकुब्जादावव्यवस्थितम्। एवं कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिर्कचेत्यर्थः। तण्डुलानोदनं पचतीत्य
त्र कारकस्यापि तन्दुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ दोदनपदार्थान्वयेन पष्ठपन्नता दर्शकत्वारकत्वस्य यमिच्छा रोदृष्टम्। प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति। प्रकृतत्वात् धातुव्यक्तीत्य
र्थः॥ अनेकधात्वमेव दर्शयति। एवं च पचेरिति। तण्डुलधारणादिपरत्वे इति। आदिना आपाकस्माप्तिधारणम्। अवयवविभागादिति। आदिना रोदिकादाववयवमेतन्मत्त
आह च। वस्तु तत्सदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्। स्थाल्यापच्यत इत्येवाविवक्षा दृश्यते इति। अपेभावः। कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तु विशेषे
विशेषणविशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठते न हि गोस्सर्वप्रतिगौरेवनतु कंचित्प्रत्यगौरिति वत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम्। तथा च कथाचित् धातुव्य
क्त्या उपस्थापितैः यैर्किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता। व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म। कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोधिकरणम्। पच्यर्थे व्यापारश्चानेकधा। एवं च पचेरधिभ्रयणतण्डुलावपेक्षेधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वेतदाश्रयोदेवदत्तः कर्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एषा कर्ता
रः। तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थालीकर्त्री। अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः। स्थाल्यापचतीत्यत्र ततो योपातव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेवनतु कर्त्री। देवदेता
दिव्यापारस्यैव तद्भातृपातत्वात्। तथा। आदिखादिभ्यामुपात्तैर्धेप्रयोज्यः कर्ता। तस्मिन्नेवार्थे भक्षयति नोपात्तकर्म। अधिपूर्वैः शोडादिभिरुपात्तैर्धे आधारः कर्म केवले
रुपात्ते अधिकरणमित्यादि ॥ ७७ ॥ तण्डुलाः कर्तार इति। कर्मकर्तरीत्यर्थः। संप्रदानापादानयोस्तुन कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्वापरे धातो एतेरिति बोद्धव्यम्। उपाने। उक्तैर्दृश
र्थः। स्वप्रकाशत्वे। ज्ञानविषयत्वे। कर्तृकर्मविरोधद्विता। अभेदे आधारार्थे यभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः। शब्दविशेषोपाधिकस्याशब्दविशेषनिमित्तकस्या। क
र्तृकर्मशब्दयोरश्रयविषयोपलसकत्वे स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदमवहार्यत्वे इत्यर्थे बालसंज्ञे वदोष इति बोद्धव्यम् ॥

परेति। कर्मत्वाभिमतत्वापेक्षया परेत्यर्थः। गम्यादिकर्तृर्यतिव्याप्तिवारणायैदम्। अपादानेदति। प्रयागाक्षाशींगच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागश्रयत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदके
ति। संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः। तत्त्वेवेति। गत्यदिनियमवलात्। ननु विभागस्य तत्त्वेन कर्तुरिति तथा युक्तमिति च प्रा
प्तौति। अपादाने प्रकारेणैव द्वयन्ययिनो विभागस्य धात्वर्थतायावदयमाणा त्वादित्यत आह। एकसंज्ञेति। सावकाशायादति। विषयं भुङ्क्ते इत्यादौ सावकाशा इत्यर्थः। कर्तुरिति। कर्मसंज्ञावलापा

एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादिपरास्तेम। शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिसंभवाभावात्। एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वं चेत्। अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मतिपरिकुर्वन्नोपि प्रयुक्ताः। ग्रामंगमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तव्यं व्याप्तेः। तन्मते गम
नस्य प्रकृत्यर्थत्वे पितृयावानवच्छेदकत्वात्। तत्राणि चोपापारार्थकत्वं न प्रकृतेः। तत्त्वेवापावयत्वादिप्रयोज्यकर्तृर्यतिव्याप्तेः। तत्र परिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्भवस्थितमि
ति चेत्। अपादानेपि तर्हि तन्मास्तीत्यवधेहि। एकसंज्ञाधिकारेऽनवकाशाया सावकाशाया बाधात्। अतएवात्मानमात्माहन्तीत्यादौ पर्याकर्तृसंज्ञायावर्गसंज्ञाबाधमा
शङ्क्या—हंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य संसाहितभाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियाप्रतिविशेषणतैव तथापि कृतुपस्थितानां वि
शेष्यतैव। सत्त्वप्रधाना निनामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृतसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावावयवत्यासः। तत्राचरामनिष्ठो यो व्यापा
रस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयोवालीति वाक्यार्थः ॥

७ दानसंज्ञायाः परत्वाद्वाधिका। अतएव ग्रामं लज्जतीत्यादौ हितीयात्सिद्धिरिति तात्पर्यम्। अ
पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्यपि बोध्यम्। अतएवा एकसंज्ञाधिकारे संज्ञा योर्बाधबाधकभावादेव। अहंकारादीति। आदिना शरीरमाविभक्त्युपस्थि
तानामिति। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमन्नेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः। व्यत्यास इति। तद्व्यास सैनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः। तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ॥

तदिष्टपत्नीति। तत्प्रकृत्यर्थं क्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह। कर्त्तृत्वादि। यत्तु भवति क्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्श्विकान्वयात्तेषां चारितार्थ्यमिति। तन्वा भवति क्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वये कर्त्तुं रुक्त्वान्तीयानापत्याहरिणाश्रान्तद्वयसिद्ध्यापत्तेः। करणत्वेनान्वये पार्श्विकस्यापि हरिकर्त्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः। कर्त्तृत्वात्तेन समासविधायकासंगतेश्च। यत्कर्त्तृककृतिकर्मविश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधादि नबोधस्वीकारे नमानमत आह। अपष्ट्यर्थेति। आकृतीति। इदं च यथायथं सर्वत्र विभक्त्यपवादः। नान्तेति। नामसंबन्धितीत्यलववा नित्यर्थः॥ करणशब्दानुवृत्त्येति। एकसङ्गताधिकारेण चेति बोद्धव्यम्। ननु मनसा देवदूत्यसंज्ञं तं कृद्वीगलक्षणं प्रोप्राप्तेः। न च कर्त्तृयत्तु वा जपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाचकद्वयपि स्यादिति दर्शयति प्रस्तम्भः। कर्त्तृकरणे कृता बहुलं कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृत्यकृत्यर्थेन कारकान्वये विनोक्तिः संभवे स्येवाभावादिति सुधीभिश्च कलनीयम्। अनभिहिते किम्। हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवन्तः। शब्दिकः। शब्ददर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृतं विश्वः। विश्वकर्मकृत्याश्रयद्वयार्थः। अपष्ट्यर्थं बहुव्रीहौ व्युत्पन्नरस्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। प्रकृत्यादिभ्यद्वितीया आकृतिगणो यम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरिते न दान्तद्वयादिबोद्धव्यम्। द्वयोर्द्वेण योः समाहारः द्विद्वेणम्। यात्रादित्वात्स्नीत्वाभावः। द्वेण द्वयसंबन्धिध्यान्यमित्यर्थः। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिश्रयणे संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणापकर्षणेन वा सङ्गयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसा देवदूत्यत्र कर्मण्यण् करणे तत्तीयाचेत्युभयसिद्ध्यातिमानसः सज्जायामित्यलुक्। किंचासौर्देवयते यत्तदेतेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणिकर्तुर्गौकर्मसंबन्धः। अणवकर्मकादिति परस्मैपदं च नेति सिद्धिः। ॥ ७५ साहचर्योत्तत्र मुख्यत्ववहारेण धात्वर्थोऽयस्येव कर्मणो ग्रहणम्। अतस्तो कं पाक इत्यादौ षष्ठीभेदिकत्वम्। धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनितं चेदमाकडा रसज्ञैर्कै यदोता दशसज्जात्वेदं तस्मान्नाभावश्चेत्यरुचेराह। किंचेति। कर्मत्वेनेति। न च धैकल्पिकत्वेऽप्यन्यविद्यमानकत्वाभावात् कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः ॥

फलान्तरमाहाणाविति। दीव्यतेक्ष्णद्वतेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम्। कारणत्वाच्च तृतीयेति समावेशाफलमाहितीयेति। अस्यान्दीव्यतीत्यत्रास्यपदस्यास्येयेभनेलस्युणा
 नचतदाकारणत्वमस्यैरित्यर्थेसा नितिनभवतिइत्यन्ये। एकैवद्वयत्रशक्तिरिति। दिव्यत्वार्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्रात्राधान्यनामशाब्दगुणान्ययित्वाभावइत्या
 हापितुरत्रेति। आर्थइति। पुत्रसाहित्यवाप्यिता आगतद्विबोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्ध एवसंभवद्विपश्चात्तस्यापिमानसस्तत्संबन्धो धदतिभावः। शाब्दत्वं च विवक्षा निबन्धनमेवं
 चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विविक्षाभावः। सहैव पुत्रैर्देशभिः भिरं ब्रह्मतीत्यादौ निरुमानतात्राचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेषाभावकृतो विविक्षाभावोदृशानां पुत्राणां वि
 द्यमानत्वेपीत्यर्थइत्यव्यवस्थितः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपत्तिविभक्तैरिति न्यायादित्यर्थः॥ वस्तुनस्तुतद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। प्रथमा
 मनुप्राचा कर्मसंज्ञां वास्यादिति व्याख्यातमात्राकारविरोधादपेक्ष्यमास्यादेतत्कारणसंज्ञाया अवकाशः देवना अस्याः कारणे ल्युट्। कर्मसंज्ञायास्तु दीव्यन्ते अस्याः कर्मणि लट्। अष्टेर्दीव्य
 तीत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यहृयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयेव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत्। अत्राहुः। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्वितीयेति। ननु दीव्यन्ते अस्या
 इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि कारणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात्। तथा देवना अस्या इत्यत्र ल्युट्। कारणस्याभिधानेपि कर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात्। एवमाएकैव द्वाव शक्तिः संज्ञाद्वययोगि
 नी तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न लभिति तत्त्वमासहयुक्तैः पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रिया संबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य तु आर्थइति तस्या प्राधान्यम्। अत्राधानग्रहणं शक्यमकर्तुं मानै चैव पितुरपि तु
 तीयापत्तिः। तत्रातिपदिकार्यमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः॥ ७ याश्चकार कविभक्तिरिति मन्त्राभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमव्यवस्थितं च। अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम्। पृष्ठपवा दत्वमिव प्रथमाप
 वा दत्वस्याप्युपपत्तिरभिधीयते। अनन्तरस्येति न्यायेन च प्रथमापवा दत्वस्यैव वापत्तेः। उपपत्तिविभक्तैरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतो वलवत्वे कारकविभक्तैर्बोधितेः। यन्त्रेषु पृष्ठपवा दत्व
 मुपपत्तिरभिधीयते। किंच उपपत्तिविभक्तेः पदान्तरनिमित्तत्ववत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात् त्वं दुरुपपादमान च संबन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तस्य युक्तं कार्यं
 न हिरङ्गं पुत्रेपि तृतीयापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्याक्रियायाः प्राधान्यात् तन्निमित्तकविभक्तिः प्रबलेत्यपिन युक्तम्। अत्राधानक्रियायामपि कारकाच्च यदर्शनात् ॥

तदेतुं धनयन्नाहा इत्यादौ कारकविभक्तैरिति। अत्रादिना पुत्रेण सह्यगतः पितेत्यस्य संग्रह इत्यस्यम्। अर्षी आद्यजन्त इति। व्याख्यानादिति भावः। अन्यथा येन गुणेन कारणत्वादित्येनो लक्ष्य
 तद्वत्त्वार्थपत्त्याः सिकाणमसेत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणत्रयचरनात्काणशब्दादेरेव स्यात् अस्माका ण इत्यादौ लुषष्ठे व स्यादिति बोध्यम्। प्रकृत्यर्थेति। अर्षी आद्यचक्रकृते रित्यर्थः। शरीरस्यैव
 वयव्युपलक्षणम्। संभवतीति। लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः। द्रव्यादीति। आदिना गुणक्रियो एवं च त्रितयसाधारणं हेतुम्। नियतक्रियमिति। क्रियामात्रविषयमिति। याव
 त्हेतुक एव यैर्विषयान्तरमप्याह। नाश्रितेति। एवं च कारणत्वे हेतुत्वविषयकशब्दबाधयस्त्रहयमित्यर्थः। विकल्प्यत इति। तदर्थत्वेन विवक्षार्थचतुर्थ्या हेतुत्वेन विवक्षायान्तरीयायाश्च प्राप्ते
 पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तैः प्राबल्याच्चेत्येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दोऽर्षी आद्यजन्तदाह। अङ्गिन इति। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यतोऽसंनिधानात्। स चार्थो द्विकृ
 त एव। न ह्यस्य विकृतेनावयवेन शरीरस्याविकारः संभवति। तदेतदाह। येनाङ्गे न विकृतेनेति। संजानीत इति। संप्रति भ्यामनाद्यानद्वितदुःकद्वेगोपरत्वात्पक्षेपितुः सञ्जाता। पतुहरदतेनो
 क्तम्। आद्याने परत्वादधीगर्थेति। षष्ठीमातुः संज्ञानातीति। तन्नात्र शेषाधिकारात्। द्रव्यादीति। उत्तं चाद्रव्यादिविषये हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतु रित्यत इति
 च। फलमपीति। एतच्च प्रत्ययद्वितिसूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्या सहैयं तृतीया विकल्प्यते। अद्यायनस्य फलेन सह्यभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन स
 हेतुनिरूपकतेति। गम्यमानेति। ननु श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः। आचापत्वायेति गणान्ज्येनैकीदित्यत्र तु यतश्च मिति शेषः। अशिष्टे
 ति। एतच्च तदणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इत्यनेन ज्ञाप्यते॥ इति तृतीया ॥ ७७ ॥ विवक्षाभेदेन विभक्तिरूपमित्येतावता तयोर्विकल्पक्यवहार इति बोध्यम्। फलेन सहैति। तच्च फलं फलत्वेन तृतीयायां द्वयेक
 हेतुत्वेनैवेत्यर्थः॥ अद्यायनहेतुकोवास इति बोधस्तृतीयायां चतुर्थ्यामद्यायनोपकारकोवास इति बोध इति मनेद्द्रष्टव्यम्। अद्यायनोपकार्यकोवास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदभाज
 भवेति बोध्यम्। गम्यमानेति। अमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्तद्वयत्रभाष्ये तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणस्वमानवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः। ज्ञाप्यते रिति। चतु
 र्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ताद्याण आत्मनेपदमिति तदर्थः। सा चेदित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं भूनाप्यते। तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोपिसिद्धिद्वितीयाः। इति तृतीया ॥

भपुनर्ग्रहणायेति। इदं च स्वत्वनिर्नेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति ब्रौह्मभाक्तद्वितीयाधीनीकरणरूपेणैवैत्यर्थः। न प्रद्वयमिति न्द्वादिसत्रमस्ति न
 ज्ञानकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः। आग्रहइति। अतएव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यासम्। भाष्यान्तरमप्याह। खण्डिकेत्यादि। च येनान्दतातीत्यत्र संयोगोर्धःशो
 षित्वमुद्देश्यत्वम्। शेषत्वमप्रधानस्वरूपमशेषित्वं नास्तीति। यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमज्ञानयनेन तदपि ग्रामस्यास्ति तथाप्यज्ञायादृषपरत्वात्कर्तुरितिकर्मसंज्ञायाबाधानदोष इ
 नितत्वम्। अस्मात्कर्मणीति। त्रयादेश्वरहैर्वैत्यर्थः। श्रीङ्ः प्रीताविति तैत्तिरीयकादिकादित्यपि कश्चित्। हरिं प्रीणयतीति। प्रीयमाणद्विती निर्देशेन प्रीथत्वार्थकर्मणः। संप्रदानत्वाभावात्सापनादत्र
 अव्यर्थसंज्ञाबलेनाह। दानस्येति। तेन अज्ञानयतिग्रामं हस्तं निदधाति वृक्षद्वत्यादौ नातिप्रसङ्गइति भावः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वा
 पादनम्। अतएव राजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतम्। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै च येन ददा
 तीति प्रयोगात्। राजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां ब्रौह्मम्। न चैवमज्ञानयतिग्राममित्यत्रापि प्रसङ्गः। यमभिप्रेतीत्युक्त्वा हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्म
 णश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामस्य अज्ञां प्रतिशेषित्वं नास्ति। दानीयइति। बाहुलकात् संप्रदाने भनीयत्। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। प्रीयतर्पणे। अस्मात्कर्मणिलट्। हरजे
 रोचतेइति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। प्रीयमाणः किमादेव दत्ताय रोचते मोदकः पथि। अत्र पथो माभूत्। श्लाघदुहु। श्लाघास्तुतिः। कृ
 स्ताय श्लाघते कस्तस्तीतीत्यर्थः। अन्येत्वादुः। कृष्णयात्मानं परं याश्लाघ्यं कथयतीत्यर्थइति ॥ ७७ न संप्रदानत्वमिति भावः। अत्र पथइति। न च तदभावे सत्र
 स्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थेन परत्वानया बाधसिद्धिरिति वाच्यम्। दैवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेः। कस्तस्तीतीति। स्तुत्या परस्मै कृत्सं कथयतीत्यर्थः। शीघ्रस्य मानपदेन
 प्रथमोपस्थितत्वापि न प्रकृत्यर्थकर्मवग्राह्यम्। तस्यापि ज्ञापनविषये च्छा। विषयत्वाच्चा न जुपपत्तिरिति भावः। हुडादेरपि हुत्त्यादिना बोधनमर्थइति ब्रौह्मम्। अन्ये
 स्थिति। प्राधान्यात् शीघ्रस्य मानपदेन गुण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः। तदेवाह। कस्तायेति ॥

कारकशेषत्वादिति। कर्मणायमभिधेयतीति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीभ्य इति। तत्र दुवानेत्यनमार्थिकार्थकचनम्। स्वाभिप्रायंकुलंबोधयतीत्यर्थः। एवंशपते
इत्यपि व्याख्येयम्। सिद्धमिति। स्पृहणीये कर्मण्यनीय इति भावः। यदा त्विति। कर्मणः शेषत्वे विवक्षेत्यर्थः। इति स्थितमिति। शेषत्वविवक्षायां चारितार्थेन कर्मसंज्ञाबाधकत्वाच्च
गोत्रारुचिः। संप्रदाने इति। बाहुलकादिति भावः। व्याख्येयमिति। षष्ठ्यपवादत्वाच्चेष्टत्वविवक्षाकर्तुमशक्येति भावः। अमर्ष इति। वाक्चक्षुरादिविकारान्मेयः प्ररूढकोप
तत्राद्येषैककर्मत्वे प्राप्ते हि तीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्यां वचनम्। द्रुत इति। सपत्नीभ्यः कलं हुवानातमेवार्थकं लंबोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्यचित् द्रु
त इति वा। तिष्ठत इति। स्थित्वा मिप्रायंबोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्ये व्याख्ययोरिति तद्। धारेरुत्तमर्णः। षष्ठ्यां प्राप्यां वचनम्। स्पृहेरीप्सितः। परत्वादिति। ते
न परस्परं स्पृहणीयशोभं स्पृहणीयगुणेर्महात्माभिरित्यादिसिद्धम्। यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमारी दवकान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वहरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीमहेला राजग्रन्थयोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं संप्रदानसंज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणी
यमित्यत्र दानीय इति वत्संप्रदाने कृत्यः कुमारी देवत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्। कुधकोपे द्रुहद्रोहे। दूर्घर्ष इति व्याख्याम्। असु
येति कं द्वादियगन्तः एषामर्षेर्द्वावार्थोपात्तुनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। दूर्घर्षा असहनम्। असूया तु गुणेषु दोषा रोपः। कुधद्रुहो रकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता। राधीस्थोः। कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राबः प्रमादः। एकसंज्ञाधिकारात्। न च प्राथमिक प्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्व
व्यपदेशः ॥ ७७ इत्यर्थः। अपकार इति। अपकारविषये च्छेत्यर्थः। असहनम्। उक्तर्षविरोधिधर्मी रोपानुकूलो व्यापारः गुणेषु। दोषा रोपः। दोषत्वारो
पानुकूलो व्यापारः। अकर्मकत्वादिति। क्रोधजन्यस्वफलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य फलवाच्यत्वादिति भावः। द्वितीयेति। तत्र योजिका कर्मसंज्ञेत्यर्थः। प्राथमिकेति। राधी
स्थोः प्रश्नविषयपरीलोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलान्न फलत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ॥

इत्यर्थो भुपगमेनेति । तस्य प्रधानी भूतधात्वर्थो प्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः । कर्मत्वेन प्राप्तेवृत्तिः । शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः शंसितुः
 प्रोक्ता हने कर्मतया न्वयः होतुश्च शंसितर्थे भेदा न्वयः । एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । धनादीति । आदिना दुर्भिक्षेऽन्म । अनेकधेति । साक्षात्सरम्परया चेत्यर्थः ।
 ब्राह्मणा यदधीत्यादौ तद्देजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोद्धव्यम् । ज्ञानात्मनेति । आत्मशब्दस्तद्वत्सिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावाच्च
 कृत्स्नसंबन्धिशुभाशुभं पर्यालोचनप्रतीत्यर्थो भुपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः । अनुप्रति । गृणद्विस्मान्नस्यानुकरणात्पक्षी । होत्रेद्वि । कर्मत्वे प्राप्ते । परिक्रमणे ।
 क्रयो धनाद्यर्पणे नात्यन्तिकस्वीकरणम् । तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालम् । ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे । नियतेति । भृत्या वेतनादिना । तादर्थ्यं द
 ति । तस्यैकार्थीये दन्तदर्थं कारणम् । तस्य भावस्तादर्थ्यम् । षष्ठ्या उपकारकत्वरूपः संबन्धोऽभिधीयते । कृतद्वि । तस्मात्सेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने
 तिसिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चानेकभातेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां वि
 कृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमेव । भक्तिर्ज्ञानं कल्प्यत इति । सदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वा
 त्यर्थमेव भक्तैर्ज्ञानं कल्प्यते । कृपीत्यर्थं गृहणमित्याशयेनाह । संपद्यत इत्यादि । उत्पत्तेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । तेन ज्ञापितैर्धैवर्तमाना
 चतुर्थीत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः । एवं सुखयोगे पिबोद्धव्यम् ॥ ७ ॥ तुर्यं किंतु प्रकृत्वादिवास्तुती याज्ञानत्ववि
 शिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिर्कर्तृकेति यावत्तत्प्राप्त्यान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमेवेति । भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः । समासविधानादिति । चतुर्थी
 तदर्थेति हि तसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । तदाह । एवमिति । वृत्तावाशीरर्थं प्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः । आशीरर्थयोगे आशीर्वि
 श्वस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देशं प्रतीयते । न च वृत्तौ तथा च योस्य इति हरदत्त इति दिक् ॥

नहिफलार्थेति। यद्यपि ब्राह्मणा यदर्थेत्यादौ ब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपि दधितद्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथापि फलेनाहरणद्वारा न कोपियानक्रियोपकारइत्याशयः। तु
मुनेवेति। भाववचनपञ्चादीनां तु मुनपवादतया तत्समानार्थत्वात्। एवं च प्रथमापवादमिति भावः। द्विषां विद्यानायविधातुमिच्छतइत्यत्र विधातायेति तादर्थ्यं चतुर्थीविद्या
तुमुन्वतौ। क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदे क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः।
तुमुनिति। ण्वुलोऽप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारकइत्यपिविवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथा च द्वितीयापवादो यमिति भावः। यत्तु प्राचा
व्याख्या तमप्रमुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रमुज्यमानस्य माभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तन्ना। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। न च तादर्थ्यं इति प्राप्तिः। नहि
फलार्थायानक्रिया किंत्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनोभावएव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रवि
शेषपरिग्रहार्थमित्याह। इति सूत्रेणेति। न च तादर्थ्यं इत्येव गतार्थता शङ्का। भाववचनेनैव तु मुने - वतादर्थ्यस्य द्योतिताया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा प्रसङ्गात्।
यत्तु प्राचीनम्। भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको वृजतीति ण्वुलन्ता न्याभूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्ना ण्वुलने कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च
तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतयाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात्। ननु षष्ठ्यपीतिकुतः। षष्ठ्येवास्तु। अलं शब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थकएव गृह्यतामित्याशङ्काह। त
स्मै प्रभवतीति। नत्वांतृणमित्यादि। ननु तृणादिवत् सुषत् शब्दादपि पक्षे चतुर्थ्याभाव्यम्। भवेवम्। अनादरइति हि कर्मणो विशेषणम्। अनादरद्योत
कं यत्कर्मिति। तादृशंतृणमेवननु सुषादर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥

तार्थं यदि धानन्तदर्थेच्छावतइत्यर्थः। एतेनान्नतुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथंचतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्योतनेनेपि पूर्वक्रिययोस्तदद्योतनात्। कर्तुः प्राधान्यादिति। ए
वं च तादर्थ्यंचतुर्थ्यास्तत्रा प्राप्तेर्नियमासंभवदतिभावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्यंचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥

प्रकृतेति। कर्त्तर्येति व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम। अन्यथा कर्त्तृसंज्ञायादयमपवादः स्यात्। कर्त्तृसंज्ञातु पचत्यादि योगे चरितार्था। कर्मणि ग्रामेति व्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अवधित्वं न विरुद्धत इति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः। न विरुद्धतो। तदनाश्रयत्वादिति भावः। अतदोवेणदिति। तद्धातूपात्तगमनावेणदित्यर्थः। तदोवेणदिति ध्रुवमिति। ध्रुवगतिस्त्वेत्यर्थः। अस्मात्कुटादेः पचाद्यच्। ध्रुवस्थैर्ये इति पाठे तु इगुपथलक्षणः कः। ध्रुवं स्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः। तच्चार्थादवधेरवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियाप्रत्ययवधित्वं न विरुद्धते। परस्परस्मान्नेषावपसरत इत्यत्र तु सधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात्। एकनिष्ठांगतिं प्रतीतरस्थापादानत्वं न विरुद्धते। उक्तं च। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलम्। ध्रुवमेवातदोवेणान्न तदुपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्यंतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेघान्तरक्रिया चेष्टमवधित्वं एषु कृष्टयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च एष कृष्टयमिति। पर्वतात्पततोऽश्वात्यंततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽव्यस्तदवधिकं देवदत्तादि निष्पतनमर्थः। पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां सचधर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहौ हेर्धर्मि परताया निर्विवादत्वात्। उत्पत्तौ दनास्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोट्टरणवधिभूतत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनांतत्पूर्वकानि वृत्तिलक्षणातामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः। एवमुतरसूत्रेष्वपि। भीन्नाकथं तर्हि कस्य विभ्यति देवाश्रजातरोषस्य संयुगे इति रामायणम्। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। न चैवं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः। परया अधिकरणसंज्ञया बाधात् ॥ ७७ पाठे तन्मात्रावेणदित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतोऽवधिवधिमद्रावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेनावधिक्रिययोरन्वयद्वयनिरूपितम्। साचक्रियाविभागरूपा। कालिकसंबन्धेन फललाश्रयेति प्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसंबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्नतदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वात् हेत्यन्यत्र विस्तरः। निवृत्तीति। विज्ञेयेत्यर्थः ॥

इष्टापत्तिरिति। शेषत्वविवक्षाकस्मेतिषष्टित्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थसंगतिमिति। नहिधातुं प्रतिकर्तृत्वं किंतु तद्वाज्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तु न का
भ्यामिति निषेधात्। उपपत्तौ पप्रसङ्गः। स्तुगमेरिडित्वादाविवजनिपसिभ्यामित्यादाविवचानुकार्यस्वरूपभङ्गः। भिजानकृतइत्यन्ये। सौत्रत्वादिति परे। भाष्यकैरेति। इ
दमेव युक्तम्। प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंचरुत्तिमतेकारकइत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसंभवी

अधिकरणत्वाविवक्षायां विष्टापत्तिः। अद्यायनादिति। अद्यायनसंबन्धिनीगलानिरित्यर्थः। जनिकर्तुः। जननेन जनितः। उत्पत्तिः। इजजादिभ्य इति जनेर्भावे इज्जनिपसि
भ्यामिण् इत्युणादिसूत्रेण दण्वाजनिबद्धोऽप्येति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः। तथा च धात्वन्तरीयेषोऽपि भवति। अङ्गादङ्गात्संभवतीति मया। तदे
तदाह। जायमानस्येति। एतेन दृक्स्थियौ धातुनिर्देशद्वितीयमित्याश्रित्य गमहनेत्युपपत्तौ पप्रसङ्गमर्थसंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भावयन्नोमीमांसावा
र्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणहेतुमात्रपरमिति वृत्तिक्रमत्वम्। पुत्रात्समो दोजामत इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैः पटम
तम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्माहिरण्यगर्भः स च हेतुरेव न तूपादानम्। किंच ब्रह्ममायाशब्दलम्। तद्वि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्त
सिद्धान्तः। भुवः। भवनं भूरिति संपदादित्वाद्वावेकिप। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तने स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः।
ल्यब्लोपइति। ल्यबन्तस्य गम्यमानर्थकत्वादप्रयोगइत्यर्थः ॥

७ नहि कारणानामद्वेउपादानकारणमिति वत्कारणानामद्वेकारणमिति संभवति। भावे किं विनि
व्याख्यानः। उन्निसाहचर्यं चेति भावः। प्रभवतीति। प्रभवनमन्त्रप्रथमप्रकाशः। सूत्रे भवनमध्ये सदेव। अप्रयोग इति। तदस्मादशब्दाज्ञानेपितदर्थज्ञाने इत्यर्थः। यथा प्रविशति ण्डिमि
त्यादाविग्यण इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्ये के देशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य च समासपूर्णता क्यार्थबोधकता तथा प्रकृतै पीति बोद्धव्यम्। एवं फलेभ्यो ज्ञातीत्यादावपि ॥

अर्थद्वयमुक्तादिति। तदर्थपरिच्छेदादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजनकीभूतधर्मनभिधानात्परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धारकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तदन्वयः कालादित्यस्य विवक्तुं शक्यत्वादिति भावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति पातज्जलभाष्यप्रयोगोपि बोद्धव्यः। आरभ्येति। अकथिमादौ येत्यर्थकंतत आरभ्यतेति। यदवधि त्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य कानिर्माणपरिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः। तेन पञ्चम्यन्वार्थेनार्थद्वयप्रयुक्तानिर्भीयमाणाधवाविनः प्रथमा सप्तम्योस्तः। कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्यमिति। निचदतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरे केर्नीचार्थे कस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। अस्मात्तारोमन्दोवेत्यादाविव पञ्चमी विभक्त इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु दतर इति निर्दिष्ट्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते। तद्यथा चैत्रः शूर इतरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति। तन्नान्दम्। प्रति योस्याकाङ्क्षाया उभयग्रहणस्य तत्तदाहृतकोशविरोधाच्चाकृते कृत्वादिति। कथन्तर्हि पुरुषाराधनमते इति। प्रमादोयमित्येके। अन्ये तु उभयसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणात्। चैत्रं यावच्छेत्तमित्यादाविव क्रते योगे हितीयापि साधुरित्याहुः। युक्तं चैतत्। अते हि तीयाचेति चाद्रस्तत्रात्। प्रभृत्यर्थे गेदस्पर्शः। तद्यथा च कर्त्तव्यः। प्रभृतीति भाव्यं विवृण्वनकैयटः। प्रायुक्तं तत आरभ्य इत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमार्गविवस्त्वैतेन विनैति विशेषणं शस्त्वैति भावः। पृष्टमर्थे इति शब्द उच्यते। स्त्रियं स्त्रियार्थं दावचनम्। आङ्मर्शदाभिबिद्योरिति सूत्रत्रय आहुः। दृष्टः स उक्तस्य दृश्यार्थः। परिहरेति। पारेर्जने वाचनमिति वार्तिकालस्ये हिर्वाचनाभावः। परित्रेति। मयपञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्योदिति भावः। प्रतिनिधिप्रतिदानेन च। अस्मादेव निर्देशादर्थयोगोपञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्तदृश उपपादयते सप्रतिभिभिः। दत्तस्य प्रतिनिधीतनै प्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमी स्यादिति। तृतीया पवादोयम्। शतेनेति। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादणम् ॥ ७७ ॥ दिप्रकारार्थप्रभृतिपदयोगे तु न पञ्चमी मानाभावादि सचत्रविस्तरः। विशेषणं शस्तुनेति। तेन विनैति मर्यादादेन सहैक्यमभिधिरिति बुद्धोक्ताविति भावः। अस्मादेव निर्देशादिति। यच्चनेन सूत्रेणैवेति। तन्ना। एतद्दृष्टकीभूतप्रत्योः प्रतिनिध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपपादित्वेनेदस्य स्य यदित्यादिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिधीतनं च वृत्त्यदानम्। वृत्तीयेति। हेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

हरदत्तग्रन्थेति। भाष्ये तु न दृश्यते। इह। अगुणस्त्रियां चेत्यत्रासंनिहितैवेति। उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यादिति बोद्धव्यमिति। तद्विशेषकत्वमिति। स
त्ववचनप्रतिपदिकार्यविशेषणत्वमित्यर्थः। दूरान्ति कार्यभ्यदत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनास्त्ववाचिता बोद्ध्या। सप्तम्याधिकरणे च यत्र तु नास्य संबन्धो व्याख्यानादिति बोद्धव्यम्।
क्रियानव्यमिति। एवं च तत्समानाधिकरणविशेषणत्वादनस्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः। नमदूयेति। प्राचाग्रथ्यमनूयेत्यर्थः। तदनुपपत्तिः। अस्तवानुपपत्तिः। कदमिहि
तत्प्रयोजको हेतुश्चेति चकारेणेकर्तृसंज्ञाच। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुष्येभ्यदति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। स्त्रियां चेति। बद्धलकं प्रकृतं सेस्तनुदृष्टेरिति
वार्तिकनिर्देशोपीहज्ञापकः। पृथग्विना। समुच्चयार्थमिति। नियातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पञ्चमीति। तत्र मण्डकनुत्यापञ्चमी। द्विशेषा तु संनिहितैवातूरदू
रेण चेति। इह सप्तम्यपि दृश्यते। किंच दूरान्ति कार्यभ्यदति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादधिकरणेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोद्धव्यम्। तथा च प्रयुज्यते। दूराणां वसथान्मूत्र
मिति। आवसथस्य दूरे इत्यर्थः। असत्वेति। सत्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वम्। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्यविशेषकं व्युत्पद्यते। तदाहादूरः पञ्चादिति। एतेन कर
णे च स्तोकेति सूत्रेण करणे किं क्रियाविशेषणे कर्मणि साभूत्। स्तोकं पचति। क्रियानद्रव्यमिति प्राचाग्रथ्योपि व्याख्यातः। यत्तु तमनूदाक्रियाया विशेष्यत्वे पृथग्वत्वावश्यं
भावाच्चिन्त्यमित्युत्संदेवचिन्त्यम्। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कदमिहितभावबल्लिङ्गसंख्याद्ययोगि
त्वमात्रेण तदुपपत्तेः। यद्यपि हतशायिकाः शय्यन्तदुत्पादौ भाष्ये संख्याचप्रः स्वीकृतः। पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिङ्गस्य कारकान्तरस्मचाभावेतिर्वा
धएव। उक्तञ्च। क्रियानयुज्यते लिङ्गः। क्रियानाधारकारकैः। असत्वरूपता तस्याख्यमेवावधार्यं तादृशद्वयनिपञ्चमी ॥ ७७ तभाववदिति वैधर्म्ये दृष्टान्तः। यद्वापकत्वापकुमिल्यादिकदमिहि
तभावैत्यर्थः। इत्यादाविति। इह मुपलक्षणं पचतीत्यादावपि कारकगतसंख्या क्रियायामारोप्यते। तत्रैव तदन्वयस्य दुत्या प्रसूत्रेभाष्ये उक्तत्वात्। भवतीत्यादाविति। पश्यम् गोधावतीत्यादिशब्दार्थः। लिङ्गस्येति। त
न्निरूपितविशेषणतायामेव द्रव्यत्वमिति भावः। क्रियानाधारेति। धात्वर्थेनाधारेत्यर्थः। कारणत्वादिभिरिति यावत्। स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्मन्यन्ते इत्यर्थः। इयमेव लिङ्गः क

प्रत्ययार्थस्य संबन्धस्य प्रकृत्यर्थोऽज्ञार्थम् । प्राधान्यादिति । संसर्गविशेषो भयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । तदर्थश्च । प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम् । बध्नुष्यर्थसंबन्धेनेति भावः ।
 यतुर्दुर्गशब्देन प्रत्ययार्थः संबन्ध इति । तन्नातस्य संसर्गविधेयैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात् । उक्तन्यायेति । प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थप्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः । राजसंबन्धोऽपुरुष इत्येव बो
 धादिति भावः । शेषत्वाभावमुपपादयति । पुरुषशब्द इति । इदमपि । कर्मदीनां संबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणा पूर्वमिति । षष्ठी शेषे इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । अष्टसूत्री
 राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रतिप्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठीतदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानानुन षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् । शेषत्वाभावाच्च । पुरुषशब्दे हि य
 थायं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा । यदा तु नैव न्तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येवायत्त्वप्रधानं शेष इति तन्ना । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणेष
 ष्ठी प्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् । कर्मदीनामपीति । यथा विशेषणविवक्षायां रूपवानिति न द्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादिप्रयुज्यते तथेद
 मपिन्यायसिद्धमिति भावः । सतामिति । एवं च न पुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चेति नृश्रयार्थानां करेण षष्ठीवेति च प्राचाग्रन्ये पठ्यमानं नानापूर्वेन च नमिति भावः । स
 र्षिष इति । शो विदर्थस्य करणे । अधीगर्थदेशं कर्मणि । कृत्रः प्रतियत्वे । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे । आशिषि नाशः । आसिनि ग्रहणनाटकाद्यपि षा हिंसायाम् ।
 न्यवहपणोः समर्थयोः । कृत्वर्थप्रयोगे काले अधिकरणे । इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता । तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि । तत्र शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वे न
 विवक्षिते च करणादौ षष्ठीसिद्धेव । तदयमर्थः । इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव नेति । तथा च वार्तिकम् । प्रतिपदविधाना
 चेत्कादि ॥ ७७ ॥ ति । कृत्वर्थेति सूत्रं वृत्तिरीत्याद्यतम् । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्तते मध्ये विच्छेदादित्यन्ये । तेषां सप्तसूत्री विबोध्यम् । अनुवर्तत इ
 ति । अतएवाधीगर्थेति सूत्रे शेष इति बर्त्तत इति भाष्ये उक्तम् । ननु तद्वत्तास्तु गभावोस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह । तथा चेति । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्य तद्वति वार्त्ति
 कवचनान्थाकल्पनेति भावः । वस्तुनो निषेधवार्त्तिकेऽनुवादा ये मानि सन्नापीति बोध्यम् ॥

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कदोगवष्टेति। अतएव समासनिबेधप्रकरणे एता निनोक्ता निजया सति कर्मद्वयं कषष्ठ्यामपि समासनिबेधापत्तेः। दिवस्तदर्थस्येत्यत्र कर्मणीत्यस्य कर्तव्यतापत्तेः। ननु शेषत्वाविवक्षायां कदोगवष्ट्या वैकल्पिक समासाङ्गीकारेऽपी गर्थत्वादीर्न वैयर्थ्यमेवेत्यत आह। तत्र चेति। करणल्युट् न स्मरणदिशब्देः कदोगवष्ट्या समासे नोभावकर्मवचन इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। मातुः स्मृतमिति। आदिकर्मणी कर्तव्यत्रक्तः प्रशब्दं विनापि अनुदातो आदिकर्मवोधवदत्रापि प्र

हरिश्चाह। कारकैर्ब्यपदिष्टैश्च श्रूयमाणक्रियेभ्यः। प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तयेदति। तेन शेषत्वविवक्षायां सर्विषोक्तानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कुट्टो गवष्ट्या समासे बोद्ध्यानि। तत्र चकारकपूर्वकत्वात्कुत्तरपदप्रकृतिस्वरः। शेषवष्ट्या समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम्। तथा च स्वराद्यर्थे अमष्टसूत्रेति परमनिष्कर्षः किंच मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलम्॥ नहि कारकषष्ठी लभ्यते। न लोकेति निबेधात् आह च। निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिद्धाते। शेषत्वस्याप्या षष्ठ्या समासस्तत्रनेष्यतइति। एवं स्थिते वत्सादिबह्वग्ये षु हप्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यतिङ् इष्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः। सर्वनाम्नस्त्वती याच॥ इह सर्वनामादति षष्ठीवराह। सर्वनाम्नः प्रयोगेदति। पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीयेन स्यातामिति भावः। निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति। एवमित्यादिना। प्राचातुकिमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्रीबलं दुर्लभम्

एव न। भावे तु तो दुर्लभः सकर्मकत्वात्। गतादर्थकत्वाभावाच्च कर्तृरित्यदुर्लभ इत्येवास्माकर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे कस्य सुलभत्वाच्च षष्ठीचेति च स्वार्थे एवं च तत्र समासाभावोपि फलमिति भावः। दुर्लभमिति। अर्थशब्दस्य हि तीकान्तत्वेन कर्ममिति लुचितम्। प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वानुपसकत्वे दुर्लभमिति भावः।

कथंचिदिति। आद्ये किं न स्यात्। तत्राश्रयणं चेति भावः। तेनेति। यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनामसूत्रादिसर्वनामविषयमाकेयदादि विरोधात् हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्जन्तत्वापत्तेरिति बोध्यम्। पञ्चम्यपीति। अत्र सार्वभौतिकः पञ्चम्यन्तात्तत्तत्सिद्धिरित्यन्ये। चिन्त्यप्रयोजनमिति। इदं सत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समानाधिक

सामान्येन पुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिद्व्यनेयम्। असर्वनाम इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तत्रापि भाष्यकृता हेतावित्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्तते किं तु प्रायग्रहणात् तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः। बर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति। पष्ठयतसर्षप इत्यनेन। पञ्चम्या इति। कथंचित् हि ततः पश्चादिति। ततः पश्चात्त्वं स्यते भ्रं स्यते चेति भाष्यप्रयोगात् पञ्चम्यपि। प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एनपा। कथंचित् हि तत्रागारं धनपनिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम्। दूरान्ति कार्थः। अन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थम्। तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमीसमुच्चयने व्याख्यानात्। न तु षष्ठी द्वितीया तृतीयाः। तदेतदाह। पञ्चमी चेति। दिक्स्तदर्थस्य। तच्छेदेन व्यवहृत्पणौ परासुर्ये ते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

परं णशब्दे णवासरूपसंबन्धोनेत्यर्थः। ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तत्सिद्धिरिति बोध्यम्। समुच्चयतदिति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवानविधानमित्यर्थः। न तु षष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठी द्वितीया तृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्योपात्ता अन्ये समुच्चये इति बोध्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ॥

उत्तरसूत्रद्वयेति। अयंभावः। अत्र शेषद्वयस्य संबन्धे विभाषोपसर्ग इत्यत्र शेष इति संबन्धे उत नानाद्यः। दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्योपपत्तेः। नवपक्षेषु शेषद्वयस्य प्रवृत्त्यापक्षे समासप्रवृत्तिः फलम्। नोपसर्ग इति न्यासेन दिवद्वयस्य निषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाविभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यीतान्त्वः। वेदेषु विभाषोपसर्ग इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादाय रूपस्य तत्राभावाच्च द्वितीया ब्राह्मणद्वयस्य वैयर्थ्योपपत्तेः। न च तन्निरूपसर्गे द्वितीया र्थमिति वाच्यम्। कर्मत्वविबक्षया दिवद्वयस्या प्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। न च द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे शेषे इत्यनुवर्तते तेन कर्मत्वाविबक्षया द्वितीया र्थमिति वाच्यम्। विच्छिन्नत्वेनानुरेणैव युक्तत्वात्। वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेः। कृतिलिङ्गं न प्रवर्त्तते इति पुनर्विधानं समासाभावाद्येत्यपि न वाच्यम्। अतएव इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रद्वयस्यादिति भावः। अतएव हेतुसूत्र्यादिति भावः। शतस्य दीव्यतीति। प्रेष्यबुवोः। दृष्यते ईवादि कस्य गत्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचनं प्रेष्येति। तत्साहचर्यात् बुविरपि तथाभूत एव गृह्यते। अतएव हेतुः। अतएव हेतुः। इत्येतैर्द्वादि कस्य गत्यर्थस्य नृकर्मणोः कृति। गुणेति। तदुक्तम्। प्रधाने नियता षष्ठीगुणेतूभयथा भवेदिति। कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः। पूर्वकृतवानित्यर्थः। अविवक्षित कर्मकतया भावेक्तः ॥ ७७ ॥ वद्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे भाष्यम्। किमुदाहरणम्। गं प्रति दीव्यन्ति। पूर्वेषां प्ये तत्सिद्धम्। इदं तत्तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्ये युरिति दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठीप्राप्नोतीति कैयटश्चेति। त्रिसूत्र्यामिति। तृतीयस्य वेदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः। अप्रसक्तत्वादिति। कल्याद्यन्तस्य तु न प्रेषे प्रयोग इति भावः। उभयथा षष्ठी तदभावौ। इदं चाकथितं सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। अविवक्षितेति। तद्विदुर्गतेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः। पश्चानु कर्मयोगो भवत्येवेति बोद्धव्यम्। अयं च प्रकास्तद्धितविषय एव। तेन घटं क्रियते इत्यादिना। न पुंसकै भावेनोप्य कर्मके भ्य एव। आनंदेश मित्यादितु गत्यर्थं कर्मकेति केन निर्बाधम्। तत्सूत्रोपात्त धातुभ्यश्च नतो तस्य भावे विधानादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

धायेरा मोदमुत्तममिति। दधानेर्ददाति दधात्येर्विभाषेति। आतोयुगिति जयमङ्गला। धैरिति ह्रस्वपाठोलेखकप्रसादात्। उत्तमपुण्यादिसंबन्ध्या मोदधारयद्रूभिरित्यर्थाभिमा
 नेन प्रश्नः। यदित्वा मोदं गृहीत्वा मादृशं दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गला व्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदानकाव्यनुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयं भावः। तत्रैवा। तस्या। अहंमिति सूत्रत्रयं
 कार्यम्। अहंमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि षष्ठीति तस्य भावद्वयत्रयतस्येति नवाज्यम्। एवं सिद्धे तदिति निर्देशः। समस्तद्वितीया न्तलबोधनार्थः। एतेन सूत्रे कर्मोपपदादण्प्रत्ययेऽ

सुसुप्तेति समासः पूर्वादिनिःसपूर्वाच्चेति कर्त्तरि द्विनिः। तद्विधौ श्राद्धमनेनेति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः। अथ कथं धायेरा मोदमुत्तममिति भट्टिः। अब्राहुः। अनित्यमिदम्।
 तदर्हमिति निर्देशात्। स्त्रीप्रत्यययोरिति। कथं तर्हि सुप्ति शोरिति सूत्रे सुटासीयुटो बाधोनेति वृत्तिः। करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृह्णाण। न लोकाव्ययनिष्ठा। उश्च उक्कश्च ऊ
 कौलश्च उक्कौ चेति विग्रहः। उकारेण कृतो विशेषणान्तदन्तविधिस्तदाह। हरिं दिदृशुरलंकरिस्तुर्वेति। शेषे षष्ठीत्विति। एतेनेस्वाकूणां दुरापेर्थे त्वदधीनादिसिद्धयः। अ
 पि वागधिपस्य दुर्वचं च नन्तद्विदधीतविषयमित्यादिव्याख्यातमायद्वा। दस्वाकूणां सिद्धयद्वयत्वयः। न तु दस्वाकूणां दुरापदति। तथा वागधिपस्य विषयमित्यन्व
 यः। न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति। तुल्यार्थो कथं तर्हि तुलां यदा रोहयति दन्तवाससादिति कालिदासः। स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते ॥

पपदसमासोऽजन्तस्य कर्म षष्ठ्या वा समासदतिनिरस्तम्। अतएव द्वितीया समर्थेति व्याख्यायते। राजानमर्हतीति च विग्रह्यते। तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति। भाष्ये तु नैतद्
 दृश्यते दिति बोध्यम्। ऊक्कौ चेति। अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम्। तदन्तविधिरिति। व्यापदेशिवद्भावेन न स्थायीति बोध्यम्। ननु ननु संसर्गके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्त्तिकाल्कारकष
 ण्निबेधविषये शेषत्वविवसाना। तत्प्रत्याख्याने त्वनभिधानात् क्तविरिक्तविषये सान्। अतएव पूरणगुणेति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यस्य चेराह। पदेति ॥

सहयुक्तैर्दति। स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्देभावसाधनः ॥ दत्तिषष्टी ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे इति। सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्च कोरेणान्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमीविधीयते प्रागुक्ताश्च तिष्ठः। इयंच सप्तमीनिरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया बाधिकेति भावः। वृत्तिर्भूमिर्यस्येति यत्तान्तनिरूपितपराधीधायकत्वात्प्रयद्वन्नन्तः शब्दद्वयार्थः। अत्रेनोविषयस्येनः प्रकृतेः तान्तस्वेति षष्ठीतत्सुरूपोपिवक्तुं शक्यः। तादर्थ्ये इति। फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वात्

सहयुक्तैः प्रधानैर्दत्ततीया। स्वबालभारस्मत्तदुत्तमाङ्गजैः समंचमर्थैर्वतुलाभिलाषिण्डु-त्यत्र यथा उक्तं हि। विनापितद्योगं तृतीयेति। व्याख्यानादिति। सूत्रेण शब्दोपिष्टथङ्गि-मित्तम्। तथा च हन्त एव। नतु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः। दत्तिषष्टी ॥ आधारस्त्रिषेति। एतच्च संहिताया मिति सूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। वतस्त्वदिति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः। किंच दूरान्तिकेति सूत्रस्य दहाप्यनुवर्तनादधिकरणे येता बोद्ध्याः। क्तस्येति। दून्दन्नन्तः शब्दो विषयः वृत्तिः भूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः। हेतुर्तृतीयेति। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोद्धव्यम्। सीमेत्यादि। एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम्। मेदिनीकोरोप्याह। सीमाघाटस्थितिस्तेनैषण्डकोशेषु च स्थिर्यामिति। अथ पुंफलकोगन्धमृगे स्तृपणकीलयोरिति च। हृददतादयस्तु पुंफलकः शङ्कुः। सीम्नि सीमज्ञानार्थं हेतोनि हतः निखान इत्याहुः। यस्य च। निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वात्प्रसङ्गम्। तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी। तन्न ब्राह्मणेष्वधीयमानेषु गतद्वितिकर्तृयुदाहरणम्। कर्मणयाह। गोप्ति ॥

चकारणस्येति भावः। ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलस्य लक्षणभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्तज्जोदिते आदित्येत मोनष्टमित्यादावेव स्यान्नतु प्रकृते कदाचिद्विगोषु दुह्यमाना स्वसौगतद्वयत आह। निर्ज्ञातकालेति। कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति। तदाश्रययोरित्यर्थः ॥

विशेषणीभूतयोरिति। शिखीधस्तद्व्यादौ शिखायां सप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवेधेणेव तस्य लसकत्वात्। न खिति। गवां कण्ठस्यादौ गोत्वाद्याः कान्तनाययेति भा-
 कः। तदाह। न ह्यत्रेति। बार्त्सिकादिति। साधुभूत्योरानुदितु रसौ भूत्येनान्वये साधुप्रत्यासत्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत् स्पष्टयते। अर्चयों प्रति यो गिति वि-
 धार्थत्वं त्रसाधुग्रहणमिति तत्वं मातृत्वेरेद्विति। रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम्। तेन प्रकर्षेण सितद्वत्यर्थेन ॥ इति सप्तमी ॥ इति श्रीमद्दो जिहोसि तत्तौ न ह रिविरचिते
 इह अधीयमानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां वैचप्रतीयमानलसकत्वं विशेषणीभूतयोरद्वयनदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति। भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपा-
 त्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः। माधुराद्विति। न ह्यत्र गवां कण्ठेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विशेष एव। निपुणो रासद्विति।
 साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चविनापि सप्तमी भवत्येव। साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्त्तिकात्। तत्परे प्रसिता सक्तावित्यमरः। मूलेनेति। न ह्यत्रेण युक्तः
 काल इत्यणोलुबविशेषेद्वितिलुप्यपर्यायेणेति। ईश्वरशब्दोभावसाधनः। यस्य स्वात्मिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम्। यस्येति खनिर्दिश्यते य-
 स्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम्। एवं च व्याख्याभेदात् पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणत्वशीवदिति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ सामर्थ्याश्रितद्विति। सूत्रे स-
 मर्थ्यशब्दो लास्यणि कद्विति भावः। कतिपयेति। मद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङ्गतेः समासो निस्साधिकारे वार्त्तिककृतोक्तः। तथापि नासौ नियतः। य आन-
 यत्। अभिप्रभरधुर्बतैत्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागे नायं साधिनः। यद्योतरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। सचेति।
 एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥

तनोरमाख्याने सधुशब्दरत्नेकारकान्तम् ॥ नित्याधिकारेद्विति। उपपदमतिङि। त्यत्रेत्यर्थः। नियतद्विति। अप्रतिबद्धप्रसंगेनित्यद्वत्यर्थः। एवं चाधिकारप्राप्तमपि वि-
 तदंशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यति। एतदपीति। क्वन्तस्येवेत्येतद्वित्यर्थः। एतदुत्तरं क्वन्तस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् ॥

एते चेति । उक्तं कान्दसत्त्वमित्यर्थः । निर्वीह इति । शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि न पुंसकत्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वे तत्त्वे न लुकात्तदश्रवणदित्यर्थः । अन्यथेति । सुबन्तमित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः । पूर्वशब्दस्यैवेति । तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः । काचित्क इति । कादाचित्क इत्यपि बोद्धव्यं । योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यस्तप्रयोग इति । समासे हीवस्य परनिपातः स्यादिति भावः । अलोपश्च प्रत्यासत्या समास एतच्च संप्रदानसंज्ञासूत्रेण मञ्जुर्ग्यस्य षष्ठम् । यदि हिलोकेऽपि स्यात्तर्हि अभिप्रेतिद्वयादौ समासात्वादयः स्युः । पचति कल्पमित्यादौ तद्विज्ञानादयान्ता दद्यान् न च लिङ्गः सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः । प्रकुरुते इत्यादौ द्वस्वापत्तेः । प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेः । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञायाऽन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । द्वेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत्काचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां षष्ठ्या कृपदत्वेन पाठः । उद्वाहुरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । गोस्त्रियोः । उपसर्जनं यद्वति । यत्तु प्राचागो न स्त्री प्रत्ययान्तो रुपसर्जनो रित्युक्तमात्रम् । चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्यानयात्वात् गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च । कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत्तृष्णु । उपसर्जनस्य संबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य द्वस्वोविधीयते तदर्थं प्रति उत्तरपदभूतयोगोस्त्रियोगुणीभावस्तदेव द्वस्वत्वंमादिशयोरिति ॥ दिशेरिति हलनेन विग्रहेऽप्येतदेवरूपं दिशशब्दस्य शरदादित्वादृच् । वचनसामर्थ्यादिति । विभक्तीत्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासस्तदुघटकीभूतैव विभक्तिर्गद्यते संनिधानात् । तदर्थं द्योतकश्राधिरिति भावः ॥ ७ वयमभिभक्तैरेव तेन समासादुत्पन्नस्याव्यादिति लुम्भावत्येव । ननु गोपदार्थस्येव चित्रगोद्वितीयाभिन्नगोरूपस्याप्यपदार्थोपसर्जनत्वेनैवैत्यतश्चेत्तदह । गौरीपतिरिति । राजकुमारीपुत्रेऽस्ती प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्वकरणम् । उत्तरपदभूतयोरिति स्व रूपकथनम् । उत्तरपदस्यैव तत्वात्संभवात् । टजिति । यत्तदृच् अतएव देवरूपमित्यन्वयः । संनिधानादिति उपस्थितत्वादित्यर्थः ॥

परिशिष्टेति। अत्रारुचिः स्पष्टेवाद्योतकसमभिज्याहारेषष्ठ्याअप्राप्तेअवाचकत्वेपिसंनिधानस्यागेनगानमिति। विग्रहाद्योगादिति। एवंचविग्रहेइतितदुक्तिरसंगतेतिभावः। प्रवेशस्येवेति। एवंचतादृशविग्रहस्यरूपकथनमसंगतमितिभावः। असंस्पर्शदिति। एवंचतत्रार्थकथनत्वस्येवाभावेनतन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वाप

परिशिष्टेतुप्रथमानेनायंसमासः षष्ठ्यन्तेनवेत्यपिपदद्वयस्थितम्। अनुप्राचोक्तहौअधिकृत्येतिविग्रहेहरवधीतिस्थितेइति। तन्नामित्यसमासत्वेनविग्रहायो
गात्। यदाहुः। अविग्रहेनित्यसमासइति। नन्वस्वपदविग्रहोपिस्थिक्रियतेकुर्मर्करोतीति। यथा। अथमपितथास्तुअधिकृत्येतित्यबन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वा
दितिचेत्। न। समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्म्यविग्रहेप्रवेशस्येवासंभवात्। यनुव्याचख्युः। विग्रहद्ववविग्रहः। अर्थकथनमात्रमातेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमवि
रुद्धम्। अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरदर्शयति। हौःअधीतिस्थितइतीति। अत्रेद्वक्तव्यम्। विग्रहद्वेत्यसंगतम्। अर्थकथनवाक्यस्येवविग्रह
त्वेनततोभेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपि। न। त्वबन्तेनसमासार्थाःसंस्पर्शात्। हौःअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्। तदपिनातत्रहरिडिःइत्यस्येवप्रवेशात्। अनर
ङ्गानपीतिन्यायात्। अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्वदुर्लभत्वापत्तेश्च। यदपिवाचख्युः। अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपिसप्रमीअन्यथासानस्यात् अनभि
हिताधिकायदिति। तदप्यापाततः। अलौकिकत्वंहिनित्यविद्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वेनैतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाः सप्रम्यास्तत्रप्रवेशःसूषपादः। अतिप्रस
ङ्गात्। यनुतल्येन्रेणव्याख्यातम्। तिङ्कृतद्वितसमासेरिति। यपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्रमीति। तन्नापरिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्। कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेख
यमपितथैवोक्तत्वात्। क्रमादमुंनारदइत्यवोपिसइत्यादिप्रयोगविरोधाच्चाद्वितीयापञ्चम्योरिति ॥

कः। वैकल्पिकेडादिबिषयेसेहेत्यादावलौकिकत्वकारणयनित्येति। आकरे। अनभिहितसूत्रेभाष्ये। परिगणनफलस्यभीषंकटामित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ॥

[illegible]

ओत्सर्गिकत्वादिति। उन्मत्तगङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः। नन्वाग्निग्रन्थादग्रेष्वद्वयनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्प्रतिपादके। अन्तत्त्वविवक्षायां। तस्यापि विवक्षाया
 मित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्त्वस्य सुतगमिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अन्तत्त्वस्यैतन्वाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्। अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
 भित्तिविग्रहप्रदर्शनेन भवतापितस्य स्वीकारात्। अग्निरन्तो यस्यैतत्त्वमुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमानेन समासदूत्यसंगतम्। साहित्यं च सहशब्दार्थः। तत्र
 अन्यार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्त इति। इदानीमेतान्वाच्यप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदेष्यसमाप्तिरिहान्तो विवक्षि
 तः। सचासकलेष्वग्र्यने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते। सा गीति। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते सतृतीयान्तः समस्येते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेव तथापि साहित्यमा
 ने तथा। अन्तत्त्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अतस्त्वाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः। यतु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमानेनाग्रेरन्तत्त्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्र
 थमानेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तत्र। सहशब्दस्यान्वाचकत्वाभावात् अन्तत्त्वस्य तु सुतगमलाभात्। तस्याद्वयनेऽनन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीयाया व्यत्यत्वाच्च। सुतगमनी
 त्यत्र साकल्यस्येव भागीत्यत्रान्तत्वाप्यपि साहित्यद्योत्यया तत्र तृतीयात्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्भूलत्वाच्च। यावच्छ्रुतमिति। यावदित्यव्ययं समस्य ते विग्रह
 स्तु तद्धितेनेत्यस्वपदत्वं बोद्धव्यमिति भावः। एतदिति। न्यायसिद्धेः। दर्शनमिदम्। रिघुभादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्दर्शनं विना विद्वान्तराणां मि
 वसञ्ज्ञानामपि विवक्तव्यालाभात्। स्यादेतत्तत्सुपुष्येति तर्हि नित्यस्यात्। न च सञ्ज्ञे विनिगमना विरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः। साकल्यस्येति।
 यस्त्वानिभस्स येत्स कथमन्यस्य रित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः। एवं च यत्र न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यमिति ग्रन्थसूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र
 कथं न तृतीयेति तात्पर्यम्। साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यवत्द्योत्यतया बोद्धव्येत्यर्थः। मयूरं संकादित्वात्सुपेति वा समासः। यथा श्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाद्वयने पि साहित्यप्रतीति
 र्नीयते न त्वन्तत्त्वप्रतीतिरिति तस्य तद्व्योक्तोक्तिरसंगतैव स्यादिति दिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः ॥

नित्यत्वादिति। बाको न सज्ज्ञानवगमा नित्यसमाससदृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससज्ज्ञायादिति भावः। अन्यथा तद्धितसमाससज्ज्ञानुवादेनाग्रायी
 भावादिसज्ज्ञामेव विदुः। अत्र च व्याख्या न मेव शरणं वृद्धानाम्। न च तत्सज्ज्ञा विधानमग्रायी नो समासशाल्यप्रथमानिर्दिष्टत्वं संपादनेनोपसर्जनसज्ज्ञार्थचरितार्थ
 मितिकं शंकापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समासे दत्यस्य समाससज्ज्ञा व्याप्य सज्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इवेन समासस्य काचित्कले हेतुमाह।
 तथा हि। चरदसूत्रैरुक्तौक्तं पूर्वभूतौ भूतपूर्वः। सुप्पुपेति समासदति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिबेधदत्यत्र नित्यग्रहणेन नार्थद
 दमपि सिद्धं भवति। बाष्पा मशो वाप्यश्वद्विभाष्यैकै यदो व्याख्यातवाप्यश्वद्वि सुप्पुपेति समासदति। समासस्य नित्यत्वात् सिद्धः प्रतिबेधदति। तथाऽनु
 दानं पदमेकवर्जमसिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कै यदस्य एम्। अत आह। सुप्पुपेतीति। समासेति। योगविभागे नैव सिद्धे समासे उतर सूत्रेः पुनर्विधानं प्राचीनस्य का
 चित्कतां ज्ञापयति। एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुद्वाहुरिव वामनद्व्यादिसिद्धम्। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुतोलत्र पठ्यते तथापि सुप्पुपेत्यत्रैव
 नित्याधिकारे स्मारितमिति कै यदः। एवं स्थिते इवेन समासस्य खण्डसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वचैः समासाभ्युपगमेपितेति शैत्यं सत्ये
 यथा ठादिति दिक्। अपपरिवहः। अतएव ज्ञापकाद्विधौ गेपज्जमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्। आबालमिति। यतु आपरमा
 णोरचभूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्राप्तामादिकम्। समासमध्ये चकार प्रयोगा संभवात्। आभूगोलकादिति तु पाठ्यम्। यपदार्थमिति। सूत्रे यदि तिसा
 मान्येन पुंसकम्। अव्ययं विभक्तौत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम्। तेन पक्षे वनस्यानुदत्युदाहार्यम् ॥

जीमूतस्येवेति। अतएव ज्ञापकादिति। बहिर्योगेपज्जम्या समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तेन संबन्धेनान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समी
 पार्थत्वादिति भावः। वनस्याप्यिति। कर्मप्रवचनीयसज्ज्ञातुना तत्र द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येव बोधात्। अ

अनुनाद्योत्यतद्वृत्तिः दीर्घगङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः। गङ्गादेर्घ्यं त्यादिः फलितोर्थः। द्योत्यार्थस्य विशेषणतायाएव सर्वसंमतत्वात्। यद्वाद्योत्यते दूत्यस्य बोद्धते दूत्यर्थः। सच
 शर्त्तवेति बोद्धम। लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तम्। एवं चात्रापि तेन संबन्धेनान्यत्रान्यभाबान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया। सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकाकीभावबलात्। उ
 पलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः। गङ्गादेर्घ्यं सदृशेत्यादि बोधोत्तरं निषेधमेव न स्यात्। तद्वृत्तिः। पदान्तरसमभिप्रायाहारेणेति। तद्वृत्तिमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्ति-पदार्थघटि
 मद्योतकतातद्वृत्तिर्बोद्धम। सामान्यशब्दोपीति। तेन पञ्चनदंसङ्ग-मित्यादिसिद्धिः। पदान्तरसमभिप्रायाहारेणेति। तद्वृत्तिमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्ति-पदार्थघटि
 अनुगङ्ग-मिति। इहायामौलक्षणत्वं चानुनाद्योत्येतौ। लक्ष्यं तु समासार्थः। अतएव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम्। एवं स्थिते फलितमाह। गङ्गादेर्घ्येति। वाराणसी
 ति। बरंचतदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं तस्यादूरं भवाअदूरं भवश्चेत्यण। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्तसंज्ञाया मितिणत्वमअणन्तत्वाद्धीप्। नदीभिश्च। स्वरूपस्य संज्ञानद्या
 श्रनेहग्रहणं बहुवचननिर्द्देशात् किंत्वर्थस्यानचतस्य समासः संज्ञाभवति। अतस्तद्वा विनामयं समासः। ते च न केवलं विशेषणशब्दाएव किंतु सामान्यशब्दोपि।
 नित्यसमासद्वृत्तौ स्पष्टम्। शकलसूत्रे कैयटस्वरसोप्येवम्। न चैवं न्यायसाध्याद्बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्नैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरस
 मभिप्रायाहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएव संज्ञानवगमात्तदूत्युक्तं नत्वन्यपदार्थः। नवगमादिति। संज्ञायामिदं। शीघ्रगङ्गादेशः। अत्राव्ययीभावेः साधार
 णान्त्समासान्तानाह। अव्ययी। सामासान्तद्वृत्तिः। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वाचरमावयवदूत्यर्थः ॥

तमिति भावः। समासस्येति। इदं च समासान्ताअन्तद्वृत्त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्। समासार्थोत्तरपदस्य वेति। अयं पक्षः स्वरूपसूत्रे कैयटस्येष्टः। परंतु चिन्त्यः। समासपद
 स्य तदर्थोत्तरपदलक्षणार्थानामाभावात् तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति भाष्ये उक्तत्वाच्च। अन्तद्वृत्तिः सूत्रस्य भाष्येणोत्तरपदाव
 यवत्वपक्षस्य विरोधाच्च। स्वरूपसूत्रस्य भाष्ये तु समासावयवत्वपक्षेऽपि सुयोजं सुधियाम् ॥

